

CZECH
SOCIOLOGICAL
REVIEW

*Sociologický
časopis*

Volume 38 (2002): 4

Sociologický časopis

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

*Vydává Sociologický ústav
Akademie věd České republiky*

Marek Skovajsa, šéfredaktor
Jiří Nekvapil, hostující editor

Redakční rada:

Marie Čermáková
Ludmila Fialová
Hana Havelková
Michal Illner
Jan Jandourek
Martin Kreidl
Věra Majerová
Radim Marada
Jiří Musil
Miroslav Novák
Miloslav Petrusek
Ladislav Rabušic
Jan Sedláček
Jan Sopoci
Jadwiga Šanderová
Jiří Šubrt
Jiří Večerník
Klára Vlachová-Plecitá
Ivan Vodochodský
František Znebežánek

*Published by the Institute of Sociology
Academy of Sciences of the Czech Republic*

Jiří Večerník, *Editor-in-Chief*

Editorial Board:

Joseph S. Drew (*Washington and Prague*)
Zdenka Mansfeldová (*Prague*)
Petr Matějů (*Prague*)
Georges Mink (*Paris and Prague*)
Marek Skovajsa (*Prague*)
Ivan Szelenyi (*Yale and Budapest*)
Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

výkonná redaktorka/Managing Editor
Jitka Stehliková
anglická redaktorka/English Editor
Robin Cassling
sekretariát/Secretary Petra Řežábková
sazba/Typeset by REKOSA – Martin Pokorný,
Hostouň
tisk/Printers: Ústav jaderných informací,
Praha 5.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá A.L.L. production, s.r.o., P.O.B. 732, 111 21 Praha 1, tel. (02) 683 5821, fax (02) 684 7731, e-mail: katka@predplatne.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 44 Kč, v zahraničí 14 € (12 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz. One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute of Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Úvodem k monotematickému číslu „Sociolingvistika a sociologie jazyka“ (Jiří Nekvapil)	405
--	-----

STATI

István Lanstyák: Maďarčina na Slovensku - štúdia z variačnej sociolingvistiky	409
Jiří V. Neustupný: Sociolingvistika a jazykový management	429
Ludmila Uhlířová: Jazyková poradna v měnící se komunikační situaci u nás	443
Jiřina van Leeuwen-Turnovcová: Diglosní situace z hlediska genderu	457
Jiří Nekvapil, Ivan Leudar: Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích	483

RECENZE

Wilhelm von Humboldt: O rozmanitosti stavby lidských jazyků a jej vplyve na duchovní rozvoj lidského rodu (Ivo T. Budil)	501
Rajend Mesthrie, Joan Swann, Andrea Deumert, William L. Leap: Introducing Sociolinguistics (Jiří Zeman)	504
Peter Auer: Sprachliche Interaktion: eine Einführung anhand von 22 Klassikern (Kamila Karhanová)	506
Jana Hoffmannová, Olga Müllerová: Jak vedeme dialog s institucemi (Ivan Vodochodský)	511
Paul L. Jalbert (ed.): Media Studies: Ethnomethodological Approaches (Jiří Nekvapil) . .	514
Ulrich Ammon (Hrsg.): Sprachförderung: Schlüssel auswärtiger Kulturpolitik (Vít Dovalil)	517
Leoš Šatava: Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace (Marián Sloboda)	521

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW (ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze, a to 6 čísel ročně (4 čísla česky a 2 čísla anglicky).

Cíl a poslání

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Statí, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pokud příspěvek obsahuje grafy a obrázky, vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excell, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: *Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW*, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, telefon (02) 2222 1761, (02) 2118 3217-8, fax (02) 2118 3250, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW (ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Scope and Mission

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the *SC/CSR*, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excell, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete *bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: *Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW*, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax +420 2 2118 3250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Monotematické číslo

Sociolingvistika a sociologie jazyka

K vydání připravil

Doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.

Ústav lingvistiky a ugrofinistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

Srpen 2002

Úvodem k monotematickému číslu „Sociolingvistika a sociologie jazyka“

Tímto monotematickým číslem chceme připomenout, že na pomezí lingvistiky a sociologie se nachází zajímavá výzkumná oblast, kterou lze velmi obecně vymezit jako různé aspekty vztahu jazyka/komunikace a společnosti. K lingvistickému východisku tohoto zkoumání odkazuje výraz „sociolingvistika“ (*sociolinguistics*, *Soziolinguistik*), k sociologickému východisku pak zase výraz „sociologie jazyka“ (*sociology of language*, *Sprachsoziologie*). To je však velmi elementární rozlišení, využívající zejména toho, že takové dva výrazy tu prostě k dispozici jsou, a že je proto lze (v zájmu „ekonomie jazyka“) obsahově diferencovat, respektive jejich obsah rozdílně nadefinovat. Odborná praxe je však složitější a v zásadě nepřehledná. Poměrně časté jsou následující tři případy: „sociolingvistika“ a „sociologie jazyka“ se používají symetricky pro označení dvou odlišných výzkumných oblastí, z nichž jedna vychází od studia jazyka a druhá od studia společnosti – v té první se zájem soustřeďuje na to, jak se jazyk, lépe řečeno: různé aspekty jeho struktury, mění v závislosti na různých aspektech společenských struktur, v té druhé na to, jaký je význam jazyka pro utváření různých struktur společenských (např. pro reprodukci společenské nerovnosti). Druhým případem je to, že „sociolingvistika“ a „sociologie jazyka“ se používají víceméně synonymně a zahrnují obě výzkumné oblasti uvedené výše, tj. sociální dimenze jazyka a jazykové dimenze společnosti. Posledním vztahem, charakteristickým zejména pro současnost, je uspořádání hierarchické: „sociolingvistika“ zahrnuje „sociologii jazyka“ jakožto určitý druh sociolingvistiky, a to vedle druhů dalších (viz dále).

Výrazy „sociolingvistika“ i „sociologie jazyka“ vstoupily do povědomí širšího okruhu odborníků v šedesátých letech 20. století v souvislosti s intenzivním rozvojem interdisciplinárního diskursu v USA. Zpočátku šlo o programovou spolupráci lingvistů a sociologů, a tedy o budování rovnovážné interdisciplíny. Lingvisté byli v té době fascinováni generativní gramatikou a vytváření nového přístupu ke studiu jazyka, obohaceného o sociální dimenzi, se odehrávalo na jejím pozadí. Zainteresovaní sociologové zase vložili do vlnu nově vznikající interdisciplině především orientaci na strukturální funkcionalismus T. Parsonse. Další vývoj však byl hlavně v režii lingvistů, neboť pro ně se stala analýza sociální dimenze jazyka a komunikace nepostradatelnou. Sociologové se orientovali na jiné problémy, a tak i to, co se od té doby označuje jako „sociologie jazyka“, je především dílem lingvistů a jako takové ze strany sociologů příležitostně kritizováno.

O „sociologii jazyka“ se však hovořilo mezi sociology už dříve a bez spojitosti s děním v angloamerické vědě. Stačí otevřít např. systematickou „Sociologii“ brněnského sociologa Inocence Arnošta Bláhy, který svou práci dopsal ještě před rozvojem interdisciplinárního diskursu (r. 1958). V ní najdeme obsáhlou kapitolu „Sociologie řeči“, uvedenou jako jeden z aspektů speciální sociologie. Bláha, stoupenec durkheimovské školy, věnuje pozornost především strukturalistické lingvistice Ferdinanda de Saussura, vycházející z rozlišení sociálního *langue* („jazyk“) a individuálního *parole* („mluva“), a dalším frankofonním autorům. Připomíná však i badatele starší jako Wilhema von Humboldta, dále středoevropský strukturalismus (Pražskou školu) a výzkumy a diskuse sovětské. Symptomatické je opět to, že se opírá spíše o práce lingvistů než o práce sociologů.

Jak už jsem naznačil výše, neexistuje žádná paradigmatická podoba sociolingvistiky, respektive sociologie jazyka. Protože však sociolingvistika dnes patří k předmětům, které se běžně vyučují v rámci studia lingvistických, resp. filologických oborů, existuje velké množství jejich definic a odpovídajících předmětných strukturací. Zdá se, že silí velmi široké pojetí sociolingvistiky, které do sebe zahrnuje i „sociologii jazyka“ jako jednu ze svých subdisciplin. Jako příklad si můžeme uvést koncepci významného německého sociolingvisty Norberta Dittmara z jeho knihy „Grundlagen der Soziolinguistik“, vydané v r. 1997. Ten rozlišuje čtyři „metodologická paradigma sociolingvistiky“: (1) sociální dialektologie neboli variační lingvistika, (2) sociologie jazyka, (3) etnografie komunikace, (4) interakční sociolingvistika. Pokusím se nyní tyto čtyři druhy sociolingvistiky stručně charakterizovat (podrobněji viz <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/sociolng.htm>), a to v zásadě nezávisle na Dittmarově knize.

Variační lingvistika (běžněji *variační sociolingvistika*) je spjata především s dílem amerického badatele Williama Labova a představuje přístup, který bývá nejčastěji ztotožňován se sociolingvistikou jako takovou (a ostatní přístupy pak bývají vykazovány jinam, zejména do lingvistické antropologie). Charakteristické je pro variační sociolingvistiku korelativní studium: aspekty jazykové struktury (nejčastěji jednotlivé hlásky nebo tvary, tzv. varianty) jakožto závislé proměnné bývají korelovány s aspekty sociálních struktur (nejčastěji třída, pohlaví, věk, etnicita) jakožto nezávislými proměnnými. Původním smyslem bylo zjistit, jak variování jazyka závisí na sociálních faktorech, a tak přispět k vysvětlení toho, jak se jazyk vyvíjí.

Sociologie jazyka jakožto produkt americké sociální vědy šedesátých let 20. století je spojována především se zakladatelskými pracemi Joshuy Fishmana (příznačné je to, že i sám Fishman neabsolvoval sociologická studia). I fishmanovská sociologie jazyka představuje v zásadě korelativní přístup, ale její záběr je obecnější: nepracuje se v ní příliš s jednotlivými prvky struktury jazyka, ale spíše s komplexními útvary a procesy jako „varietá“ (tj. například dialekt, spisovný jazyk) a standardizace (kodifikace) jazyka. Pokud jde o struktury společenské, v popředí jsou pojmy jazykové společnosti a komunikační doména (rodina, škola, úřad apod.). Úkolem je např. pomocí rozsáhlého dotazníkového průzkumu zjistit, jaký „jazyk“ se používá v určitých komunikačních doménách multilingvního společenství, jaké jsou postoje k tomuto „jazyku“ (přesněji: varietě), jakou má symbolickou hodnotu, a tak přispět k rozhodnutí, která varietá má být nominována do funkce národního nebo úředního jazyka a standardizována (např. v situaci rozpadajícího se koloniálního systému).

Etnografie komunikace (synonymně *etnografie mluvení*) navazuje na americkou antropologickou tradici a je spjata především s dílem Della Hymese. Obecným programem etnografie komunikace je studium komunikační kompetence, tj. souboru všech znalostí, které umožňují mluvčímu, aby mohl komunikovat v určitém jazykovém společenství. Tento soubor nezahrnuje pouze znalost jazyka, tzv. jazykovou kompetenci, která je tradičním předmětem strukturní, respektive generativní lingvistiky, ale i znalost toho, jak užívat jazyk v nejrůznějších komunikačních situacích. V etnografii komunikace jde tedy například o zúčastněné pozorování a zjišťování toho, kdy se hovoří, kdy se mlčí, o jakém tématu se hovoří a s kým, respektive o čem se vůbec nehovoří (jazykové tabu), jaká varietá jazyka se v dané situaci používá (angličtina, nebo domorodý dialekt?), jaký efekt lze v rozhovoru dosáhnout přechodem od jednoho jazyka k druhému apod.

Interakční sociolingvistika (synonymně *interpretativní sociolingvistika*) vychází z lingvistické antropologie a etnometodologie, zejména etnometodologické konverzační analý-

zy (H. Sacks), zčásti i z filozofie běžného jazyka (J.L. Austin, H.P. Grice). Za určitou syntézu tohoto směru lze pokládat práce Johna Gumperze z počátku 80. let. V tomto odvětví sociolingvistiky se analyzují interpretační procesy účastníků rozhovoru – to, jak mluvčí interpretují verbální akce svých komunikačních partnerů a jak své verbální akce činí interpretovatelnými (např. vyjadřování nesouhlasu při přijímacím pohovoru). Jazykové variantnosti je přisuzován interakčně konstitutivní charakter – užití jazykových variant a variet v komunikaci něco sociálního produkuje (např. sociální distanci, moc, nerovnost, solidaritu, důvěrnost apod.).

Interakční sociolingvistika představuje výzkumnou oblast, která se v rámci sociolingvistiky začala utvářet později a která není zatím tak vyhraněna jako odvětví ostatní. Její formování souvisí s výraznějším uplatňováním kvalitativních metod ve společenských vědách. Interakční sociolingvistika sdílí se sociologií intenzivní zájem o účast jazyka/komunikace při utváření sociálních realit. V této novější sociolingvistice však už nejde jen o jazyk jako skupinotvorný faktor (např. o funkci jazyka při konstituování národa nebo o argot jako komunikační prostředek určité deklasované společenské skupiny, jak už to nalezneme u zmíněného I.A. Bláhy), ale hlavně o podíl jazyka na utváření sociálního jednání. Pozornost se věnuje např. tomu, jak se v každodenním rozhovoru „dělá“ úspěšná žádost, jak se formuluje pozvání, aniž by *oba* komunikační partneři riskovali, že ohroží svou „tvář“, nebo jak se ve vzájemné kooperaci „dělá“ uzavření rozhovoru apod. *Průběhy* takových sociálních akcí se fixují pomocí audiálních nebo audiovizuálních nahrávek a následně pomocí odpovídajících transkriptů. Obecně lze konstatovat, že interakční sociolingvistika (spolu s etnografií komunikace) podstatně přispěla k tomu, že v novějším vývoji sociolingvistiky už nestojí zcela v popředí korelativní přístup, a že už tedy v zásadě neplatí jedno z nejrozšířenějších vymezení sociolingvistiky jako výzkumu „jazyka v sociálním kontextu“ (s důrazem na předložku „v“). Jinak řečeno, uznává se, že jazykové variování není pouhým *odrazem* sociálního kontextu, nýbrž sociální kontext je jazykovým variováním (spolu)utvářen.

Podívejme se nyní na příspěvky zařazené do tohoto monotematického čísla. Ty přirozeně jen zčásti reprezentují výše uvedenou různost sociolingvistiky, ale na druhé straně ji v něčem přesahují. – Studie *I. Lanstyáka*, vycházející z jazykové situace na jižním Slovensku, se pohybuje v paradigmatu variační sociolingvistiky. Je tedy ukázkou toho, co typicky dělají lingvisté, „když dělají sociolingvistiku“. Za zmínku stojí nepochybně i to, že studie je koncipována tak, že ji čtenář-nelingvista může využít jako dobrý úvod do řady sociolingvistických konceptů. – Příspěvek *J.V. Neustupného* je zatím nejsystematičtější výkladem jeho originální koncepce jazykového managementu (tj. „spravování jazyka“). Autor, který žil několik desetiletí v Austrálii a nyní působí v Japonsku, vyvinul svou teorii jako komplexnější alternativu k teoriím jazykového plánování. V Neustupného koncepci mají své místo nejen společensky relevantní organizace (např. školy, ministerstva), ale i jednotliví mluvčí, „spravující svůj jazyk“ v každodenních promluvách. Právě touto komplexností je dáno, že Neustupného sociolingvistika prochází napříč několika výše uvedenými paradigmaty. Za zmínku stojí i autorův výklad o vývoji sociolingvistiky, neboť svou plastičností vhodně doplňuje schéma, které jsem načrtl v tomto úvodu. – Následuje článek *L. Uhlířové* o jazykovém poradenství. To představuje jednu z nejpropracovanějších forem organizovaného jazykového managementu. Autorka se zabývá jazykovou poradnou jako zdrojem sociolingvistických informací a tím, že se zaměřuje na „zákazníky“ poradny (včetně jejich jazykových dotazů), vybízí k úvahám o vztahu individuálního a organizovaného

jazykového managementu. – Obsáhla stať *J. van Leeuwen-Turnovcové* nás posouvá blíže k sociologickému pólu monotematického čísla. Autorka v ní pracuje s konceptem „diglosie“ – jedním z centrálních konceptů „sociologie jazyka“. Diglosii se obvykle rozumí jazyková situace, v níž v zásadě všichni mluvčí téhož jazykového společenství užívají dvě variety jazyka – jedna bývá hodnocena jako vyšší (V) a ta se nepoužívá v běžné komunikaci, druhá má nižší prestiž (N) a ta je mateřským jazykem mluvčích; varietu V si mluvčí osvojují teprve ve škole. V a N mají rozdílnou funkční distribuci: V se užívá především v psaných projevech a v mluvené formální komunikaci, N se užívá v případech ostatních. U nás lze V nejspíš ztotožnit se *spisovnou češtinou* a N s *obecnou češtinou*. Autorka hledá příčiny diglosie v Čechách, přičemž analyzuje faktory sociohistorické, kulturní a především genderové. – *Nekvapilův a Leudarův* článek nás přivádí k interakční, resp. interpretativní sociolingvistice (sociologii?). Inspirováni etnometodologií, autoři vypracovali koncept „dialogická síť“, jímž se snaží vystihnout intertextuálnost v oblasti masmediální komunikace.

Následuje sedm recenzí, které by měly čtenáře upozornit na další zajímavé souvislosti mezi jazykem, respektive komunikací, a společností.

Jiří Nekvapil
hostující editor

Maďarčina na Slovensku – štúdiá z variačnej sociolingvistiky*

ISTVÁN LANSTYÁK**

FF UK, Bratislava a Jazyková kancelária Gramma, Dunajská Streda

Hungarian in Slovakia – A Study in Variational Sociolinguistics

Abstract: This paper provides an overview of some questions concerning the research on contact varieties of Hungarian in Slovakia conducted by the author and his associates. First the author specifies some demographical and sociological characteristics of the bilingual (Hungarian-Slovak) speech community of the autochthonous Hungarian minority in Slovakia and later he shows that they have an impact on the way these speakers use the Hungarian language. It is not only the second language of the speakers, Slovak, which influences the way Hungarian is spoken in Slovakia. Other factors include the minority status and context as well as issues related to bilingualism in general. However, the impact of these factors can best be shown by using sociolinguistic methods of data collection and analysis, as differences between the varieties of Hungarian spoken by the monolingual Hungarian speech community in Hungary and those spoken by the bilingual Hungarian speech community in Slovakia are statistically demonstrable and interpretable within a variationist Labovian framework. The author provides some examples from one study, which shows the influence of social, linguistic and contextual factors on the speech of two groups of bilingual secondary school students in Slovakia and one group of monolingual secondary school students in Hungary.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 4: 409-427

1. Maďarská menšina na Slovensku

Spoločenstvo Maďarov na Slovensku tvorí autochtónne obyvateľstvo žijúce v severných oblastiach maďarského etnického územia, ktoré sa po prvej svetovej vojne stalo súčasťou novovzniknutého československého štátu. Podľa sčítania ľudu z r. 1991 žilo na území Slovenska 608 221 osôb s maďarským materinským jazykom (11,5% obyvateľstva), pričom 567 296 osôb sa hlásilo k maďarskej národnosti (10,8% občanov SR) [Gyurgyik 1994: 27, 85; Zel'ová et al. 1994: 23; Podolák 1998: 12]. Predbežné a neúplné údaje z najnovšieho sčítania ľudu z r. 2001 ukazujú značný úbytok obyvateľstva maďarskej národnosti: ich počet sa znížil na 520,528, čo činí 9,7% všetkého obyvateľstva [www.statistics.sk]. S týmto súvisí aj nepriaznivá veková štruktúra maďarského obyvateľstva: v r. 1991 bol priemerný vek Maďarov o 3,5 rokov vyšší ako u Slovákov (36,2 rokov vs. 32,7 rokov).¹

* Výskumy súvisiace s témou tohto príspevku boli podporované Nadáciou Zsigmonda Telegdiho, Nadáciou Illyés, Nadáciou Arany János a Ministerstvom kultúry Slovenskej republiky. Za pripomienky k predošlej verzii príspevku a za jazykovú úpravu textu ďakujem Jozefovi Štefánikovi (FF UK Bratislava, ELTE Budapešť), Gizele Szabómihályovej (Jazyková kancelária Gramma Dunajská Streda) a recenzentom (Sociologický časopis).

** Veškerou korespondenci zasíľajte na adresu: Doc. István Lanstyák, Katedra maďarského jazyka a literatúry FF UK, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovensko, e-mail: lanstyak@fphil.uniba.sk

¹ Pre neúplnosť výsledkov sčítania ľudu z r. 2001 uvádzam ďalej údaje z predchádzajúceho cenzu z r. 1991.

Veľká väčšina maďarského obyvateľstva žije pozdĺž 668,6 km dlhej štátnej hranice s Maďarskou republikou na území o rozlohe cca. 9 000 km². Napriek neustálemu prílivu slovenského obyvateľstva je osídlenie maďarského etnika ešte vždy relatívne kompaktné: v r. 1991 77,1% občanov maďarskej národnosti žilo v obciach, kde tvorilo nadpolovičnú väčšinu miestneho obyvateľstva; 44,5% Maďarov žilo dokonca v obciach, kde ich pomer presahoval 80% obyvateľstva [Gyurgyik 1994: 18-19; Zelová et al. 1994: 24; Podolák 1998: 16-18]. Väčšina týchto lokalít je rurálneho charakteru; iba v piatich mestách prevyšoval počet obyvateľov maďarskej národnosti 10 000 (Komárno, Bratislava, Dunajská Streda, Nové Zámky a Košice). V r. 1991 žilo v lokalitách s celkovým počtom obyvateľov nad 5000 (t. j. prakticky v mestách) 57,9% Slovákov, ale iba 40,9% Maďarov; ešte väčšie sú disproporcie v prípade veľkých miest (nad 50 000 obyvateľov): v týchto žije 27,2% všetkých Slovákov, ale iba 6,1% všetkých Maďarov [Gyurgyik 1994: 26]. V súlade s vidieckym charakterom osídlenia je aj zamestnanecká štruktúra maďarského obyvateľstva: v r. 1991 23,8% ekonomicky aktívneho obyvateľstva pracovalo v poľnohospodárstve a 25,1% v priemysle; u Slovákov to bolo 12,8% v poľnohospodárstve a 34,4% v priemysle. Vzdelanostná štruktúra Maďarov tiež značne zaostáva za vzdelanostnou štruktúrou Slovákov: v r. 1991 malo vysokoškolské vzdelanie 8,2% Slovákov, ale iba 3,6% Maďarov [Vid' Gyurgyik 1994: 40-43, 47-50, 120-124; Zelová et al. 1994: 23-24; z hľadiska regiónov Gajdoš-Pašiak 1995: 132]. Tieto údaje sú v súlade s celosvetovým trendom: jazykové, resp. etnické menšiny všade vykazujú horšie výsledky vo vzdelaní ako väčšiny [Drapák 2000].

V dôsledku ekonomickej politiky uplynulých desaťročí majú územia obývané Maďarmi najhoršie demografické, ekonomické a sociálne ukazovatele a sú definované ako regióny s výrazne problémovou sociálno-priestorovou pozíciou. Nezamestnanosť v týchto regiónoch je už dlhé roky značne nad priemerom, HDP na osobu a zárobky sú naopak podpriemerné. Kvôli nedostatku vhodnej infraštruktúry je v týchto oblastiach tiež málo investícií zahraničného kapitálu. [Gajdoš-Pašiak 1995: 100, 156-163 *a passim*; porov. ešte Zelová et al. 1994: 24; Staško 1997: 16.]

Čo sa týka používania jazyka (jazykov), Maďari na Slovensku netvoria sociologicky a jazykovo kompaktnú jednotku. Najdôležitejším a zatiaľ najviac skúmaným spoločenským faktorom, ktorý má vplyv na používanie jazyka, je *vyučovací jazyk školy*, v ktorej hovoriaci získali základné vzdelanie. Z tohto hľadiska je potrebné rozlíšiť dve veľké skupiny: prvú tvoria hovoriaci, ktorí získali aspoň základné vzdelanie v maďarčine, druhú zasa hovoriaci, ktorí navštevovali školy s vyučovacím jazykom slovenským. Ďalším dôležitým faktorom, ktorý sa ukázal relevantným z hľadiska používania jazyka v sociolingvistických výskumoch, je *vzdelanie* (doteraz sa skúmal iba rozdiel medzi hovoriacimi so základným a s vysokoškolským vzdelaním). Okrem týchto malo v niektorých prípadoch preukázateľný vplyv na používanie jazyka aj *etnické zloženie bydliska a jeho okolia* (prevaha maďarského vs. prevaha slovenského obyvateľstva), *vek hovoriacich* (skúmali sa tri vekové kategórie) a *pohlavie hovoriacich*. Jadro rečového spoločenstva Maďarov na Slovensku tvoria hovoriaci so silným vedomím národnej príslušnosti; ide najmä o ľudí, ktorí získali aspoň základné vzdelanie v maďarskom jazyku, aj ich deti navštevujú školy s vyučovacím jazykom maďarským, pochádzajú z homogénneho manželstva a žijú v homogénnom manželstve, obývajú lokality s prevahou maďarského obyvateľstva alebo ich bydlisko je aspoň v blízkosti regiónu s prevahou maďarského obyvateľstva. V prípadoch, keď sa hovorí zovšeobecňujúco o rečových zvyklostiach „Maďarov na Slovensku“, myslí sa väčšinou inštinktívne na túto „prototypickú“ skupinu. [Porov. Lampl 1998: 8; Lanstyák 2000a: 67-68.]

2. Maďarčina ako menšinový jazyk

Maďarská menšina na Slovensku tvorí *menšinové dvojazyčné rečové spoločenstvo*. Menšinovosť tejto komunity treba chápať tak v zmysle početnosti, ako aj v zmysle mocenskom (politickom). Hoci väčšina Maďarov žije v obciach, kde tvorí numerickú väčšinu obyvateľstva, v celoštátnom meradle tvoria Maďari – ako už bolo spomenuté – iba 9,7% obyvateľstva. Maďari sú menšinou i z mocenského hľadiska, ich vplyv na politiku štátu je slabý, ich jazyk nie je oficiálny ani v obciach, kde žijú vo väčšine, i keď zákon o používaní menšinových jazykov č. 184/1999 legislatívne zakotvuje možnosť používania menšinových jazykov v niekoľkých verejných doménach, popri jazyku štátnom, ktorým je slovenčina [Gyuricsek, Kvarda 1999: 340; Brenčič 2000; Ripka 2000; Szabómihály 2000].² Menšinovosť rečovej komunity Maďarov na Slovensku má svoj dopad i na spôsob používania maďarského jazyka a tým aj na jazykové zmeny určujúce charakter maďarského jazyka na Slovensku. Maďarská menšina na Slovensku má horšiu vzdelanostnú a zamestnaneckú štruktúru nielen ako slovenské obyvateľstvo, ale aj ako Maďari v Maďarsku; podobne je to aj v prípade pomeru mestského a dedinského obyvateľstva. O vplyve týchto faktorov na reč Maďarov na Slovensku budem ďalej hovoriť ako o *vplyve menšinovej situácie*.

Ako bolo vyššie uvedené, komunita Maďarov na Slovensku je *dvojazyčná*,³ napriek tomu, že niektorí jej členovia sú jednojazyční. Ide o to, že v menšinovom spoločenstve aj jednojazyční hovoriaci majú dvojazyčnú jazykovú kompetenciu: aj oni sú si vedomí toho, v akých doménach a v akých situáciách môžu používať maďarčinu a v akých by mali používať slovenčinu; okrem toho aj oni si osvojujú ako materinský jazyk kontaktnú varietu⁴ maďarského jazyka ovplyvnenú slovenským jazykom.

Jedným z podstatných rozdielov medzi hovoriacimi v jedno- a dvojazyčných rečových spoločenstvách je fakt, že hovoriaci žijúci v dvojazyčných rečových komunitách – nezávisle od toho, či sami ovládajú obidva jazyky, alebo iba jeden z nich – sú *menej vystavení svojmu prvému jazyku*.⁵ nevidia a nepočujú ho všade okolo seba, nemajú ho možnosť používať – a tým aj „precvičovať“ – vo všetkých dôležitých životných situáciách. V prípa-

² O pojme jazykovej menšiny a väčšiny viď Skutnabb-Kangas [1990/1995: 5, 9], Dressler [1999: 4].

³ Z rozličných definícií *dvojazyčnosti* sa v prípade kolektívnej dvojazyčnosti najviac používa funkčná definícia pochádzajúca ešte z klasickej práce U. Weinreicha [1953/1974: 1], podľa ktorej je dvojazyčným každý hovoriaci, ktorý vo svojej každodennej jazykovej praxi používa dva jazyky, a to nezávisle od stupňa ich ovládania. Dvojazyčnosť ako *prax* je teda (pravidelné) používanie dvoch jazykov v bežných životných situáciách; dvojazyčnosť ako špeciálny typ jazykovej *kompetencie* zasa môžeme definovať ako schopnosť hovoriaceho používať (pravidelne) dva jazyky [Štefánik 1996: 136; 2000a: 10, 2000b: 17].

⁴ *Varietami* nazývame rozličné komplexné útvary v rámci jazyka, t. j. alternatívne množiny jazykových prostriedkov, ktoré používa skupina hovoriacich s určitými socio-biologickými charakteristikami všeobecne alebo v konkrétnych rečových situáciách. Ide o strešný pojem zahrnujúci geografické dialekty (nárečia), sociálne dialekty (sociolekty) a registre v širšom zmysle slova (t. j. vrátane štýlov v labovovskom ponímaní). Medzi variety patrí aj spisovný jazyk, ktorý je v sociolingvistike považovaný za dialekt. Jazyk ako taký sa manifestuje vždy vo forme nejakej variety. [Porov. Nekvapil 2000-2001:17.]

⁵ *Prvým jazykom* menšinového dvojazyčného spoločenstva nazývame jazyk, ktorý je odlišný od väčšinového jazyka v danej spoločnosti a v ktorom je (alebo – v prípade výmeny jazyka – pôvodne bola) socializovaná najväčšia časť menšinovej dvojazyčnej komunity. *Druhým jazykom* dvoj-

de menšinovej dvojazyčnosti sú to najmä domény verejného používania jazyka, v ktorých je materinský jazyk hovoriacich prítomný iba obmedzene (resp. v niektorých komunitách v týchto doménach úplne alebo takmer úplne chýba). K mnohým varietám svojho prvého jazyka väčšina členov menšinových dvojazyčných komunit nemá vôbec žiaden prístup. O vplyve tohto faktoru na reč Maďarov na Slovensku budem ďalej hovoriť ako o *vplyve dvojazyčnosti*.

Najevidentnejšie rozdiely medzi menšinovými a väčšinovými varietami jazyka vyplývajú z toho, že vo vedomí dvojazyčne hovoriacich koexistujú dva jazykové systémy, ktoré hovoriaci nevedia od seba celkom oddeliť, a tak sa druhý jazyk niekedy „dostáva k slovu“ – buď priamo, alebo prostredníctvom prvého jazyka – i v prípadoch, keď hovoriaci rozpráva prvým jazykom. O vplyve tohto faktoru na reč Maďarov na Slovensku budem ďalej hovoriť ako o *vplyve druhého jazyka*.

Vplyv menšinovej situácie sa prejavuje medzi inými v *konzervatívnych tendenciách* typických pre variety maďarského jazyka na Slovensku, a to nielen v určitej archaickosti týchto variet, ale aj vo väčšom vplyve nárečia na formálne rečové prejavy (aj vzdelaných) hovoriacich. *Archaickosť* je podmienená tým, že jazykové inovácie z Maďarska sa dostávajú na Slovensko iba oneskorene, resp. mnohé z nich do variet maďarského jazyka na Slovensku nepreniknú vôbec. Napr. slovo *kaszárnya* ‚kasáreň‘ sa bežne používa v maďarčine na Slovensku, pričom v Maďarsku je archaické, takmer úplne ho vytlačil neologizmus *laktanya*, ktorý má vo varietách maďarského jazyka na Slovensku marginálne postavenie; jednou z príčin je vplyv slovenského a českého jazyka, totiž slov. *kasárne*, resp. jeho plurálna podoba *kasárne*, ako aj čes. *kasárna* sa používajú bežne [na ďalšie príklady viď Lanstyák, 2001: 136-137]. Čo sa týka väčšej miery nárečovosti, predpokladá sa, že z celkového obyvateľstva Maďarov na Slovensku používa geografické dialekty proporčne viac hovoriacich, ako je to v prípade Maďarov v Maďarsku; okrem toho dialekt pravidelne používajú aj tie spoločenské vrstvy, pre ktoré to v Maďarsku nie je typické (napr. vzdelaní hovoriaci v menších mestách); napokon dialekt je možné používať aj v doménach, v ktorých by bol v Maďarsku neprijateľný, resp. menej prijateľný (napr. v úradoch, školách, nemocniciach, a to nielen od stránok, žiakov, pacientov a pod., ale aj od úradníkov, učiteľov, lekárov atď.).

Vplyv dvojazyčnosti sa vo varietách maďarského jazyka na Slovensku prejavuje dvojako. Na jednej strane menšia miera zafixovanosti jazykových elementov a štruktúr prvého jazyka, resp. obmedzenosť až absencia prístupu k niektorým varietám prvého jazyka, ako aj existencia konkurenčného jazykového systému vo vedomí hovoriacich má za následok *nedostatočnú jazykovú kompetenciu* v prvom jazyku, presnejšie v tých jeho varietách, ktoré hovoriaci nemajú možnosť dostatočne „precvičovať“. Na druhej strane prístup k alternatívnemu jazykovému systému – t. j. k druhému jazyku – má v niektorých situáciách za následok vznik *dvojazyčného diskurzu*, obsahujúceho sekvencie z oboch jazykov.

Medzi prejavy *nedostatočnej jazykovej kompetencie* patrí jazyková medzera, jazykový lapsus alebo jazyková neistota.⁶ Tieto sa v konkrétnych diskurzoch môžu

jazyčnej menšinovej komunity nazývame jazyk väčšinového spoločenstva, ktorý si v typických prípadoch členovia dvojazyčnej komunity osvojujú druhotne, mimo rodiny (v prípade výmeny jazyka platí kritérium takéhoto spôsobu osvojovania si druhého jazyka čoraz menej).

^{6/} Jazykovou medzerou rozumieme určitý nedostatok v jazykovej znalosti hovoriaceho. Často ide o tzv. lexikálnu medzeru (absencia slova s totožným denotačným a konotačným významom, akým je slovo, ktoré hovoriaci pozná v jazyku, ktorým práve nehovorí). Môže ísť tiež o neznalosť ne-

realizovať napríklad v pomalšom rečovom tempe, v hezitáciách, v používaní „prázdnych“ slov, v znovuzačatiach, v odmlčaní sa atď. V prípade písaných prejavov sa nedostatky v jazykovej kompetencii hovoriacich môžu prejavovať obdobne, a to v pomalšom tempe písania, v slohových chybách, v potrebe používania pomôcok ako slovníky, kodifikačné príručky atď. Tieto javy sa samozrejme vyskytujú aj v reči jednojazyčných hovoriacich, dá sa však predpokladať, že sú v reči dvojazyčných hovoriacich častejšie.

Jedným z typických prejavov jazykovej neistoty je tendencia k analytickosti, t. j. uprednostňovanie analytických konštrukcií na úkor syntetických (napr. prívlastková konštrukcia *légi tér* ‚vzdušný priestor‘ vs. kompozitum *légtér* dosl. ‚vzduchopriestor‘). V prípade použitia analytickej konštrukcie je menšia možnosť spraviť chybu, resp. chyba je menej nápadná, veď použité analytické konštrukcie sú v jazyku gramaticky správne; je možné ich jednoducho utvoriť pomocou gramatických pravidiel, kým ich syntetické pendanty sú často idiosynkratické: ide o lexikálne jednotky, ktoré sa fixujú ako také v mentálnom lexikóne hovoriacich, a teda ich hovoriaci buď pozná alebo nie. Nie je samozrejme irelevantné ani to, že analytické konštrukcie majú svoju paralelu v druhom jazyku, t. j. v slovenčine, kým syntetické nie (viď bežné slovenské slovné spojenie *vzdušný priestor*).

Ďalším typickým prejavom jazykovej neistoty je hyperkorektnosť, ktorá sa v dvojazyčných spoločenstvách niekedy realizuje formou hyperpurizmu, t. j. stránenia sa i tých „cudzích“ elementov, ktoré sú prítomné aj v jednojazyčných varietách daného jazyka (klasickým príkladom je použitie slova *ARRÊT* na dopravných značkách v Québecu, ktoré je francúzskym ekvivalentom slova *STOP*, pričom v samotnom Francúzsku sa používa internacionalizmus *STOP*). Tendencia k hyperkorektnosti sa prejavuje nielen v použití „deviantných“ foriem, často ide iba o nadmerné používanie prestížnejších foriem v porovnaní s referenčnou skupinou jednojazyčných hovoriacich; tento jav sa nazýva *prekračovaním normy* [Lanstyák 1996:150; Lanstyák, Szabómihály 1996: 127; 1997: 126-127 a *passim*] a je dvojazyčným pendantom tzv. labovovskej hyperkorekcie [Chambers, Trudgill 1980:96-97]. Keďže ide o jav, ktorý pravdepodobne existuje aj v iných dvojazyčných spoločenstvách, predsa je však v literatúre málo známy; v ďalšej časti príspevku sa k nemu ešte vrátíme.

Aký majú dopad spomenuté prejavy nedostatočnej jazykovej kompetencie na samotný systém dvojazyčných variet⁷ daného jazyka? V prípade pravidelného používania môžu sa stať slová a gramatické konštrukcie, ktoré vznikli vyššie uvedenými spôsobmi, organickou súčasťou niektorých (eventuálne všetkých) dvojazyčných variet jazyka, čím sa zvýši variantnosť v daných útvaroch jazyka (veď vo väčšine prípadov sa naďalej používajú

jakej gramatickej konštrukcie alebo o nepoznanie celého registra daného jazyka [porov. McClure-McClure, 1988, s. 34-5, 39]. Pribuzným pojmom je jazykový *lapsus*, o ktorom hovoríme v prípade, keď si hovoriaci práve nevie spomenúť na slovo alebo gramatickú konštrukciu, ktorú inak pozná. Jazyková neistota je stav hovoriaceho, v ktorom nie je schopný na základe vlastnej jazykovej intuície jednoznačne posúdiť správnosť rečových prejavov, či už vlastných, alebo iných hovoriacich. (Ako „správne“ definujeme jazykové prostriedky, ktoré sú v danom kontexte v súlade s normou danej jazykovej variety, nezávisle od toho, či sú v súlade s normou spisovného jazyka.)

⁷ Dvojazyčnými varietami nazývame variety jazyka používané dvojazyčnými rečovými spoločenstvami. Pojem „dvojazyčná varieta“ je podobný pojmu „kontaktná varieta“, avšak „dvojazyčná varieta“ sa používa v prípade spoločenskej dvojazyčnosti, kým „kontaktná varieta“ je relevantný pojem aj z hľadiska individuálnej dvojazyčnosti. V prípade *menšinového* dvojazyčného spoločenstva môžeme nazvať dvojazyčné variety presnejšie ako *menšinové variety*.

aj pôvodné prvky a štruktúry prvého jazyka). V dôsledku zvýšenej variantnosti⁸ sa jednotlivé jazykové variety môžu stať menej vyhranenými. Tak napr. vo formálnych rečových prejavoch Maďarov na Slovensku je možné badať väčší výskyt neštandardných prvkov, ako je to bežné v Maďarsku, odborné registre⁹ budia v dôsledku nekonzekventného používania odbornej terminológie dojem „neprofesionálnosti“, dokonca i slang je v tejto komunite „miernejší“ ako v Maďarsku.

Ak je hovoriaci vystavený niektorým varietám prvého jazyka v extrémne malej miere, môže uňho dôjsť k jazykovej atrícii (k jazykovému úpadku) v daných varietách. V prípade fluentnosti v druhom jazyku sa môže atrícia rozšíriť na všetky variety prvého jazyka a môže tak dôjsť i k strate prvého jazyka [Dressler 1999: 23]. (Na úrovni komunity nazývame stratu jazyka *výmenou jazyka*, tá však nastáva väčšinou intergeneračne.)

Dvojazyčnosť – ako bolo spomenuté vyššie – umožňuje hovoriacim používať obidva jazyky v tom istom diskurze. Tento jav sa nazýva striedanie kódov, presnejšie ide tu o jeden z jeho dvoch základných typov, a to o prepínanie bazového jazyka.¹⁰ Striedaním kódov nazývame spôsob komunikácie, pri ktorom hrá v rámci jedného rečového prejavu aktívnu rolu viac ako jeden kód.¹¹ Kódmi môžu byť samostatné jazyky, aj jazykové variety nejakého jazyka; v tomto príspevku je však reč iba o striedaní jazykov, a to maďarského a slovenského. Prepínanie bazového jazyka je spôsob striedania kódov, pri ktorom sa počas komunikácie mení aj bazový jazyk. Nasledovné príklady pochádzajú z databázy zachycujúcej rozhovory štyroch mladých žien z okolia Šale (viď Németh, 2002).

A: Hallod (...), ki fogja eztét csinálni?

B: Čo, Martina tam pôjde, (...) én nem
méggyék, szabadságon leszek.

A: Martina pôjde?

A: Počuj (...), kto toto urobí?

B: Čo, Martina tam pôjde, (...) ja nepôjdem,
budem na dovolenke.

A: Martina pôjde?¹²

^{8/} Variantnosť jazyka sa prejavuje v možnosti použiť alternatívne jazykové prostriedky – varianty – na vyjadrenie tej istej skutočnosti (napr. v tomto príspevku používam variantne termíny „spoločenstvo“ a „komunita“ na označenie tej istej skupiny ľudí). Na skúmanie variantnosti vyvinul W. Labov koncept jazykovej premennej (viď nižšie).

^{9/} Registrami nazývame variety jazyka determinované rečovou situáciou, viažuce sa k určitému sociálnemu kontextu, téme, aktivite alebo fyzickému prostrediu. Registre determinované sociálnym kontextom (najmä vzťahom k ostatným účastníkom komunikácie) sa nazývajú aj štýlmi v labovovskom zmysle; dvoma krajnými pólmi sú štýl maximálne formálny a maximálne neformálny. Registre determinované témou a aktivitou majú blízko k funkčným štýlom ako sú známe najmä z teórie pražskej lingvistickej školy, neviažu sa však výlučne k spisovnému jazyku a ich počet nie je obmedzený (nie je ani determinovateľný); medzi odborné registre nepatria len „rozsiahle“ variety ako napr. „odborný štýl“, ale aj omnoho špecifickejšie, ako napr. odborný register športových hier, v rámci týchto aj odborný register futbalu, ba i špecifiká reči športových komentátorov (keď komentujú futbalový zápas) možno považovať za súčasť viacmenej samostatného odborného registra.

^{10/} Bazový jazyk je jazyk, ktorý určuje gramatickú štruktúru daného (dlhšieho) rečového prejavu; v terminológii Carol Myers Scotton *matrix language* [Scotton, 1993: 4].

^{11/} Privlastok „aktívny“ je potrebný preto, aby sa použitie jediného slova z druhého jazyka cestou transferu (viď nižšie) dalo odlíšiť od výpožičky, pri ktorej už pôvodný jazyk nemá aktívnu úlohu.

^{12/} Tu i v ďalšom príklade ľavý stĺpec obsahuje transkript prehovoru ako pôvodne odznel, v pravom stĺpci nachádzame jeho preklad do slovenčiny. Krátka pauza je označená ako (...), stredne dlhá ako (...).

Vidíme, že obidve hovoriace prepnú do slovenského jazyka, keď hovoria o svojej slovenskej známej, Martine. B podáva informáciu o Martine po slovensky, A pokračuje tiež v slovenčine, napriek tomu, že predtým, než B spomenula Martinu, aj ona hovorila po maďarsky. Ako vidíme, samotná B ihneď prepla naspäť do maďarčiny, akonáhle nehovorila o Martine, ale o sebe. Slovenskú časť jej diskurzu oddeľuje od maďarskej stredne dlhá pauza.

Prepinanie kódov môže byť zručnou kompenzačnou stratégiou na odstránenie jazykovej medzery alebo lapsusu, ale jeho cieľom môže byť aj vyjadrenie rozličných podružných významov, napr. v uvedenom úryvku ide o alúziu na slovenskú etnicitu osoby, o ktorej bola reč. [O ďalších možných významoch vid' Lanstyák 2000b.]

Keď sa hovorí o jazykových následkoch dvojjazyčnosti, myslí sa väčšinou na vplyv konkrétnych elementov a foriem druhého jazyka na elementy a formy prvého jazyka v *diskurze*, t. j. na jazykovú interferenciu, resp. na následné zmeny v *jazykovom systéme*, t. j. na výpožičku. Jazyková interferencia i výpožička existuje na všetkých úrovniach lingvistikého systému. Na lexikálnej rovine sa jazyková interferencia prejavuje formou *transferu*, ktorý je druhým hlavným typom striedania kódov. Na rozdiel od prepínania kódov sa v prípade transferu básový jazyk (aspoň po určitú dobu) nemení; z druhého jazyka do neho vnikajú iba jednotlivé slová alebo slovné spojenia. Pozrime si niekoľko príkladov transferu zo spomenutej databázy!

Mondom, űr isten, mondom, biztos a Szilvinek hívtam a *firmá*-ba Pozsonyba, és biztos a (.) *majitel'ka* vagy valami *podnikatel'ka* fölvette (.), és mondom (.), mondom, hogy ((začína hovoriť milo)) *dobry den* (.), *Silviu Vargovú* *hľadám* [...]

Hovorim, panebože, určite som zavolala Silvii do *firmy* do Bratislavy, a určite (.) *majitel'ka* alebo nejaká *podnikatel'ka* zdvihla [slúchadlo] (.), hovorim (.), hovorim, že ((začína hovoriť milo)), *dobry den* (.), *Silviu Vargovú* *hľadám* [...]

Prvé tri z kurzívovaných sekvencií sú transfery, prvý z nich má ilatívovú pádovú príponu *-ba/-be* z básového jazyka (t. j. z maďarčiny), ďalšie dva sú v nominative. Posledné prepnutie je prepnutím básového jazyka (vid' vyššie). Hovoriaca cituje kľúčové slová vzťahujúce sa na „slovenský svet“ v Bratislave po slovensky. Podčiarknutý výraz je nepriamou výpožičkou zo slovenského jazyka na gramatickej rovine: namiesto štandardnej akuzatívnej konštrukcie *felhívtam Szilvit* je použitá datívová väzba *hívtam Szilvinek*, ktorá zodpovedá slovenskému ekvivalentu *zavolala som Sylvii*.

Jedným z jazykových dôsledkov interferencie je výpožička. Slová alebo niekedy i slovné spojenia sa môžu v prípade častého transferu začleniť do prvého jazyka, do jeho systému (a tým dochádza k zániku interferencie). V prípade fonetickej, fonologickej alebo gramatickej interferencie sa tiež môže dostať do prvého jazyka nový element (nová realizácia fonémy, nová fonéma, nová gramatická morféma).¹³ V takýchto prípadoch ide o *priamy* vplyv druhého jazyka. Jazyková interferencia sa však prejavuje aj iným spôsobom: môže dôjsť aj k vytvoreniu nových pravidiel kombinovania už existujúcich jazykových jedno-

Komentár transkriptora je v dvojítych guľatých zátvorkách; v preklade je slovo vsunuté kvôli zrozumiteľnosti v hranatých zátvorkách. Necitovaná časť prejavu (v rámci vety) je označená ako [...]. Sekvencie, ktoré odznali po slovensky, sú kurzívované v oboch stĺpcoch.

^{13/} Iným spôsobom prevzatia je intergeneračná výpožička do prvého jazyka generácie, ktorá bola socializovaná v druhom jazyku dvojjazyčného spoločenstva v procese zmeny jazyka, tzv. *substrátový efekt*, týmto sa však v tomto príspevku nezaobrám.

tiel (napr. nové pravidlá spodobovania sa, nové fonotaktické pravidlá, nový slovosled, nové väzby atď.). Takýto nepriamy vplyv druhého jazyka je menej nápadný a najmä pre laických hovoriacich často sotva badateľný (príkladom bola konštrukcia *hívam Szilvinek* ,zavola som Silvii' v druhom úryvku z rozhovoru mladých žien zo Šale). Nové prvky a štruktúry sa stávajú alternatívnymi vyjadrovacími prostriedkami, neologizmami, popri ktorých sa väčšinou naďalej používajú i tradičné elementy a štruktúry prítomné v jednojazyčných varietách jazyka (tak napr. štandardná forma *felhívam Szilvit* ,zavola som Silvii'). Staré a nové varianty tvoria tzv. jazykovú premennú (viď nižšie). Týmto spôsobom vzniká variantnosť neprítomná v jednojazyčných varietách jazyka.

Vieme však, že variantnosť je všeobecnou vlastnosťou ľudských jazykov, existuje teda aj v jednojazyčných varietách jazyka; i tam majú hovoriaci k dispozícii alternatívne vyjadrovacie prostriedky s rovnakým významom, ktoré tvoria jazykové premenné. Jednotlivé varianty týchto premenných môžu mať rozličnú frekvenciu výskytu v rozličných skupinách hovoriacich v závislosti od ich socio-biologických a sociologických charakteristík, ako napr. vek, pohlavie, vzdelanie. Tieto premenné sú samozrejme prítomné i v dvojjazyčných varietách daného jazyka, tam však frekvenciu výskytu jednotlivých variantov okrem týchto okolností môžu ovplyvňovať i vyššie spomenuté faktory súvisiace s menšinovou situáciou a dvojjazyčnosťou hovoriacich. Preto v mnohých prípadoch možno badať rozdiely medzi frekvenčnou distribúciou jednotlivých variantov daných premenných v jedno- a v dvojjazyčných spoločenstvách (viď príklady 1-3. uvedené nižšie). Vplyv druhého jazyka a iných faktorov sa môže teda prejavovať aj výlučne v štatistických rozdieloch: do preberajúceho jazyka sa nedostáva nový element alebo nové pravidlo, iba sa mení frekvencia výskytu jednotlivých variantov, ktoré existujú tak v jednojazyčných, ako aj dvojjazyčných varietách jazyka.

Rozdiely vo frekvenčnej distribúcii sa prejavujú najmä v prípade, ak má jeden z variantov náprotivok v druhom jazyku hovoriacich (tento variant nazývame *kontaktoým variantom*). Ak je dôsledkom tejto situácie zvýšenie jeho výskytu v spontánnej reči dvojjazyčných hovoriacich, hovoríme o *pozitívnom kontaktoým efekte*. Napr. slovenskému slovu *tradícia* zodpovedajú v maďarčine dve slová: lexéma domáceho pôvodu *hagyomány* a internacionalizmus *tradíció*. Keďže v druhom jazyku maďarsko-slovenských dvojjazyčných hovoriacich, t. j. v slovenčine, je prítomná forma *tradícia*, tento internacionalizmus sa stáva ľahšie dostupným v mentálnom lexikóne dvojjazyčných hovoriacich, tým sa v spontánnych, vedome nekontrolovaných prejavoch môže zvýšiť frekvencia používania slova *tradíció* na úkor domáceho výrazu *hagyomány*. V prípade puristických tendencií v dvojjazyčnej komunite môže dôjsť – najmä v menej spontánnych rečových prejavoch – k opačnému efektu, t. j. k zníženiu frekvencie výskytu kontaktového variantu. Tak napr. Maďari, ktorí sa vedome stráňajú používania cudzích slov a najmä slovákizmov, môžu vo vedome kontrolovaných, formálnejších rečových prejavoch uprednostniť práve nekontaktoý variant, čím sa frekvencia jeho použitia môže zvýšiť nad úroveň typickú pre jednojazyčných Maďarov v Maďarsku. V takýchto prípadoch hovoríme o *negatívnom kontaktoým efekte*. Ide o jeden z prípadov vyššie spomenutého prekračovania normy (konkrétne viď príklady č. 1 a 3 nižšie). Ak sa takéto frekvenčné rozdiely v jazykových prejavoch nejakého rečového spoločenstva ustália, môžeme hovoriť o špeciálnej forme výpožičky, o tzv. posilnení.¹⁴

^{14/} Jednoznačným dôkazom výpožičky je, ak sa tieto frekvenčné charakteristiky prejavujú aj v reči jednojazyčných členov dvojjazyčných spoločenstiev.

Na výskum tejto formy interferencie, resp. výpožičky sa výborne osvedčili kategórie a metódy labovovskej variačnej analýzy aplikované na dvojazyčnú situáciu. V poslednej časti príspevku sa budem venovať tejto problematike.

3. Empirický výskum dvojazyčných variet jazyka

Pred r. 1989 sa špecifiká variet maďarského jazyka na Slovensku skúmali výlučne z aspektu jazykovej kultúry (teda preskriptívne),^{15/} a to bez ohľadu na ich variabilitu; preto zostal v pozadí napr. fakt, že kontaktové javy a ich jednojazyčné ekvivalenty sa používajú väčšinou ako alternatívne prostriedky a ich frekvencia závisí od rozličných sociálnych a iných charakteristík (skupín) hovoriacich. V 90. rokoch sa začalo so sociolingvistickým výskumom menšinových variet maďarského jazyka. Skúmal sa predovšetkým vplyv menšinovej situácie a samotnej dvojazyčnosti na používanie maďarského jazyka v rečovej komunite Maďarov na Slovensku. Nevyhnutnosť sociolingvistického prístupu je zjavná: ako to už bolo spomenuté, rozdiely medzi jedno- a dvojazyčnými varietami závisia nielen od jazykových faktorov (vplyv druhého jazyka), ale aj od mimojazykových – najmä sociálnych a sociálno-psychologických. Tieto rozdiely sú vo väčšine prípadov štatistického charakteru; absolútna je iba časť kontaktovej javov (tie, ktoré pochádzajú z druhého jazyka a neprenikli do jednojazyčných variet prvého jazyka), ale i tieto sú absolútne iba v tom zmysle, že sa v jednojazyčnom spoločenstve nevyskytujú (napr. slovo *nanuk* 'nanuk', ktoré je všeobecne používané v reči Maďarov na Slovensku, je v maďarčine v Maďarsku neznáme). V dvojazyčných komunitách však takéto kontaktové javy vo väčšine prípadov nie sú jedinými možnými formami: popri nich existujú i formy, ktoré sa používajú v jednojazyčných komunitách (v uvedenom prípade štandardný variant *jégrékm* 'nanuk'). Týmto vzniká variantnosť neprítomná v jednojazyčných varietach jazyka.

Vo výskume jazykovej variability sa v rámci sociolingvistiky uplatňujú dva odlišné prístupy. V jednom je hlavným predmetom záujmu *jazykový systém* a skúma sa, ako sa tento mení v závislosti od rôznych sociálnych a iných charakteristík (skupín) hovoriacich (ide o tzv. variačnú sociolingvistiku). V druhom prípade je v centre záujmu *hovoriaci* a skúma sa, ako sa jednotlivci s určitými sociálnymi a inými charakteristikami jazykovo správajú v rozličných rečových situáciách (ide o tzv. interakčnú sociolingvistiku). [Porov. Milroy 1987: 2.] Väčšina sociolingvistických projektov maďarských lingvistov na Slovensku z 90. rokov bola založená na prvom prístupe. Medzi tieto patrila aj projekt Sofuhe (1991-1995), z ktorého pochádzajú nasledujúce ukážky. Hlavným cieľom projektu bolo skúmať vplyv menšinovej situácie a vyučovacieho jazyka školy na reč stredoškolákov.

Potreba získať veľké množstvo porovnateľného materiálu si vyžiadala použitie dotazníkov, ktoré respondenti sami vyplňovali. Dovedna bolo spracovaných 1602 dotazníkov zo šiestich miest, z ktorých tri sa nachádzajú v troch rozličných regiónoch južného Slovenska a tri v prilahlých regiónoch v Maďarsku. V západnom regióne sme si zvolili mes-

^{15/} Veľká väčšina kontaktovej javov bola maďarskými lingvistami (tzv. jazykovými kultivátormi) silne stigmatizovaná: považovali ich za nesprávne a za nebezpečné pre vývoj jazyka. Cieľom krátkych článkov o týchto javoch bolo upozorniť na ich „chybnosť“ a popularizovať namiesto nich ich nekontaktové ekvivalenty. Lingvistom teda nešlo o to, aby tieto javy skúmali, ale aby dosiahli ich ústup a v „ideálnom“ prípade ich úplnú elimináciu.

tá Šamorín (SR) a Csorna (MR), v strednom Filákov (SR) a Bátortereny (MR), vo východnom Kráľovský Chlmec (SR) a Tokaj (MR). Snažili sme sa o to, aby mestá v SR a ich pendant v MR mali podobný demografický, ekonomický i jazykový charakter (a zároveň patrili k tej istej maďarskej nárečovej oblasti).¹⁶ Respondentmi boli všetci študenti stredných škôl (s výnimkou tých, ktorí v ten deň chýbali zo školy). Na Slovensku sa výskum uskutočnil v gymnáziách s maďarským, ako aj so slovenským vyučovacím jazykom; samozrejme študenti, ktorí neovládali maďarčinu, dotazník nevyplňovali.

Dotazníková metóda viac-menej determinovala aj výber skúmaných variet, presnejšie nedovoľovala skúmať konkrétne jazykové variety. Projekt možno viac-menej chápať ako zameraný na výskum javov štandardnej variety¹⁷ (a nie nárečia) hovoriacich, pričom štýlovo možno niektoré údaje viazať skôr k formálnemu, niektoré k neformálnemu štýlu (podľa formulácie otázok v testoch). Vzťah týchto údajov k spontánnej reči respondentov v rôznych registroch nie je jednoznačný. Stredobodom záujmu boli javy lexikálne a gramatické, ktoré je možné najlepšie skúmať experimentálnymi metódami¹⁸; konkrétne šlo o javy, v ktorých sa očakával vplyv niektorých faktorov menšinovej, resp. dvojjazyčnej situácie, ako aj vplyv druhého jazyka na prvý jazyk hovoriacich. Keďže vplyv druhého jazyka možno skúmať najmä na konkrétnych gramatických formách, najvhodnejšou experimentálnou metódou sa ukázala *elicácia*, podstatou ktorej je vytvorenie mikrokontextu, v ktorom je respondent „nútený“ použiť skúmanú gramatickú formu (priklady viď nižšie).

Na výskum frekvenčných rozdielov medzi rečou rozličných skupín hovoriacich zaviedol W. Labov pojem *jazykovej premennej* [Chambers, Trudgill 1980: 147; Trudgill 1984: 52; Milroy 1987: 94]. Jazykové premenné sú jazykové prostriedky, ktoré sa v danom rečovom (alebo aj v celom jazykovom) spoločenstve¹⁹ realizujú odlišným spôsobom, pričom ich denotatívny význam je totožný. Jednotlivé realizácie s identickou funkciou, resp. významom nazývame *variantmi* danej jazykovej premennej.²⁰ Aplikáciou teórie premenných na výskum menšinových variet maďarského jazyka sme získali účinný nástroj nielen

^{16/} Podľa výsledkov sčítania ľudu v Československu v r. 1991 a v Maďarsku v r. 1990 bol počet obyvateľov a ich národnostné zloženie nasledovné: Šamorín 12 051, z toho 71,0% Maďarov, Csorna 12 470; Filákov 10 451 – 67,6%, Bátortereny 15 343; Kráľovský Chlmec 7 963 – 80,4%, Tokaj 5 358. Šamorín a Csorna patria k zadunajskej nárečovej oblasti, Filákov a Bátortereny k tzv. palócskej, Kráľovský Chlmec a Tokaj k severovýchodnej.

^{17/} Štandardná varieta jazyka je varieta známa v českej a slovenskej lingvistike ako „spisovný jazyk“. Ako bolo spomenuté, v sociolingvistike sa používa aj termín štandardný dialekt. Termín „dialekt“ vyjadruje, že z jazykového hľadiska nejde o „cennejšiu“ alebo „dokonalejšiu“ varietu, než akými sú nárečia alebo sociolekty. Štandardnú varietu maďarského jazyka nazývam nižšie aj „štandardnou maďarčinou“.

^{18/} Experimentálnymi sa nazývajú metódy zamerané na vedomé ovplyvňovanie respondentových odpovedí terénnym pracovníkom [por. Milroy 1987:5].

^{19/} Jazykové spoločenstvo tvoria všetci hovoriaci daného jazyka; centrum jazykového spoločenstva tvoria rodení hovoriaci. Rečové spoločenstvo tvoria väčšie alebo menšie skupiny hovoriacich (ide o skupiny v sociologickom zmysle slova), napr. Maďari na Slovensku; Maďari v Dunajskej Stredě; žiaci základnej školy na Komenského ulici v Dunajskej Stredě.

^{20/} Pre lepšie pochopenie uvediem pre väčšinu čitateľov bližšie príklady na jazykové premenné z českého jazyka, z viacerých úrovní jazykového systému: [schoda] : [zhoda], [svateb] : [svadeb], [volal jsem] : [volal sem], [s Jiřím] : [z Jiřím], *vousy* : *fousy*, *mléko* : *mliko*, *student* : *šstudent*, *Moravan* : *Moravák*, *šuměnka* : *šumák*, *žena* : *ženská*, *úpadek* : *bankrot*, *dům* : *barák*, *nepořádek* : *bordel*, *dostávat*

na zachytenie variantnosti v týchto jazykových útvaroch, ale aj prostriedok, pomocou ktorého je možné identifikovať absolútne i štatistické rozdiely medzi menšinovými a väčšinovými varietami maďarského jazyka. [Porov. Lanstyák 1996; Lanstyák, Szabómihály 1996.]

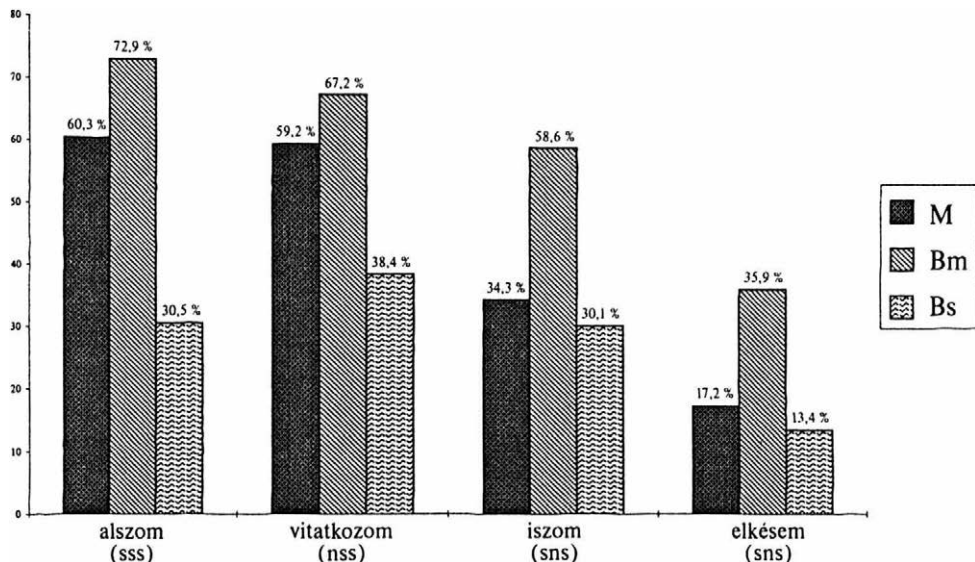
Nasledujúce príklady pochádzajú z projektu Sofuhe a budeme na nich ilustrovať niektoré z vyššie spomenutých javov. Keďže v uvedených príkladoch neboli medzi odpoveďami v jednotlivých regiónoch signifikantné rozdiely, rozlišujeme iba tri skupiny: skupinu M tvoria jednojazyční študenti z Maďarska, skupinu Bm dvojajazyční študenti zo Slovenska navštevujúci školy s vyučovacím jazykom maďarským a skupinu Bs dvojajazyční študenti zo Slovenska navštevujúci školy s vyučovacím jazykom slovenským.

* * *

V príklade č. 1 ide o variantnosť v rámci maďarského jazyka ako takého: u jednej skupiny sloviess v prvej osobe singuláru v présente oznamovacieho spôsobu sa v podmetovom časovaní používa vždy – t. j. tak v štandardných, ako aj neštandardných varietách, tak vo formálnych, ako aj v neformálnych registroch (štýloch) – prípona *-k* (napr. *rakok* 'kladím'), kým u druhej skupiny sloviess je možné použiť buď príponu *-m* alebo príponu *-k* (napr. *lakom* ~ *lakok* 'bývam'). Prípona *-m* je považovaná za štandardnú a používa sa najmä vo formálnych registroch; prípona *-k* je menej štandardná alebo až neštandardná (v závislosti od konkrétneho slovesa) a používa sa skôr v neformálnych registroch, najmä v hovorenej reči. V tomto projekte bol tento jav skúmaný na štyroch slovesách: *alszik* 'spať', *vitatkozik* 'polemizovať', *iszik* 'piť' a *elkésik* 'zmeškať'; v časovaní týchto sloviess možno použiť vo vyššie uvedenej gramatickej funkcii ktorúkoľvek príponu, ide teda o jazykovú premennú. Príslušnú formu týchto sloviess sme získali metódou elicitácie: úlohou študentov bolo do viet uvedených v dotazníku doplniť vhodný tvar sloviess, ktoré boli udané v infinitíve. Keďže sme na základe pozorovaní a vlastných skúseností vedeli, že vplyvom menšinovosti je reč Maďarov na Slovensku menej štandardná a viac nárečová ako reč Maďarov v Maďarsku, predpokladali sme, že najvyšší výskyt prestížneho variantu bude v skupine M, po nej bude nasledovať skupina Bm; najmenej prestížnych foriem sme očakávali od študentov patriacich do skupiny Bs, ktorí sa v škole s maďarčinou ako vyučovacím predmetom vôbec nestretávajú a tak nemajú vôbec možnosť osvojiť si štandardnú maďarčinu v inštitucionálnom kontexte (prestížnymi variantmi sú totiž vo väčšine prípadov formy štandardné, teda tie, ktoré sú súčasťou štandardnej variety). Naše očakávania sa však nesplnili, keďže vo všetkých troch regiónoch konzekventne použila najviac prestížnych foriem skupina Bm, po nich nasledovala skupina M a najmenej prestížnych foriem použila – ako sme to aj očakávali – skupina Bs.

príděl : *fasovat*, *kluk* : *chlapec*, *zábava* : *legrace*, *poštovní příhrádka* : *P.O.Box*, *přede dvěma* : *před dvěma*, *jezdění* : *ježdění*, *travám* : *trávám*, *v mléku* : *v mléce*, *svědkové* : *svědci*, *o dopisu* : *o dopise*, *o červáncích* : *o červánkách*, *zapomenul* : *zapomněl*, *loupu* : *loupám*, *řici* : *řict*, *mohu* : *můžu*, *stál* : *setnul*, *(oni) hladovějí* : *hladoví*, *kryt* : *krytý*, *je vidět Sněžku* : *je vidět Sněžka*, *učit někoho něčemu* : *učit někoho něco*, *předcházet něco* : *předcházet něčemu*; *muž, který byl přejat autem* : *muž přejatý autem*; *poslanec, který byl řádně zvolen* : *řádně zvolený poslanec*; *otec s matkou šli do divadla* : *otec s matkou šel do divadla*.

Obr. 1: Použitie prestížnejšej prípony *-m* v slovesách *alszik* 'spať', *vitatkozik* 'polemizovať', *iszik* 'piť' a *elkésik* 'zmeškať' v prvej osobe singuláru, prítom, oznam. spôsob, podmetové časovanie v troch skupinách respondentov v projekte Sofuhe.²¹ [Podľa Lanstyák, Szabómiháty 1997: 36.]

V odpovediach skupiny Bm sa prejavilo vyššie spomenuté prekračovanie normy. Väčšina študentov z maďarských škôl patri k jadrú maďarskej komunity na Slovensku (viď 1. časť príspevku!) so silným vedomím národnej príslušnosti, ktorá je však často spochybňovaná tak Slovákmi, ako aj Maďarmi v Maďarsku. Dá sa predpokladať, že títo študenti ako „uvedomeli Maďari“ v testovej situácii sa v porovnaní s ostatnými skupinami vo väčšej miere usilovali o použitie foriem, ktoré sú súčasťou štandardnej variety maďarského jazyka na úkor foriem, ktoré sú typické pre ich spontánne prejavy. Maďarský jazyk – reprezentovaný práve jeho štandardnou varietou – je jedným z najdôležitejších zložiek národnej identity Maďarov v celej Karpatskej kotline, ale v zvýšenej miere je to tak u Maďarov žijúcich v krajinách okolo Maďarska, medzi inými na Slovensku [viď Gereben 1999: 89-94; porov. ešte Zelová et al. 1994: 28]. Štandardná maďarčina má v celej maďarskej komunite veľkú prestíž [viď Lanstyák 2000a: 148], jej použitie je v očiach puristov „morálnou povinnosťou“ každého Maďara [por. Huszár 1986: 63-65; Kontra 1992a: 87, 1992b: 2-3]. Keďže tieto puristické názory sú dodnes silne prítomné vo vyučovaní maďarčiny ako materinského jazyka,

^{21/} Písmená pod jednotlivými slovesami pod diagramami poukazujú na signifikanciu rozdielov v odpovediach jednotlivých skupín. Tu i v ostatných príkladoch písmeno *s* označuje signifikantný rozdiel v odpovediach, t. j. tie prípady, keď je $p < 0,01$ (čo znamená, že pravdepodobnosť toho, že rozdiely medzi odpoveďami treba pripísať náhode, je menšia ako 1%); *n* označuje rozdiel nesignifikantný, keď je $p > 0,01$ (pravdepodobnosť toho, že rozdiely treba pripísať náhode, je nad 1%). Prvé z trojice písmen poukazuje na rozdiely medzi skupinou M a Bm, druhé na rozdiely medzi M a Bs a tretie na rozdiely medzi Bm a Bs. Tak napr. trojica „sns“ pod slovesom *iszom* a *elkésem* znamená, že rozdiel medzi odpoveďami v skupinách M a Bm bol signifikantný, v skupinách M a Bs nesignifikantný a v skupinách Bm a Bs znova signifikantný.

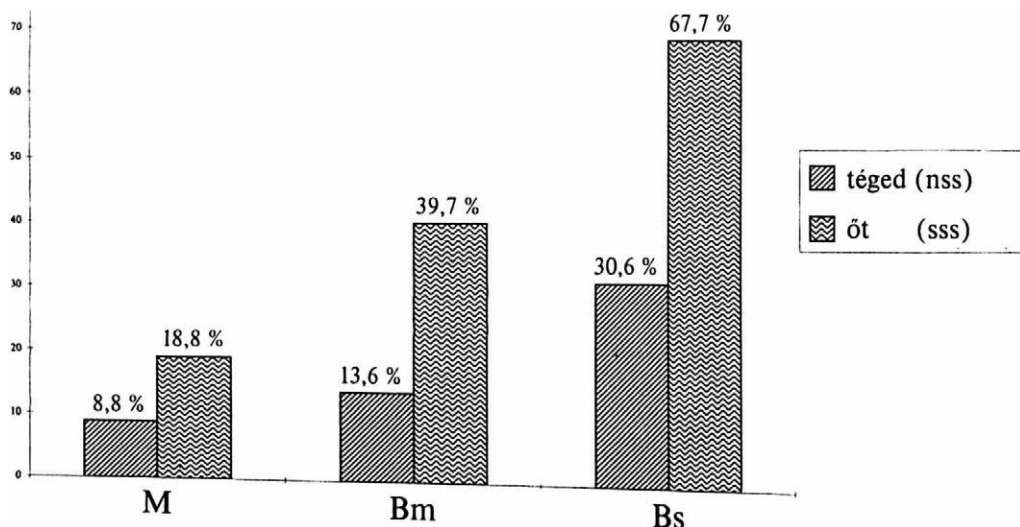
študenti skupiny Bm „nadmerným“ použitím foriem typických pre formálnu štandardnú maďarčinu vlastne symbolicky vyjadrili svoju identifikáciu s maďarským národom.

V použití niektorých iných morfológických a syntaktických foriem sa určitá miera prekračovania normy prejavila aj v skupine Bs, čo je pochopiteľné, veď takmer 50% zo študentov patriacich k tejto skupine pochádza z homogénneho maďarského manželstva a 80% z nich sa aj oficiálne hlási k maďarskej národnosti. Maďari z Maďarska, ktorých „maďarstvo“ nie je spochybňované, zrejme nepocitujú potrebu vyjadriť svoje národné ctenie týmto spôsobom. (Dôvodom toho, že bol výskyt štandardných variantov mnohých jazykových premenných v skupine M väčší ako v skupine Bs, je pravdepodobne to, že skupina Bs štandardnú normu dostatočne *neovláda*, keďže sa v školách s vyučovacím jazykom slovenským maďarčina – ako to už bolo spomenuté – nevyučuje ani ako predmet). Ďalším faktorom, ktorý môže hrať rolu v prekračovaní normy, je vyššie spomenutá jazyková neistota.

* * *

V príklade č. 2 ide tiež o variantnosť v rámci maďarského jazyka ako takého, tuná však jeden z variantov premennej má svoj analogón v slovenskom jazyku, kým druhý nie, takže kvantitatívnymi metódami je možné i tu postihnúť vplyv druhého jazyka. Ide o použitie akuzativa osobných zámen, ktoré je v maďarčine redundantné (vyjadruje ho totiž prípona slovesa): formy bez zámena a so zámenom tvoria jazykovú premennú. V dotazníku boli študentom ponúknuté dve vety, ktoré sa lišili iba v prítomnosti, resp. absencii zámena v 2. a v 3. osobe: *Tegnap láttalak a tévében : Tegnap láttalak téged a tévében* ‚videl som ťa v telke‘ (druhý variant obsahuje aj akuzatív osobného zámena v 2. osobe singuláru *téged* ‚teba, ťa‘); *Találkoztam Hedviggel, és megkértem, hogy vegyen nekem egy kiflit : Találkoztam Hedviggel, és megkértem őt, hogy vegyen nekem egy kiflit* ‚Stretol som sa s Hedvigou a poprosil som ju, aby mi kúpila rožok‘ (druhý variant obsahuje aj akuzatív osobného zámena v 3. osobe singuláru *őt* ‚ju‘). Keďže v slovenčine je explicitné vyjadrenie predmetu i v prípade osobných zámen povinné, predpokladali sme, že formy obsahujúce osobné zámeno

Obr. 2: Výber vety obsahujúcej redundantné osobné zámeno v 2. a 3. osobe singuláru v akuzative v troch skupinách respondentov v projekte Sofuhe. [Podľa Lanstyák, Szabómihály 1997: 91.]

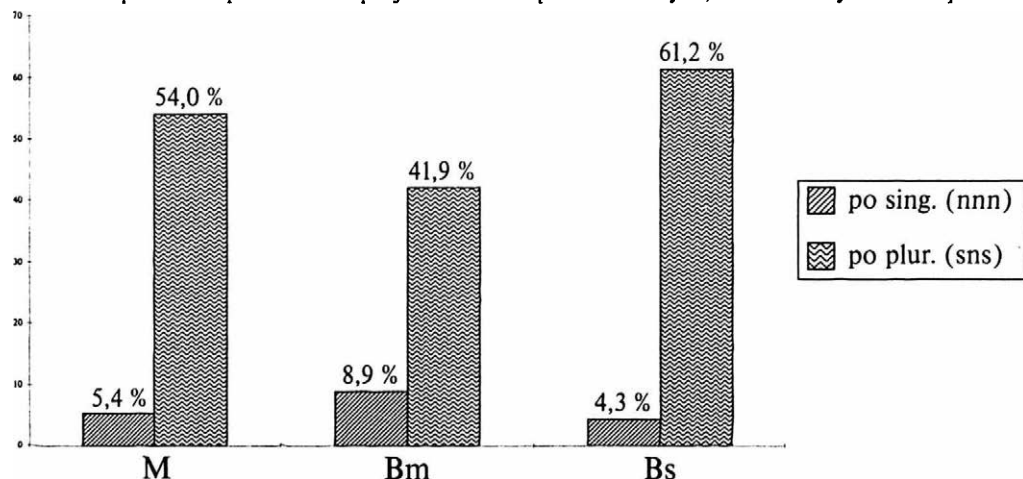
budú mať najmenšiu frekvenciu v skupine M, ktorá je jednojazyčná; z dvojazyčných skupín budú osobné zámená v skupine Bs častejšie ako v skupine Bm, veď študenti tvoriaci skupinu Bs – keďže navštevujú školy so slovenským vyučovacím jazykom – používajú slovenčinu oveľa viac, ako študenti v skupine Bm. Tieto predpoklady sa síce splnili, ale v prípade konštrukcie so zámenom v 2. osobe singuláru nebol rozdiel medzi skupinami M a Bm signifikantný (vo všetkých ostatných prípadoch však bol signifikantný).

Keď porovnáme uvedené dva prípady, vidíme, že zámeno v 3. osobe (*őt* ,jeho, ju') sa vyskytlo vo všetkých skupinách omnoho častejšie ako zámeno v 2. osobe (*téged* ,teba'). Dôvod je jazykový: slovesná prípona 1. osoby vzťahujúca sa na predmet v 3. osobe *-m* je tu homonymná s koncovkou podmetového časovania, takže použitie zámena nie je celkom „zbytočné“. Naproti tomu slovesná prípona 1. osoby vzťahujúca sa na predmet v 2. osobe *-lak/-lek* je jednoznačná, preto je osobné zámeno úplne redundantné. Tento príklad ilustruje fakt, že jazyková variantnosť nie je podmienená iba spoločenskými faktormi, ale aj faktormi rýdzo jazykovými.

* * *

V príklade č. 3 vidíme aj vplyv ďalšieho „nespoločenského“ faktoru, vetného kontextu. V štandardnej maďarčine sa párové časti tela používajú väčšinou v singulári (napr. *nagy a füle* ,má veľké uši', doslova: „má veľké ucho“); plurálový tvar sa považuje za menej „správny“, puristi ho považujú za „cudzí“. Keďže v slovenčine sa používajú tieto slová – keď sa vzťahujú na obidve rovnaké časti tela – výlučne v množnom čísle, predpokladali sme, že plurál bude mať najmenšiu frekvenciu v jednojazyčnej skupine M, väčšiu bude mať v skupine Bm a najväčšiu v skupine Bs. Použitie slova *láb* ,noha' v singulári, resp. pluráli sme skúmali v dvoch kontextoch: v jednom prípade predchádzajúca veta obsahovala slovo *szív* ,srdce' v singulári, v druhom slovo *fog* ,zub' v pluráli. Študenti mali za úlohu doplniť do viet chýbajúce koncovky: *Erzsi néninek fáj... a szív...; Kati néninek meg a láb... is fáj...* ,Tetu Betku boli srdce; tetu Katku bolia aj nohy'; *Kati néninek már rég kihullottak a fogai, és újabban gyakran fáj... a láb... is* ,Tete Katke už dávno vypadali zuby, a v poslednom čase ju často bolia aj nohy'. Výsledky sú na obr. 3.

Obr. 3: Použitie plurálových foriem slova *láb* ,noha' v dvoch odlišných kontextoch v troch skupinách respondentov v projekte Sofuhe. [Podľa Lanstyák, Szabómihály 1997: 81.]

Čo sa týka frekvencie kontaktového variantu (t. j. plurálovej formy), ako vidíme, po kontexte so singulárnym tvarom rozdiely medzi skupinami nie sú významné. Po kontexte s plurálnym tvarom je však významný rozdiel medzi skupinami M a Bm, resp. Bm a Bs; plurálna forma je podľa očakávania najčastejšia v skupine Bs; najmenej frekvencovaná je však v skupine Bm, čo je možné vysvetliť prekráčaním normy. Ide o jav, ktorý je dobre známy v literatúre o jazykovej kultúre a učia sa o ňom aj žiaci v školách (plurálne formy sú mierne stigmatizované), takže je možné predpokladať, že študenti si boli vedomí prestížnosti variantu v singulári. Najzaujímavejší je prekvapivo veľký rozdiel medzi frekvenciou variantu v pluráli po kontexte so singulárnym tvarom a po kontexte s plurálnym tvarom. Je jasné, že v tomto prípade výskyt plurálovej formy ovplyvňuje vnútorný kontext v omnoho väčšej miere ako mimojazykové faktory.

4. Záver

Keďže jazykové špecifiká reči hovoriacich žijúcich v dvojazyčných spoločnostiach majú svoje vysvetlenie v mimojazykovej realite, nie je účelné ich skúmať bez toho, aby sa bral ohľad na rôzne spoločenské faktory charakteristické pre skúmanú komunitu, resp. na psychologické faktory charakteristické pre skúmaného jednotlivca. Preto sa otázky kolektívnej dvojazyčnosti a jej dôsledkov na jazykový systém variet používaných v dvojazyčných spoločnostiach dajú najlepšie skúmať v rámci sociolingvistiky, kým zásadné otázky individuálnej dvojazyčnosti a jej dôsledkov na kognitívny a jazykový vývin jednotlivca v rámci psycholingvistiky. Tento príspevok aplikuje prvý zo zmienovaných prístupov. Keďže bol v doterajších výskumoch maďarsko-slovenskej dvojazyčnosti v centre záujmu samotný jazykový systém, a nie hovoriaci a jeho jazykové správanie, vo výskumoch sa aplikovali metódy a koncepty variačnej sociolingvistiky založenej W. Labovom. Väčšina odlišností medzi jedno- a dvojazyčnými varietami maďarského jazyka je štatistického charakteru, a tak bez použitia kvantitatívnych metód zostávajú prakticky „neviditeľnými“. Aplikáciou labovovských metód zbierania jazykového materiálu a jeho analýzy na dvojazyčné pomery sa dá čoraz viac a viac z týchto odlišností „zviditeľniť“.

ISTVÁN LANSTYÁK prednáša na Katedre maďarského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a pracuje tiež v Jazykovej kancelárii Gramma v Dunajskej Strede. Zaoberá sa sociolingvistikou, jazykovým plánovaním, kontaktológiou, so špeciálnym zreteľom na maďarsko-slovenskú dvojazyčnosť. Okrem toho sa venuje aj teoretickým otázkam prekladu Nového zákona a sám sa tiež ako lektor zúčastňuje prekladu Nového zákona do maďarského jazyka.

Literatúra

- Brenčíč, M. 2000. Vývoj otázky prijatia zákona o používaní jazykov národnostných menšín v Slovenskej republike. *Človek a spoločnosť* 3/1. (www.saske/cas)
- Dressler, W. U. 1999. Smrť jazykov. S. Ondrejič red., *Slovenčina v kontaktoch a konfliktach s inými jazykmi*, 23-42. Bratislava: Veda. (Sociolinguistica Slovaca 4.)

- Drapák, J. 2000. Jazykové práva národnostných menšín v kontexte Ústavy SR. *Človek a spoločnosť* 3/1. (www.saske/cas)
- Gajdoš, P., J. Pašiak 1995. *Vývoj sociálno-ekonomickej situácie slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Veda.
- Gereben, F. 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. [Identita, kultúra, menšina. Výskum maďarskej populácie v Strednej Európe.] Budapest: Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyurgyík, L. 1994. *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. [Maďarské súvahy. Maďari na Slovensku vo svetle údajov zo sčítania ľudu a pohybu obyvateľstva.] Pozsony-Bratislava: Kalligram.
- Gyuricsek, P., J. Kvarda 1999. *Útmutató a kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati megvalósításához*. [Pokyny k praktickej realizácii zákona o používaní jazykov menšín.] Somorja [Šamorín]: A Demokratikus és Nyitott Társadalomért Polgári Társulás - Az MKP Országos Önkormányzati Tanácsa.
- Huszár, Á. 1986. Nyelv-művelés és norma. [Jazyková kultúra a norma.] E. Fülei-Szántó red., *Norma - átlag - eltérés* [Norma - priemer - odchýlka.], 59-74. Pécs: Pécsi Akadémiai Bizottság.
- Chambers, J. K., P. Trudgill 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kontra, M. 1992a. Remarks on sociolinguistics in Budapest. M. Kontra, T. Váradi (red.), *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric*, 83-94. Budapest: Linguistic Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- Kontra, M. 1992b. Language Cultivation in Hungary - an overview. *New Language Planning Newsletter* 7/2, 1-3. (Central Institute of Indian Languages, Mysore, India.)
- Lampl, Zs. 1998. *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. [Dieťa chodiace po vlastnej ceste. Tri sociologické štúdie o Maďaroch na Slovensku.] Pozsony-Bratislava: Madách-Posonium.
- Lanstyák, I. 1996. K niektorým otázkam maďarsko-slovenského bilingvizmu. S. Ondrejovic red., *Sociolingvistika a areálová lingvistika*, 148-157. Bratislava: Veda.
- Lanstyák, I. 2000a. *A magyar nyelv Szlovákiában*. [Maďarský jazyk na Slovensku.] Budapest-Pozsony [Bratislava]: Osiris Kiadó-Kalligram Könyvkiadó-MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák, I. 2000b. K otázke striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov na Slovensku. *Slovo a slovesnosť* 61/1:1-17.
- Lanstyák, I. 2001. Slovakizmy v novom vydaní výkladového slovníka maďarského jazyka. S. Ondrejovič, M. Považaj red., *Lexicographica '99. Na počesť Kláry Buzássyovej*, 131-138. Bratislava: Veda.
- Lanstyák, I., G. Szabó Mihály, 1996. Contact Varieties of Hungarian in Slovakia: a Contribution to their Description. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 133-140.
- Lanstyák, I., G. Szabó Mihály 1997. *Magyar nyelvhasználat - iskola - kétnyelvűség. (Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.)* [Používanie maďarského jazyka - škola - dvojjazyčnosť. Jazykové premenné v maďarskej reči vybraných skupín stredoškôľakov na Slovensku a v Maďarsku.] Pozsony: Kalligram.
- Milroy, L. 1987. *Observing and Analysing Natural Language. A Critical Account of Sociolinguistic Method*. Oxford-New York: Basil Blackwell.
- McClure, E., M. McClure 1988. Macro- and micro-sociolinguistic dimensions of code-switching in Vingard. M. Heller ed., *Codeswitching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*, 25-51. Berlin: Mouton de Gruyter.

- Németh, A. 2002. A kódváltás pragmatikai kérdései egy kétnyelvű közösségben. [Pragmatické aspekty striedania kódov v jednej dvojazyčnej komunite.] István Lanstyák, Sz. Simon red., *Tanulmányok a kétnyelvűségéről* [Štúdie o dvojazyčnosti.], 127-168. Pozsony: Kalligram.
- Nekvapil, J. 2000-2001. Sociolingvistika v systéme encyklopedických hesel. *Čestínár* 11/1, 15-24. Internet: <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/socioling.htm>
- Podolák, P. 1998. *Národnostné menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja*. Martin: Matica Slovenská.
- Ripka, I. 2000. Jazykové práva národnostných menšín na Slovensku. *Človek a spoločnosť* 3/1. (www.saske/cas)
- Scotton, C. M. 1993. *Social Motivations For Codeswitching. Evidence from Afrika*. Oxford: Clarendon Press.
- Skutnabb-Kangas, T. 1990/1995. *Jazyk, gramotnosť a menšiny*. Bratislava: Minority Rights Group – Slovakia.
- Staško, M. 1997. Determinanty sociálno-ekonomického postavenia maďarskej menšiny na Slovensku v 20. storočí. M. Gajdoš, S. Konečný red., *Etnické minority na Slovensku (história, súčasnosť, súvislosti)*, 11-19. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Szabó Mihály, G. 2000. Törvény és gyakorlat: a szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény tükrében. [Zákon a prax: jazykové práva menšín podľa zákona o používaní jazykov menšín z r. 1999.] *Irodalmi Szemle* 43/9-10, 154-170.
- Štefánik, J. 1996. Intentional Bilingualism in Children. *Human Affairs* 6/2, 135-141.
- Štefánik, J. 2000a. *Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov. Intenčný bilingvizmus u detí*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Štefánik, J. 2000b. *Jeden človek, dva jazyky*. Bratislava: Academic Electronic Press.
- Thomason, S. G., T. Kaufman 1991. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Trudgill, P. 1984. *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. New York–London: New York University Press.
- Weinreich, U. 1953/1974. *Languages in Contact. Findings and Problems*. Mouton, The Hague–Paris. (8. vydanie.)
- Zelová, A., V. Bačová, S. Hadušovská, M. Homišinová, M. Olejník, V. Paukovič, Š. Šutaj, J. Výrost, 1994. *Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien*. Bratislava: Veda.

Summary

Hungarian in Slovakia constitutes a number of contact varieties of Hungarian used in the bilingual Hungarian-Slovak speech community, which came into being after the dissolution of historical Hungary in 1918. The autochthonous Hungarian population is located in a compact area of approximately 9,000 sq. km along the Slovak-Hungarian border. According to the preliminary results of the 2001 census, about 520,000 people declared Hungarian nationality (=ethnicity) in Slovakia, which is a substantial drop as compared to the 567,000 people in 1991. Obviously, the differences between the bilingual varieties of a language and its monolingual counterparts stem from the fact that the speakers in bilingual minority communities live in a different situation and, consequently, behave differently from the monolingual speakers of the same language community.

There are basically three groups of interrelated factors which play a role in shaping the bilingual minority language varieties, namely minority status, bilingualism in general, and Slovak as a second

language. The first set of factors relates to the minority status of the community: the educational, occupational and settlement structure of the Hungarian minority in Slovakia is worse than that of the Slovak majority in Slovakia and also worse than that of the Hungarian majority in Hungary. Among the linguistic consequences of the minority situation are the conservative tendencies which manifest themselves, among other things, in a certain degree of archaism in the varieties of Hungarian in Slovakia, as well as a stronger influence of the regional dialects.

Linguistically, the most powerful consequence of minority status is the widespread bilingualism in the community. From the perspective of the first language – which is the perspective applied in this paper – this means that the Hungarians in Slovakia are less exposed to Hungarian than Hungarians in Hungary: they do not have the chance to speak, hear and use it as often as monolinguals, and, in some domains, they have little or no opportunity to use their first language at all. Since the speech community of Hungarians in Slovakia is a *minority* community, it is predominantly public domains of language use where speakers' first language plays a restricted role. This situation leads to a lower degree of proficiency in those varieties of the language which the speakers have less or no access to (e.g. formal and specialised registers). For those speakers who attend or attended Slovak language schools this extends to the standard dialect. Restricted exposure to the first language results invariably in lapses and language gaps. We consider it a case of language lapse when a speaker is temporarily unable to recall a word or grammatical structure he or she is otherwise familiar with. A language gap, in our usage, is a case when the required word or structure is not part of the speaker's linguistic system at all (if lexical items are missing, it is a case of lexical gap). In their mildest form, language gaps on the level of language varieties manifest themselves in increased permeability of different varieties (e.g. use of more regional elements in the standard, less technical jargon, milder slang). This in practice means greater variability within bilingual language varieties compared to their monolingual counterparts.

Insufficient proficiency in some registers and sometimes in the standard may lead to linguistic insecurity. Linguistic insecurity can manifest itself in errors, a slower speech rate, hesitations, false starts, pauses and, in writing, stylistic errors, slower writing, greater reliance on outside sources such as dictionaries etc. The occurrence of these in bilinguals seems to be more frequent than in monolinguals. In addition to these, linguistic insecurity can trigger instances of overgeneralisation, simplification, hypercorrection, hyperpurism, overfulfilment of the norm, and speakers' preference for analytical structures over synthetic ones.

If the speaker's exposure to his/her first language is extremely small, language attrition may take place. If the speaker is fluent in his/her second language, attrition may affect all the varieties of his/her first language and he/she may suffer language loss. Community level language loss is called language shift, but this usually takes place intergenerationally.

The second set of factors, the speakers' bilingualism, allows for the use of both languages in the same discourse. This phenomenon is called code switching; here one of its two main types is relevant: base language switching. In base language switching, the language which determines the grammatical structure of a longer utterance (one that consists of at least one clause), gets switched once or several times, and temporarily or permanently.

The third set of factors refer to the specific ways in which elements and features of the second language, in this case Slovak, affect features and elements of the first language. This phenomenon is referred to as interference, and the features resulting from interference are called interference features. One of the possible linguistic results of second language interference is borrowing on all levels, e.g. phonology, morphology, syntax, and vocabulary.

The effect of the minority situation, of bilingualism in general, and of the second language in particular mostly manifests itself in statistical differences between the bilingual and the monolingual varieties of the same language. It is mainly the effect of the second language that may result also in absolute differences between the bilingual language varieties and their monolingual counterparts.

However, even the contact induced features are often statistically relevant, as was demonstrated by two of the three examples taken from the empirical research entitled Sofuhe (Slovakia-Hungary Secondary School Project). Even those contact induced features, which are not used in monolingual varieties, vary in the bilingual varieties, since in most cases their monolingual equivalents are used as well. The only possible way to handle this variability is by using the methods of variational linguistics founded by W. Labov. Its main concept, that of the (socio)linguistic variable, proved very useful in determining the differences between the bilingual and monolingual varieties of Hungarian.

SLOVO A SLOVESNOST

Slovo a slovesnost (SaS) je časopis pro otázky teorie a kultury jazyka. Byl založen v r. 1935 Pražským lingvistickým kroužkem. Zabývá se obecnou a teoretickou jazykovědou, sémiotikou, gramatickým systémem češtiny, češtinou jako národním jazykem a pomezními disciplinami, jako je sociolingvistika, psycholingvistika, pragmatika, textová lingvistika apod. V časopise jsou publikovány recenze významných domácích a zahraničních prací, informuje též o činnosti badatelských institucí zabývajících se lingvistikou a dalšími uvedenými obory. Stati mají cizojazyčná resumé, jsou publikovány i články ve světových jazycích.

Vychází čtyřikrát do roka.

Vydává Ústav pro jazyk český AV ČR.

Redakce: Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1,
tel. 575 33 782.

Cena jednoho výtisku 50 Kč + 15 Kč poštovné.

Cena pro české předplatitele 260 Kč.

Informace o předplatném podá a objednávky přijímá redakce.

OBSAH I. ČÍSLO 63. ROČ. (2002)

Články: *Jana Hoffmannová – Olga Müllerová:* Čeština v dialogu věkově rozdílných mluvčích; *Bohumír Dejmek:* Frekvence slov a tvarů substantiv a sloves v běžně mluveném jazyce

Rozhledy: *Světlá Čmejrková:* Identita slova a prolinání hlasů v dialogu, konverzaci a institucionální komunikaci; *František Čermák – Aleš Klégr:* Minulost, přítomnost a budoucnost česko-anglických slovníků

Recenze: H.-J. Krumm (ed.): *Die Sprachen unserer Nachbarn – Unsere Sprachen. Chancen zur Diversifizierung des Sprachenangebots im Zuge der EU-Erweiterung* (*Jiří Nekvapil*); Slavo Ondrejovič: *Od hovoriaceho stroja k sociálnej lingvistike* (*Jiří Zeman*); Stanislava Kloferová: *Mluva v severomoravském pohraničí* (*Jan Chloupek*); Zdeňka Hladká: *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech* (*Jarmila Bachmannová*); Milan Hrdlička: *Předložky ve výuce češtiny jako cizího jazyka* (*Jiří Pešička*); Jadwiga Linde-Usiekniewicz: *Określenia wymiarów w języku polskim* (*Jasňa Šlédrová*); František Čermák – Jana Klimová – Vladimír Petkevič (red.): *Studie z korpusové lingvistiky* (*Eva Hajičová*); Luděk Hřebíček: *Variation in Sequences* (*Ludmila Uhlířová*); Alexander Lewitsky – Masako Ueda (eds.): *Brown Slavic Contributions. Vol. IX: Modern Czech Studies* (*Lucie Římalová*); Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele (*František Štícha*); Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. Ivana Lutterera, CSc. (*Karel Kučera*)

Kronika: Za Josefem Filipcem (*Olga Martincová*); Český národní korpus se zpřístupňuje (*František Čermák*)

Sociolingvistika a jazykový management

JIŘÍ V. NEUSTUPNÝ*

Graduate School, Obirin University, Tokio

Sociolinguistics and Language Management

Abstract: The widest framework available for the treatment of language problems is offered by sociolinguistics. The author of the article begins by introducing sociolinguistics, and claims that one of its four basic thematic clusters, which he calls 'Sociolinguistics IV', is fully devoted to language problems. Mainstream Sociolinguistics, a US-based social network that has made a fundamental contribution to sociolinguistics since the 1960s, developed a version of 'Sociolinguistics IV' that is known as Language Planning. It is in confrontation with Language Planning that the theory of Language Management grew in the 1980s and 1990s. This paper briefly discusses the contribution and problems characteristic of Language Planning and outlines the main features of the Language Management theory. Among these, special attention is paid to the process of language management, which develops out of deviations from norms, whereby some of the deviations are noted, some of the noted deviations are evaluated, and certain adjustment plans are considered and implemented. Finally, the paper suggests that the Language Management theory could perhaps make a valid contribution to other social science disciplines, such as sociology or political science.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 4: 429-442

Předmětem tohoto článku je teorie jazykového managementu. Tato teorie poskytuje možnost mikroanalýzy i makroanalýzy jazykových problémů a je široce aplikovatelná i na jiné druhy sociokulturních problémů. Teorie jazykového managementu vyrostla na podhoubí jazykového plánování, které se vyvíjelo uvnitř sociolingvistiky od šedesátých let 20. století. Zatímco termín „jazykové plánování“ organicky navazoval na atmosféru počátku šedesátých let, pojmenování „jazykový management“ (poprvé použito Jernuddem a Neustupným 1987) bylo vybráno arbitrárně a není historicky spojeno s růstem globalizace a ekonomického racionalismu, který zintenzivněl v druhé polovině osmdesátých let a na management kladl důraz. Byl to prostě jeden z použitelných termínů, který jsem v roce 1986 nabídl Björnu Jernuddovi, když jsme jednali o jeho spolupráci na propagaci teorie „jazykové korekce“ [Neustupný 1973, 1977, Jernudd 1982, Jernudd a Thuan 1983] v nové, upravené podobě a pod novou hlavičkou.

V tomto článku chci vysvětlit podstatu teorie jazykového managementu, a to na historickém pozadí. Vyjdu z poznámek o sociolingvistice jakožto nejširším rámci pro tuto teorii, několik odstavců věnuji jazykovému plánování jakožto přístupu, který tato teorie překonává, a přejdu k charakterizaci teorie jazykového managementu samého.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. J. V. Neustupný, Graduate School, Obirin University, 2-3-28 Oyamada Sakuradai, Machida, Tokyo 194-0204, Japan, e-mail: RXR13631@nifty.ne.jp

1. Sociolingvistika

Dell Hymes kdysi navrhl termín „(socio)lingvistika“, kde závorkami poukazoval na skutečnost, že sociolingvistika je vlastně lingvistika *tout court*. Lingvistika původně byla odpovědí na problémy spojené s jazykem a teprve později, zvláště v 20. století, se natolik „autonomizovala“, že její původní aplikovatelnost byla pod nánosem abstraktní systematiky obtížně identifikovatelná. V sociolingvistice 60. let se společenská problematika do lingvistiky vrátila, i když ne vždy jako faktor určující. Někteří američtí sociolingvisté jako William Labov, kteří hledali uznání své práce především u lingvistického establišmentu, se později epiteta „socio“ zřekli.

Sociolingvistika však není výsledkem amerických aktivit z let šedesátých, jak se mnozí domnívají [Paulston, Tucker 1997]. Jednotlivé komponenty sociolingvistiky jako rétorika, stylistika nebo dialektologie existovaly na okraji lingvistiky předstrukturalistické i strukturalistické. V Pražském lingvistickém kroužku byly tyto komponenty velmi silné a vedly na začátku 30. let k založení časopisu *Slovo a slovesnost* – o němž si mnoho současných lingvistů neuvědomuje, že až do poválečné změny orientace byl časopisem sociolingvistickým [Neustupný 1999a, srov. i Leška, Nekvapil, Šoltys 1993]. Velmi rozsáhlé sociolingvistické zázemí se rovněž projevilo v japonské lingvistice v disciplině „jazykového prožívání“ (časopis *Gengo seikacu* 1954-1987, srov. [Kraus 1978]). Jak ukázala Hymesova čítanka *Language in Society* [Hymes 1964], byly jednotlivé příspěvky hojně zastoupeny jak v USA, tak v jiných zemích.

Nicméně je třeba uznat, že sociolingvistika, která se vyvinula od let šedesátých v USA a v přidružených lingvistických okruzích a kterou budu nazývat „sociolingvistikou hlavního proudu“ (dále SHP), je systémem nejobsáhlejším a teoreticky nejpropracovanějším [Neustupný 1997]. Její východisko lze identifikovat ve dvou oblastech: jednak v záměně paradigmatu strukturalistického poststrukturalistickým [Neustupný 1978], jednak ve snaze USA čelit náporu Sovětského svazu, který se snažil získat mocenský vliv v Asii a v Africe. Bylo jasné, že protiofenzíva je nemožná bez uznání existence společenských (a mezi nimi jazykových) problémů a že toho nelze dosáhnout bez rozvoje sociolingvistického výzkumu.

Problematiku sociolingvistiky v její podobě SHP je možné z historického hlediska klasifikovat do čtyř skupin:

(a) SOCIOLINGVISTIKA I (Sociolingvistika vztahu jazyka a společnosti)

Zde se pojednává o vztahu jazyka a společnosti, tedy o problémech, které normálně laici pokládají za centrum sociolingvistických studií. Tento proud stojí u kolébky SHP, ale z různých důvodů se nerozvinul tak, jak bychom očekávali. Patří sem studium vlivu společnosti na jazyk a naopak, zvláště pak kritika teorií jazykové relativity (reinterpretace Whorfa a Sapira), otázky restriktivních a elaborovaných kódů (B. Bernstein), vliv společnosti na jazykový kontakt (E. Haugen, U. Weinreich), studium posunů v užívání a uchovávání jazyků (*shift and maintenance*, srov. E. Haugen, J. Fishman), nověji pak např. problémy kritické analýzy diskursu a jazykové ekologie.

(b) SOCIOLINGVISTIKA II (Sociolingvistika jazykové variantnosti)

Tento typ výzkumu se týká jazykové variantnosti, rozrůzněnosti, tedy otázky, která je centrální ve všech postmoderních myšlenkových systémech. V SHP existuje několik přístupů,

např. studium variet (dialektů, útvarů) jazyka (J. Gumperz, Ch. Ferguson) a studium jednotlivých proměnných rysů (W. Labov a jeho škola). Pro profesionální sociolingvisty jsou tato studia i dnes centrem jejich disciplíny. Ale záběr sociolingvistiky je mnohem širší. Přínejmenším je v ní třeba přiznat domovské právo i následujícím dvěma okruhům výzkumu.

(c) SOCIOLINGVISTIKA III (Sociolingvistika mimogramatických komponentů komunikace)

Tento proud je často ztotožňován s Hymesovou etnografií mluvení [Hlavsová 1991, Salzman 1997], ale v letech osmdesátých a devadesátých sem lze zařadit celou lingvistickou „pragmatiku“. Sociolingvistika III je neobyčejně obsáhlá oblast jazykozpytu, která často nebyla ve starší lingvistice zastoupena. Mezi její témata patří funkce používání jazyka, vlastnosti a konfigurace uživatelů jazyka, otázky obsahu jazykových promluv (témata a motivy, promluvvé funkce, zdvořilost apod.), řazení prvků v rozhovoru (sekvenční struktury, srov. Neustupný 1995), způsoby vyjádření (např. celá problematika neverbální komunikace) a podobně. Z důrazu na kategorie v ranných pracích D. Hymese se centrum pozornosti přesunulo na studium diskursu, tj. komunikačních procesů. Patří sem dnes výzkum mluvních aktů, střídání replik mluvčích apod.

(d) SOCIOLINGVISTIKA IV (Sociolingvistika jazykových problémů)

Toto je opět velmi široká oblast, kterou je dnes možné ztotožnit se záběrem teorie jazykového managementu. Historicky se však tato oblast rozvíjela pomalu: od jazykového plánování (srov. dále) přes nasmělé pokusy o teorii překnutí k etnometodologii (resp. konverzační analýze) a současně k teorii jazykové korekce v promluvě, zkoumání tzv. jazykových strategií (tj. opravných strategií), jazykových problémů v kontaktních situacích a ovšem ke studiu řešení problémů spojených s osvojováním jazyka.

Tuto klasifikaci výzkumných témat je třeba doplnit klasifikací sociálních systémů (sítí), v nichž se studium realizuje. Pro některá témata je to systém SHP. Avšak řada autorů termín sociolingvistika nepoužívá. Mnoho výzkumů jazykové variantnosti je situováno do kontextu dialektologie, Basil Bernstein se považuje za sociologa pedagogiky, studium neverbální komunikace se ponejvíce provádělo a provádí v sítích psychologie, etnometodologie je součástí sociologie a odborníci v oblasti mluvních aktů, replikové struktury dialogu apod. sami označují svou disciplínu jako „pragmatics“. Situace je ještě složitější, zahrneme-li jiné systémy, které jsou jen marginálně napojeny na SHP a které se často vyvíjely před ní: např. teorie aktuálního členění větného, která spadá pod (c), se rozhodně sama neřadí pod kategorii sociolingvistika.

Zvláštní pozornost v kontextu tohoto časopisu si asi zaslouží otázka, co je to vlastně „sociologie jazyka“. Odpovídám stručně, že jde o sociolingvistiku umístěnou v sítích sociologie. Její centrum by asi mělo být v oblasti, kterou jsem výše nazval sociolingvistika I. Bylo by záslužné, kdyby někdo popsal témata, kterými se sociologové opravdu zabývají. Nemám zde na mysli klasiky sociologie, nýbrž sociology našich generací.

Souhrnně lze říci, že to, co jsme zde zahrnuli do sociolingvistiky, je vlastně celá oblast „věd o jazyce“, s výjimkou gramatických studií, které se tradičně klasifikují zvlášť.

2. Jazykové plánování v SHP

Teorie jazykového plánování se objevila v SHP v šedesátých letech minulého století. Mezi její podněcovatele je třeba zařadit především Charlese Fergusona, který přešel v roce 1959 z Amerického státního departmentu (přes Harvardskou universitu) na místo ředitele nově vytvořeného Centra pro aplikovanou lingvistiku. Ferguson zdaleka nebyl jen řídicí pracovník. Byl to nadaný sociolingvista, s jehož jménem je spojena řada nepostradatelných sociolingvistických pojmů, jako je diglosie nebo „foreigner talk“ (mluvení k cizincům). Kola se začala točit. První důležitá konference byla Language Problems of Developing Nations (Airlie House u Washingtonu, 1966). O rozvojové země skutečně šlo, protože tam byla konkurence se Sovětským svazem největší. „Jazykoví plánovači“ našli svého guru v Einaru Haugenovi, který poprvé použil termín „plánování“ a podstatně přispěl k propracování teorie. Důležitou roli hrál i Joshua Fishman. Haugenovo zaměření na Skandinávii a Ameriku a Fishmanova téměř výlučná orientace na Ameriku však znamenaly, že skutečnými vedoucími byla generace mladší, zaměřená na rozvojové země, k níž patřili Joan Rubinová, Björn Jernudd a také J. DasGupta; ta postupně zahrnovala větší a větší počty pracovníků přímo z rozvojových zemí. U těchto badatelů bylo pojetí jazykového plánování mnohem techničtější. Od roku 1969 se konala řada konferencí spojených s projektem International Research Project on Language Planning Processes a právě v tomto kontextu se dokončilo konstituování teorie jazykového plánování. Snad nejlépe ho lze vyčíst z knihy *Can Language Be Planned?*, publikované na Havaii v roce 1971.

Autor tohoto článku se podílel na práci této skupiny jako externí spolupracovník od roku 1966, i když jeho práce se ubírala poněkud jiným směrem – k současné teorii jazykového managementu. Ideologická funce jazykového plánování se neprojevovala přímo, zejména když se ujasnilo, že sovětská strana není schopná navrhnout alternativu, která by přilákala vědecké pracovníky rozvojových zemí. Politická funkce jazykového plánování nebyla účastníkům konferencí vůbec zjevná. Nejednou se tam objevily „protiimperialistické“ motivy (Bambose, Khubchandani a jiní); a Jernudd kritizoval Tuckera pro jeho anglofobní doporučení ve věci jazykového vyučování na Arabském poloostrově. V celku však teorie jazykového plánování zůstala konzervativní a nemohla být využita levicovými skupinami. Vyznačovala se následujícími rysy:

1. Jazykové problémy a společenské problémy

Jazykové problémy byly chápány jako problémy gramatické kompetence, ve smyslu problémů „jazyka“ v užším slova smyslu (zahrnující gramatiku, slovník, výslovnost, písmo). Nutnost postupovat ke gramatické kompetenci od společenských problémů přes komunikaci se v diskusích projevovala jen zřídka [Neustupný 1977].

2. Plánovací síť

Jazykové plánování se chápalo jako aktivita v celospolečenském měřítku, na jejímž vrcholu jsou umístěny státní plánovací orgány, bez nichž veškeré akce jsou nemyslitelné. Jazykové plánování se obrací především ke státu a ten považovalo za představitele celé společnosti. Toto chápání mimochodem souhlasilo s povědomím pracovníků z rozvojových společností, na něž se teorie především orientovala.

3. Rozsah jazykových problémů

Jako v tradiční lingvistice jazyk je ztotožněn s „gramatickou kompetencí“. Otázky variantnosti v gramatických prostředcích jsou zahrnuty, ale Sociolingvistika III je v jazykovém plánování popelkou.

4. Co jsou jazykové problémy

Problémy jsou identifikovány experty na jazykové plánování. Otázka, jaké problémy mají uživatelé jazyka v konkrétní promluvě [Neustupný 1973], nepřichází ještě v úvahu. Jazykové problémy jsou však chápány nejen jako problémy celých variet a jejich funkcí (status planning) – například zda je určitý jazyk uznán jako jazyk státní administrativy, nýbrž i jako problémy elaborace jednotlivých variet (corpus planning), i když normálně jen v oblasti „gramatické kompetence“. V tomto druhém případě se například řeší problémy nedostatků ve slovním fondu nebo problémy zastaralých morfologických kategorií.

5. Řešitelnost jazykových problémů

Pro jazykové plánování jsou problémy v podstatě řešitelné, pokud experti vládnou správnou teorií a mají podporu státních orgánů. Teprve v letech osmdesátých se u Rubinové objevuje pojem „wicked problems“ [Rubin 1986], ale ani tehdy nepřitahuje mnoho pozornosti.

6. Proces jazykového plánování

Jazykové plánování není v podstatě chápáno jako složitý proces. Jak bylo uvedeno výše, problémy jsou identifikovány, načež následuje výběr způsobů jejich řešení a řešení je implementováno. To je vše. Autorovi tohoto článku je znám pouze jeden procesuální model: Haugen 1966. Tento model, o němž lze říci, že upadl v jazykovém plánování v zapomnění, obsahoval „zjišťování problémů, posuzování alternativních akčních plánů, rozhodování a implementační způsoby“ [Haugen 1966: 161].

3. Jazykový management

Stejně jako jazykové plánování je možné i termín „jazykový management“ použít (1) o objektivních procesech, které probíhají ve společnosti bez účasti jakékoli organizované teorie, (2) o určité teorii řešení jazykových problémů. V prvním smyslu můžeme mluvit o jazykovém managementu i v rodové společnosti nebo ve středověku. Ve druhém smyslu odkazuje termín primárně k teorii, která se objevila v letech sedmdesátých pod názvem „teorie jazykové korekce“ jako reakce na nedostatky teorie jazykového plánování [Neustupný 1973, 1978, Jernudd 1982, Rubin 1978-79] a v letech osmdesátých byla rozvinuta pod názvem „jazykový management“ [Jernudd, Neustupný 1987]. Sekundárně je však do stejné kategorie možné zahrnout i další teorie, které jsou v souladu s teorií managementu v užším slova smyslu. Jde například o teorii jazykového imperialismu [Phillipson 1992], zbavenou ideologie staré levice, dále o řadu teoretických rysů zachycených v učebnici Kaplana a Baldaufa [1998], o nové teorie záchrany ohrožených jazyků (Fishman), o mnoho poznatků z etnometodologických a konverzačněanalytických výzkumů strukturních problémů rozvoje počínaje Jeffersonovou [1974] a Schegloffem, Jeffersonovou, Sacksem [1977], dále

o teorii „jazykových strategií“ (počínaje Taronovou [1981] a Faerchem, Kasperovou [1983]), jakož i některé práce o osvojování jazyka [Long 1983, Rubin 2001]. Kritická analýza diskursu [Fairclough 1995, Chouliaraki, Fairclough 1999] a jazyková ekologie (zvláštní číslo *Current Issues in Language Planning*, 2000) se rovněž pohybují ve stejném myšlenkovém prostoru. Je ovšem třeba si uvědomit, že autoři těchto teorií termín jazykový management nepoužívají a že jde o teorie dílčí. Původní teorie jazykového managementu, propracovaná v jednotlivých oblastech dalšími spolupracovníky, tak zůstává jedinou souhrnnou teorií jazykových problémů.

1. Jazykové problémy a problémy společenské

Již ve svém referátu na konferenci v Airlie House [Neustupný 1968] jsem poukázal na rozdíly v hodnotách a zájmech různých aktérů při řešení jazykových problémů a tento názor prostupuje i další moje práce (srov. zvláště [Neustupný 1983], kde jsou zahrnuty v podstatě všechny důležité teze pozdějších redakcí teorie jazykového managementu). Björn Jernudd, který byl původně oddán myšlence jazykového plánování jako objektivní disciplíny, přispěl v roce 1987 termínem „zájmy“ (interests), převzatým od Briana Weinsteina [1987]. V kritické odpovědi Weinsteinovi [Jernudd a Neustupný 1987] jsme mluvili o nemožnosti objektivního, „vědeckého“ managementu jazyka, neboť tomu brání rozdílnost zájmů jednotlivých aktérů. V teorii jazykového plánování bylo plánování technickou disciplínou a plánující experti jednali v zastoupení celé společnosti. My jsme tvrdili, že toto není možné.

Zájmy jsou realizovány pouze tehdy, když jejich nositelé vlastní také moc („power“). Otázky moci nebyly v původní teorii jazykového managementu rozvinuty a jini jako Fairclough [1989], Tollefson [1991], či Phillipson [1992] zde mají prioritu, ačkoli se pohybují v rámci ideologického systému, který lze označit jako „stará levice“. V mé vlastní práci se objevuje „moc“ ve větším měřítku v roce 1996 [Neustupný 1966].

Teorie jazykového managementu postuluje, že řešení jazykových problémů musí začít řešením přidružených problémů společenských a komunikativních (Neustupný 1977). Ve studii Neustupný (1993) jsem navrhl pojem „problémový cluster“; viz z tohoto hlediska například problematiku romštiny v tehdejší Československu:

SE: Ztráta tradiční kultury
SL: Ztráta situací používání romštiny
GR: Posuny v užívání jazyka (shift)

(SE = socioekonomická rovina, SL = sociolingvistická rovina,
GR = rovina gramatické kompetence)

2. Síť jazykového managementu

Zatímco jazykové plánování se obracelo hlavně na stát jako zástupce společnosti, v teorii managementu je zdůrazněn fakt, že jazykové problémy jsou předmětem akce na nejrůznějších úrovních: na úrovni státu, jeho jednotlivých odvětví (například v místní samosprá-

vě), v systému výchovném, v jednotlivých organizacích (ekonomických, společenských, kulturních) a na úrovni jednotlivců. V posledním případě nejde jen o účast jednotlivců v akcích na celostátní úrovni – to už zdůrazňoval Einar Haugen, když mluvil o Aasenovi, Dobrovském a jiných – ale i na úrovni „soukromého“ managementu jazyka jednotlivce.

3. Rozsah jazykových problémů

Programový záběr jazykového managementu je velmi široký. Jak už jsem naznačil výše, zahrnuje nejen problémy „gramatické kompetence“, nýbrž i problémy jazyka ve smyslu „komunikace“, tedy problémy, které jsem výše označil jako Sociolingvistika III. Zahrnuje rovněž odchylky od norem, které jsou vyhodnocovány pozitivně a působí proto nikoli „problémy“, nýbrž jejich opak, jev, který je mimochodem obtížné nazvat (v článku Neustupný, v tisku, jsem ho nazval „gratifikace“). Například pozitivní hodnocení neznámého jazyka může vést k rozhodnutí takový jazyk si osvojit. Je přirozené, že v letech šedesátých, v návaznosti na odumírající strukturalismus, který – všeobecně řečeno – „problémy“ odsunoval na vedlejší kolej, jsme existenci problémů zdůrazňovali. To by však nemělo platit o počátku tohoto století, kdy negativně hodnocené odchylky od norem (tzn. problémy) jsou všeobecně uznávány a kdy společnost mnoha zemí je ideologicky připravena existenci pozitivních hodnocení přijmout.

4. Co jsou jazykové problémy

Teorie jazykového managementu klade velký důraz na mikroanalýzu a zde se stýká s etnometodologií. U teorie jazykového managementu je zdůrazněno, že původ všech jazykových problémů je v mikrojevech na úrovni promluvy. Tato teze je občas interpretována tak, že všechny jazykové problémy vycházejí z komunikačních nedorozumění, ale tak tomu samozřejmě není. Jazykové promluvy neplní jen funkci komunikační, nýbrž i symbolickou, společensko-ekonomickou a jinou. Tak se stává, že mluvčí například pocít'ují v interakci (promluvě) nejen to, že nemohou vyjádřit určitý obsah, nýbrž i to, že jazykem nedostatečně komunikují svou loajálností k národu nebo že jazyk vytváří sítě, které jsou pro mluvčího nepřiznivě (např. v určité konkrétní situaci angličtina socioekonomicky zvyhodňuje rodilé mluvčí angličtiny a státy anglofonního typu). Odtud pak vycházejí diskuse a usnesení jazykové politiky, které povyšují jazyk na národní jazyk nebo se snaží omezit vliv angličtiny. Prostě jazykový problém musí být lokalizován v interakci, z níž pak vycházejí jazykové postoje, které jsou rozvedeny v oblasti ideologie a zpětně působí na jazykový management.

Z jednotlivých interakčních aktů se managementové procesy skládají v organizované akce, v nichž se projevuje teorie a ideologie, vytvářejí se rozsáhlé sítě a probíhají složité procesy. Zde už nemusí být spojení s konkrétními interakčními akty zřetelné. Teorie jazykového managementu však požaduje, aby toto spojení bylo co nejsilnější. Jinými slovy, jazykový management se musí odpoutat od situace, kdy lingvisté či jiný personál určovali na základě velmi omezené zkušenosti z jazykové praxe, co je, či není problém. Ukázkou nejsložitějších systémů organizovaného managementu je vyučování jazyků nebo jazyková politika.

5. Řešitelnost jazykových problémů

Na rozdíl od jazykového plánování se teorie jazykového managementu vyznačuje realistickým postojem k řešitelnosti jazykových problémů. Poukazuje sice na to, že některé problémy nepochybně řešení nemají, ale na druhé straně věří, že mnoho problémů řešit lze.

6. Management jako proces

Pravděpodobně základním přínosem teorie jazykového managementu je její procesualnost. Předpokládá se, že všechny managementové procesy probíhají v podstatě následujícími pěti stádii.

- (1) V interakční situaci vznikají odchylky od norem jednání (*deviation*).
- (2) Těchto odchylek si mluvčí povšimnou (*noting*).
- (3) Takové odchylky hodnotí negativně či pozitivně (*evaluation*).
- (4) Za účelem úpravy hodnocených odchylek vybírají akční plán (*adjustment design*)
- (5) a ten realizují (*implementation*).

Důležité je to, že proces managementu může být ukončen v kterémkoli stádiu. Například v interakci se objeví odchylky od norem, ale nikdo si jich nepovšimne. Nebo odchylky mohou být povšimnuty, ale nejsou hodnoceny apod.

Otázky norem

Propracovaný pojem jazykové normy pochází z Pražské školy [Havránek 1938, Daneš 1987]. Tento pojem byl nejen obecně přijat, ale později se stal i předmětem skepse. Dnes se diskuse musí vyrovnávat s námitkami, že normy jsou vlastně nově vytvářeny v každé konkrétní situaci. Lingvisté patří mezi ty specialisty ve společenských vědách, kteří se necítí ohroženi, když někdo namítne, že normy vlastně neexistují. Existence jazykových norem je totiž nad jakoukoli pochybnost. Zároveň je však možné, že v oblasti sociokulturních procesů je charakter norem poněkud odlišný. V každém případě je nutné uznat, že normy jsou variabilní a dynamické, a to i normy gramatické kompetence.

Zvláštní význam mají normy v kontaktních situacích (kam patří všechny situace osvojování jazyka), protože v nich se zcela jasně uplatňuje norem několik, počítaje v to i normy specifické pro kontaktní situace (například vůči cizím mluvčím je povoleno používat tzv. *foreigner talk*, tj. specifické mluvení k cizincům). Ale přítomnost několika systémů norem v téže situaci necharakterizuje jen situace kontaktní. To se výrazně projevuje v organizovaném managementu, kde se často o „správných normách“ komunikace vedou diskuse.

Jaké normy v určité situaci existují a jak se tyto normy od situace k situaci vyvíjejí, je empirická otázka, kterou nelze řešit dohady. Zejména pokud se týká mimogramatických komponentů komunikace, je třeba očekávat, že budoucí výzkum přinese překvapení, která budou mít důsledky i pro organizovaný management [Kato 2002].

Otázky odchylek od norem

Odchylkami se rozumí to, že lidské jednání není v souladu s normami. Odchylky ještě neznamenaají, že se jedná o problémy, ale jsou podmínkou pro jejich vznik.

Otázky povšimnutí

Povšimnutí je pro jazykový management velmi důležité. Pokud si účastníci interakce nepovšimnou, že došlo k odchylce, zůstává tato odchylka jen potenciálním problémem. Mnohdy skutečně k povšimnutí nedochází. Například v kontaktních situacích zůstávají určité odchylky (například ve výslovnosti) nepovšimnuty, zatímco jiné (v systému zdvořilosti) jsou předmětem intenzivního registrování. Pro osvojování jazyka to znamená, že se musí soustředit především na odchylky od norem, které jsou předmětem intenzivního povšimnutí.

Povšimnutí je nejen vědomé, nýbrž i polovědomé a možná i zcela nevědomé. O povšimnutí v promluvě čerpáme informace nejen z vědomých reakcí (například z toho, co říkají účastníci v následných interview, srov. Neustupný 1999b), nýbrž i z tzv. neverbálních signálů, jako jsou výraz tváře, pohyby rukou a podobně. Někdy se o povšimnutí dovíme teprve z dalšího jednání, které je na něm založeno, například z faktu, že dochází ke korekci či k osvojení.

Pokud se týká organizovaného managementu, zdrojem povšimnutí jsou výzkumy jazykové situace. Velmi často však k systematickým výzkumům nedochází a jazyková politika se pak zakládá na neformálních povšimnutích personálu, který je s jazykovou politikou nejúžeji spjat. Takovou situaci teorie jazykového managementu kritizuje. Skutečnost, že v interakci vůbec nedošlo k povšimnutí, však neznamená, že bychom měli odchylky od norem ignorovat. Takové odchylky mohou být povšimnuty a stát se předmětem managementu v bezprostřední budoucnosti. Avšak pokud se tak nestane, je jejich status odlišný.

Otázky hodnocení

I když došlo k povšimnutí, neznamená to automaticky, že mluvčí odchylku hodnotí. V interakci se často objevují postoje jako „ano, všimnul jsem si, ale o to mi vůbec nejde“ a tyto postoje jsou potvrzeny další evidencí. Často však k hodnocení dochází. Můžeme rozlišovat negativní a pozitivní hodnocení, mající nejrůznější intenzitu. Pokud došlo k negativnímu hodnocení, je možné mluvit o existenci problému. O pozitivních hodnoceních už jsem se zmínil. Stejně jako v případě povšimnutí nejsou ani hodnocení vždy plně vědomá a o jejich zjištění ve výzkumu platí totéž jako o povšimnutí.

Na úrovni organizovaného managementu dochází k hodnocení v diskusích, které někdy probíhají v rozsáhlých sítích účastníků. Často existuje protiklad mezi organizovaným hodnocením a hodnocením v interakci. Například v organizovaném jazykovém plánování se často negativně hodnotí to, že menšiny nemohou používat vlastní jazyk jako jazyk vyučovací, ale k podobnému hodnocení ne vždy docházejí sami členové příslušných komunit.

Otázky akčního plánu

V případě jazykového managementu existují nejrůznější korekční plány, počínaje opakováním výrazu, volbou jiného výrazu či zesílením kontroly zdvořilosti. Do stejné oblasti patří v případě osvojování všechny „learner strategies“ [Oxford 1990]. Akční plány (korekční formáty) upoutaly pozornost mnoha badatelů (například v etnometodologii, resp. konverzační analýze, nebo v teorii jazykové akvizice).

U organizovaného managementu jsou akčními plány například návrhy na jazykovou reformu nebo sylaby jazykových kursů. Zde jsme již v oblasti, která byla alespoň částečně pokryta v jazykovém plánování.

Otázky realizace

Je, myslím, zřetelné, že plány nejsou realizovány automaticky. Problémy jsou u promluvo-
vého managementu v nedostatku času, přerušení jiným mluvčím nebo v neschopnosti
mluvčího realizovat rutinní průběhy. U organizovaného managementu je implementace
často obtížná, protože vyžaduje zvláštní síť, rozpočty a především moc (*power*) imple-
mentaci realizovat. Historie organizovaného managementu je zaplněna případy, kdy per-
fektně formulované akční plány zůstaly neimplementovány, protože k tomu chyběly pod-
mínky.

Složitější formy managementového procesu

Proces managementu může být složitější než schéma uvedené v předchozích paragrafech.
Typickým příkladem je „vyjednávání“ (*negotiation*), které je v literatuře uváděno už po
dlouhou dobu [např. Gumperz 1982], ale k jehož podrobné sekvenční analýze dochází
teprve mnohem později [srov. částečně Miyazaki 1997, 2001].

Teorie jazykového managementu se dnes používá v nejrůznějších oblastech zkou-
mání jazyka. Jedná se nejen o oblast kontaktní lingvistiky [např. Fan 1994, Fairbrother
2000, Nekvapil 2001] a osvojování jazyka [Muraoka 2000], nýbrž i o studium jazyka ve
speciálních situacích [Marriott 1991] nebo studium akvizice akademické kompetence
[Marriott 2000]; pojmu jazykový management se rovněž užívá k charakterizaci jazykové-
ho vývoje [Nekvapil 2000].

Metodologie jazykového managementu

Studium jazykového managementu vyžaduje metodologii, která se dosud v jazykovědě zce-
la neprosadila. Je třeba zjistit, kde a jak dochází k povšimnutí, hodnocení, jaké plány jsou
vybírány a jaké problémy se objevují při implementaci. Nejdůležitější jsou zde nejrůznější
formy introspekčních metod, jako je následné interview [Neustupný 1999b].

4. Od jazykového managementu k managementu sociokulturnímu

Vrátme se v závěru stručně k otázce aplikovatelnosti teorie jazykového managementu na jiné společenské vědy. Myslím, že zde existuje možnost aplikace na nejrůznější případy, kde analýza problémů je zvláště naléhavá. Jde především o otázky diskutované v sociologii, politologii a přidružených disciplínách. Ve všech těchto případech se pojednává o dynamických normách, od nichž vznikají odchylky, které jsou následně povšimnuty, hodnoceny a výsledkem jsou akční plány určené k realizaci. Podrobnější úvahy o tomto tématu mi však nepřísluší.

JIRÍ V. NEUSTUPNÝ studoval na Karlově univerzitě a po několikaletém působení v Orientálním ústavu ČSAV odešel v roce 1966 na Monašovu universitu v Melbourne, kde vedl katedru japonských studií až do roku 1993. Pak přesídlil do Japonska a zde vyučoval aplikovanou lingvistiku na Ósacké universitě a Universitě v Čibě; v současné době působí na universitě Óbirin v Tokiu. Zajímá se o jazykové a interakční problémy ve všech formách: od jazykové politiky přes problémy kontaktních situací až po vyučování cizích jazyků. Vydal řadu knižních a časopiseckých publikací. Jeho poslední kniha pojednává o metodologii v jazykovědném výzkumu.

Bibliografie

- Daneš, F. 1987. Langue standard et culture de la langue. Pp. 454-492 in J. Maurais (ed.), *Politique et aménagement linguistiques*. Québec: Conseil de la langue française.
- Faerch, C., G. Kasper 1983. *Strategies in Interlanguage Communication*. London: Longman.
- Fairbrother, L. 2000. Analysis of intercultural interaction management within a party situation. *The Japanese Journal of Language in Society* 2/2: 33-44.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Fairclough, N. 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fan, S. K. 1994. Contact situations and language management. *Multilingua* 13/3: 237-252.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press.
- Haugen, E. 1966. Linguistics and Language Planning. Přetištěno v E. Haugen, pp. 159-186. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press, 1972.
- Havránek, B. 1938. Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur. Pp. 151-156 in *Actes du Quatrième Congrès International des Linguistes*. Copenhagen.
- Hlavsová, J. 1991. Konflikt jako forma kontaktu. *Slovo a slovesnost* 52: 256-263.
- Hymes, D. H. (ed.) 1964. *Language in Culture and Society*. New York: Harper and Row.
- Chouliaraki, L., N. Fairclough 1999. *Discourse in Late Modernity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jefferson, G. 1974. Error correction as an interactional resource. *Language in Society* 2: 181-199.
- Jernudd, B. H. 1982. Language planning as a focus for language correction. *Language Planning Newsletter* 8, 4: 1-3.
- Jernudd, B. H., J. V. Neustupný 1987. Language planning: for whom? Pp. 69-84 in *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*, ed. by L. Laforge. Québec: Les Presses de l'Université Laval.

- Jernudd, B. H., E. Thuan 1983. Control of language through correction in speaking. *International Journal for the Sociology of Language* 44: 71-97.
- Kaplan, R. B., R. B. Baldauf 1998. *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Kato, Y. 2002. Intabyu sesshoku bamen ni okeru „kihan“ no kenkyu [Studium norem v kontaktních situacích typu interview]. *Tokai daigaku kiyō (Ryugakusei kyoiku senta)* 22: 21-40.
- Kraus, J. 1978. O jazykové kultuře a jazykové výchově v Japonsku. *Naše řeč* 61: 44-47.
- Leška, O., J. Nekvapil, O. Šoltys 1993. Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Circle. Pp. 9-50 in Chloupek, J., J. Nekvapil (eds.) *Studies in Functional Stylistics*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Long, M. 1983. Native speaker/non-native speaker conversation and negotiation of comprehensible input. *Applied Linguistics* 4/2: 126-141.
- Marriott, H. E. 1991. Language planning and language management for tourism shopping situations. *Australian Review of Applied Linguistics, Series S*, No. 8: 191-222.
- Marriott, H. E. 2000. Japanese students' management processes and their acquisition of English academic competence. *Journal of Asian Pacific Communication* 10, 2: 279-296.
- Miyazaki, S. 1997. *Communicative Adjustment Between Native and Non-Native Speakers of Japanese*. PhD dissertation, Monash University, Melbourne.
- Miyazaki, S. 2001. Theoretical framework for communicative adjustment in language acquisition. *Journal of Asian Pacific Communication* 11, 1: 39-60.
- Muraoka, H. 2000. Management of intercultural input. *Journal of Asian Pacific Communication* 10, 2: 297-312.
- Nekvapil, J. 2000. Language management in a changing society. Pp. 165-177 in Baldur Panzer, Hrsg. *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Nekvapil, J. 2001. Jazykový management a etnická společenství v České republice. Pp. 65-80 in *Přednášky z XLIV. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Neustupný, J. V. 1968. Some general aspects of „language“ problems and „language“ policy in developing societies. Pp. 285-294 in *Language Problems of Developing Nations*, ed. by J. A. Fishman, C. A. Ferguson and J. Das Gupta. New York: J. Wiley.
- Neustupný, J. V. 1973. An outline of a theory of language problems. *Paper prepared for VIIIth World Congress of Sociology*. Tiskárenská forma v Neustupný 1978, jako kapitola 12.
- Neustupný, J. V. 1977. Language planning for Australia. *Language Sciences* 45: 28-31.
- Neustupný, J. V. 1978. *Post-Structural Approaches to Language*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Neustupný, J. V. 1983. Towards a paradigm for language planning. *Language Planning Newsletter* 9, 4: 1-4.
- Neustupný, J. V. 1993. Language management for Romani in Central and Eastern Europe. *New Language Planning Newsletter* 7, 4: 1-6.
- Neustupný, J. V. 1995. Some issues of ordering in interactive competence. Pp. 10-26 in B. Palek (ed.), *Proceedings of LP'94: Item Order in Natural Languages - Prague 16-18 August 1994*. Prague: Charles University Press.
- Neustupný, J. V. 1996. Current issues in Japanese-foreign contact situations. Pp. 208-216 in *Kyoto Conference on Japanese Studies 1994*, Vol. II. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies.

- Neustupný, J. V. 1997. Sociolinguistics: Some other traditions. Pp. 201-209 in Paulston, Tucker 1997.
- Neustupný, J. V. 1999a. Sociolinguistics and the Prague School. *Prague Linguistic Circle Papers (Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série)*. Vol. 3: 275-286. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Neustupný, J. V. 1999b. Následné (follow-up) interview. *Slovo a slovesnost* 60/1: 13-18.
- Neustupný, J.V. (v tisku). Japanese students in Prague: Problems of communication and interaction. *International Journal of the Sociology of Language* 162.
- Oxford, R. L. 1990. *Language Learning Strategies*. New York: Newbury House Publishers.
- Paulston, C. B. a G. R. Tucker 1997. *The Early Days of Sociolinguistics*. Dallas: The Summer Institute of Linguistics.
- Phillipson, R. 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Rubin, J. 1978-1979. The approach to language planning within the United States. *Language Planning Newsletter* 4, 4, 1-6, 5, 1, 1-6.
- Rubin, J. 1986. City planning and language planning. Pp. 105-122 in *Language Planning, Proceedings of an Institute*. Mysore: CIIL.
- Rubin, J. 2001. Language learner self-management. *Journal of Asian Pacific Communication* 11, 1: 25-37.
- Salzman, Z. 1997. *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR.
- Schegloff, E. A., G. Jefferson, H. Sacks 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53: 361-382.
- Tarone, E. 1981. Some thoughts on the notion of 'communicative strategy'. Přetištěno v Faerch, Kasper 1983, pp. 61-74.
- Tollefson, J. W. 1991. *Planning Language, Planning Inequality*. London: Longman.
- Weinstein, B. 1987. Language planning and interests. L.Laforge, ed. *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*, pp. 33-58. Québec: Les Presses de l'Université Laval.

Summary

Sociolinguistics can be divided into four thematic clusters: (I) sociolinguistics of the relationship between language and society (overlapping with the lay view of sociolinguistics), (II) sociolinguistics of language variation (the majority conception of the discipline in the case of professional sociolinguists), (III) sociolinguistics of non-grammatical communication (so-called ethnography of communication, pragmatics, etc.) and (IV) sociolinguistics of language problems. Under IV, the approach called Language Planning developed in the 1960s and 1970s, and gained wide currency both among theoreticians and practitioners. An alternative approach, called Language Management (based on an earlier theory of 'language correction') emerged during the 1980s, mainly on the basis of the work of Neustupný and Jernudd. It is possible to place within the same category the less general theories of critical discourse analysis, linguistic imperialism, language ecology, saving threatened languages (Fishman), much of the linguistic ethnomethodology (commencing with Jefferson, Sacks, etc.), theories of linguistic strategies (in language acquisition, cf. Tarone, Faerch, Kasper, etc.), and some other approaches (cf. Kaplan and Baldauf's textbook). Such approaches do not use the term Language Management but share some of the features of this framework. These features can be outlined as follows:

I. A close relationship between language and social problems. This includes the issues of differential values of distinct social groups, group interests and power, as well as the issues of language

rights. One of the basic requirements is that the solution of language problems must start with an attention to social problems. Communication problems follow suit, and language problems in the narrow sense (problems of 'grammatical competence') come last.

2. Attention to language problems must not be limited to governmental and other society-wide networks. A strong emphasis on governmental networks was characteristic for the traditional Language Planning. However, there are many other levels, including the level of language teaching, economic and social organisations, and the individual.

3. The range of language problems is seen as very wide, including not only problems of grammatical competence, but also problems of non-grammatical communication, as delineated in Sociolinguistics III. Along with negative evaluations (problems), the examination of positive evaluations of language is required.

4. Language problems are not what Language Planning experts consider as such. They are seen as originating in individual acts of interaction at the microlevel, where not only the communicative function but also the symbolic and other social functions matter. This is 'simple management'. On the other end of the spectrum is 'organised management', such as management by governmental committees, which in fact originates on the microlevel, but uses complicated networks, ideologies and management acts that add new aspects to the management process.

5. The language management theory assumes that some problems definitely have no solutions. Rubin's 'wicked problems' come to mind. But other problems can be solved, and it is essential that this fact be clearly demonstrated in each case.

6. One of the basic issues is the clarification of the process of language management. The stages are (a) deviations from norms, (b) noting, (c) evaluation, (d) adjustment design, and (e) implementation. The management process moves along this line but it can be interrupted at any stage. There are deviations from norms that remain unnoted, noted deviations that are not evaluated, and evaluated deviations that remain unadjusted.

This paper further discusses some key issues of each of these stages of the language management process.

Jazyková poradna v měnící se komunikační situaci u nás

LUDMILA UHLÍŘOVÁ*

Ústav pro jazyk český AV ČR Praha

Language Services in the Light of Recent Communication Changes in the Czech Republic

Abstract: Language consulting services provided by the Czech Language Institute in Prague represent a form of academic, i.e. institutionally organised, care for language. The main task of the Institute is to answer questions about language asked by lay and professional users of the language. People who have language problems and wish to obtain information about their mother tongue may call, write, or personally visit the Language Service. People can pose a variety of questions, e.g. how to spell or pronounce a word, what the meaning of a word, phrase or sentence is, how to use a word, and what its origin is, and many other questions concerning the specific problems of everyday linguistic practice. The linguists provide responses, offer advice, recommendations, and explanations, and they provide linguistic reasons for language facts. The article shows that the questions concern the most varied aspects of language use. People from different professional and social groups seek out the Institute's advice, and a correlation exists between the topics of their questions and their professions. The role of the Language Services under the current social situation is also discussed.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 4: 443-455

1. Jazyková poradna

České jazykové poradenství reprezentované pražskou jazykovou poradnou Ústavu pro jazyk český AV ČR je akademickou, tedy institucionální formou péče o češtinu. Jazykoví uživatelé – laická i odborná veřejnost – mají možnost obracet se na jazykovědce s dotazy o konkrétních problémech, s nimiž se setkávají ve své každodenní jazykové praxi. Mohou například požádat o radu, jak napsat nebo vyslovit nějaké slovo, zeptat se, jak se má skloňovat nějaké podstatné jméno či časovat sloveso, co nějaké slovo nebo slovní spojení znamená a zda je ho vhodně užito v nějakém kontextu, jaký je původ slova, z kterého jazyka je do češtiny přejato atd. atd. Dotazů přichází velmi mnoho, a jak dále ukážeme, týkají se nejrůznějších stránek užívání jazyka, přicházejí od různých profesních a sociálních skupin jazykových uživatelů a rozmanité jsou i okolnosti a motivy, které tazatele vedou k položení dotazu.

Jazykovědci odpovídají: radí, doporučují, vysvětlují, zdůvodňují – a očekávají, že tazatelé jejich rady přijmou. Nemají však žádnou pravomoc cokoli nařizovat či naopak zakazovat, přestože jsou o to čas od času i velmi důrazně žádáni. Na rozdíl od některých jiných evropských zemí v české společnosti nikdy neexistoval a ani dnes, v době mohutných globalizačních procesů, neexistuje parlamentem schválený jazykový zákon, jehož obsahem by byla ochrana českého jazyka jako jednoho ze základních prvků národní identity a kte-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Ludmila Uhlířová, CSc., Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha, e-mail: uhlirova@ujc.cas.cz

rý by právně ochraňoval a tím i reguloval určitý způsob užívání jazykových prostředků v určitých oblastech veřejné komunikace. Za jazykové chyby nelze tedy v tomto smyslu nikoho sankcionovat (s výjimkou školní praxe, kde ovšem žák za chybu v diktátu dostane sníženou známku). Nelze tedy například nikoho násilím nutit, aby jako účastník veřejné, oficiální komunikace mluvil výhradně spisovně. Ani *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* [2000], ani *Pravidla českého pravopisu* [1999] nejsou prezentovány jako striktní předpisy, ale spíše jako doporučení řídící se zčásti zjištěným územ v textech určených veřejnosti a nabízející v řadě případů i pravopisné a tvarové varianty.

Úlohou jazykové poradny je být jakousi „první pomocí“, kterou poskytuje vědecký ústav široké veřejnosti. Činí tak nepřetržitě již od svého založení v r. 1946 – tedy více než půl století. Za tuto dobu si veřejnost na služby jazykové poradny zvykla, vnímá poradnu jako autoritu v jazykových otázkách, jako nositele určité linie v jazykové výchově a jazykové politice (v jazykovém „managementu“, jazykové regulaci) a cení ji jako významnou a potřebnou kulturní hodnotu.

Pracovníci jazykové poradny jsou veřejnosti k dispozici každý pracovní den dvě hodiny na speciální telefonní lince, vedle toho odpovídají na dopisy došlé poštou a od r. 1999, kdy ústav získal připojení k internetu, radí také též po internetu. Internetová poradna je dnes výrazně převažující písemnou formou styku s veřejností. Součástí internetové jazykové poradny je rovněž průběžně budovaná stránka odpovědí na časté typy dotazů. Obsahuje poučení týkající se např. pravopisné shody podmětu a přísudku (*úřad a město se dohodly*), poučení o psaní velkých písmen v názvech veřejných prostranství začínajících předložkou (*ulice Na Rybníčku, Ve Strži,...*, v jejichž pravopisu došlo v *Pravidlech českého pravopisu* z r. 1993 k sjednocující úpravě), dále výklad významů, výslovnosti, pravopisu a skloňování některých slov nově přejímaných do češtiny (*franšíza, hardware, software,...*) – a konečně i některé „evergreeny“ ze školních lavic (například pravopisně neřešitelnou hříčku *Na bidle si kos udělal bydlo. Zafoukal vítr a obě b-dla spadla.*). Webová stránka poradny je dnes již rozsáhlá (www.ujc.cas.cz/poradna/Na co se nás často ptáte), setkává se s příznivým ohlasem veřejnosti a výběr z odpovědí se dočkal svého prvního knižního vydání [Černá, Svobodová, Šimandl, Uhlířová 2002].

Mnoho dotazů je rutinních. Tazatelé by odpovědi snadno našli, kdyby nahlédli do běžných příruček „pro školu a veřejnost“, například do jednosvazkového *Slovníku spisovné češtiny* nebo do *Pravidel českého pravopisu*, jejichž školní vydání je zařazeno do seznamu učebnic pro základní školy. Při odpovídání na takové dotazy by práci poradny velmi usnadnilo zpřístupnění některých existujících jazykových příruček na internetu, popř. vytvoření speciální příručky elektronické, vyhovující novému způsobu komunikace po internetu.

2. Jazyková situace

Jazyková poradna je dialog jazykovědců s veřejností, a má tedy, jako každý dialog, dvě stránky, resp. dvojí směr: lingvisté poskytují veřejnosti odborné rady o užívání češtiny a zároveň se z jazykových dotazů, které jsou jim kladeny, dozvídají empirické informace, kterých pak mohou využít i v jazykové teorii. Získávají aktuální svědectví o tom, jak vypadá „nejsoučasnější“ čeština, jak se proměňuje, vyvíjí, kde jsou „slabá místa“ jazykového systému, a v neposlední řadě i o tom, jaké jsou postoje uživatelů ke stavu jazyka, k vývojovým proměnám a k mateřskému jazyku vůbec a jak se projevují v jejich jazykovém chování.

Není pochyb o tom, že taková zpětná vazba mezi lingvisty a veřejností je velmi důležitá. Vždyť každá výpověď, která je pronesena, je nejen mluvním aktem, ale zároveň aktem sociálním. Tak jak se vyvíjí společnost, tak se proměňuje i jazyk, společnosti užívaný a prožívaný. Jaká je dnešní společnost a její jazyk? K atributům, jimiž je snad nejčastěji charakterizován vývoj dnešní společnosti, nejen ovšem společnosti české, nýbrž společnosti světové, patří globalizace a komputerizace. Obrovský rozvoj vědy a komunikačních médií včetně internetu mění dosavadní moderní společnost ve společnost, která bývá nazývána kybernetickou („cybersociety“) a postmoderní. Na jeden z význačných rysů dnešní společnosti poukázal J. V. Neustupný [1999:282]: „...a modern society requires strong adherence to norms. In a postmodern society variation in norm does not matter to the same extent.“ Do jaké míry tvrzení Neustupného platí o normách lidského chování (o normách komunikačních), je otázkou pro sociology. Pokud jde o normy jazykové, je zcela zřetelné, že česká spisovná norma oslabuje, a lingvisté na to dlouhodobě, opakovaně a často poukazují. Piší o „rozměňování“, „decentralizaci“, „rozvolňování“, „relativizaci“, „liberalizaci“ spisovné normy, o „znejasňování“ jejich hranic a o oslabování prestiže a míry ovládání spisovné normy (resp. šíře: prestižní variety) u některých sociálních skupin [Aktuální... 1979, Daneš 1996, Daneš 1999, Čeština... 2000, Dynamika... 1988, Havránek 1979, Hlavsa 1996, Jedlička 1978, Jelinek 1996, Kraus et al. 1981, Krčmová 2000, Kultura... 1969, Nebeská 1996, Nekvapil 2000, Palková 1995, Rusinová 2000, Sgall, Hronek 1992, Spisovná... 1995, Spisovnost... 1996, Stich 1969, Stich 1995]. Rozpětí funkční adekvátnosti jazykových prostředků se rozšiřuje, otevírá se směrem k větší toleranci vůči hovorovým, až substandardním prostředkům v komunikačních situacích dříve považovaných za spisovné.

Lingvisté vysvětlují, že na tuto situaci spolupůsobí celá řada činitelů. Z nich za nej důležitější považují dva. Zaprvé je to historicky daná existence specificky českého typu diglosie. Diglosii se tu nazývá nesoulad mezi češtinou kodifikovanou a češtinou každodenního neoficiálního styku, rozšířenou na velké části území, ale nekodifikovanou, projevující se na rovině hláskoslovné, morfologické – *celej tejden, lidi se dívaj*, i například v jevech slovní zásoby. Zadruhé je to fakt, že rozvoj komunikačních médií a vědecký pokrok vůbec staví mluvčího do zcela nových, mnohotvárných komunikačních situací; to ovlivňuje rozvoj registrů, žánrů a stylů. Problém je v tom, že sama opozice pojmů veřejná a neveřejná komunikace se různě posouvá: Jestliže například televizní redaktor vede „neformální“ rozhovor se svými hosty, pak neformálnost se projevuje nejen např. samým uspořádáním televizní „scény“ a někdy např. tím, že svým hostům tyká, ale také tím, že rozhovor bývá uveden zpravidla češtinou (více či méně) spisovnou, ale ve vlastní přímé řeči slyšíme jak v replikách hostů, tak nezřídka i v replikách redaktorových/moderátorových zřetelné (více či méně výrazně) jazykové prostředky takové, které lingvisté nazývají hovorové (tj. ještě spisovné, ale charakteristické spíše pro projevy mluvené než psané), až i výrazně substandardní. Takový dialog je sice záměrně stylizován jako neformální, ale je vyslán – je určen veřejnosti a sledován veřejností. Je to tedy dialog patřící svou funkcí do sféry veřejné, mediální komunikace. V této sféře byla dosud tradičně očekávána/preferována/předpokládána spisovnost.

Není cílem tohoto článku analyzovat současnou jazykovou situaci u nás, ale bylo nutné se o ni alespoň stručně zmínit proto, aby bylo zřejmé, za jaké situace dnešní jazyková poradna pracuje. To, jací jsou její klienti, jaké jsou jejich jazykové problémy a jaké postoje k jazyku vyjadřují, vyplývá právě z dnešní jazykové situace. Je třeba přitom zdůraznit, že spisovná čeština jakožto soustava obecně přijatých vyjadřovacích prostředků a způ-

sobů jejich užívání není defektní. Je to plně funkční celonárodní útvar, schopný plnit všechny komunikační potřeby vzdělaného mluvčího. Její systém není ani rozkolísaný, ani neúplný.

3. Poradenská databáze

Dříve než uvedeme konkrétní statistické údaje o tazatelích jazykové poradny a o četnostech jejich jazykových dotazů, je třeba upozornit, že agenda jazykové poradny jako zdroj sociolingvistické informace má svá omezení: Jen někteří lidé piší dopisy a e-maily, a ti, kteří je piší, nemohou být považováni za prokazatelně reprezentativní vzorek celé populace. Z hlediska sociolingvistického je důležité, že psaní dopisů, posílaných obyčejnou nebo elektronickou poštou, je subjektivní způsob komunikace: V dopisech se manifestuje individuální jazykové povědomí, jednotlivcův postoj k jazyku a řeči. S tím je nutno při hodnocení tohoto informačního zdroje počítat.

Dopisy od veřejnosti jsou srovnatelné s jiným populárním způsobem vedení dialogu mezi lingvisty a nelingvistickou částí veřejnosti, totiž s anketami (dotazníky). Zatímco v anketách klade otázky lingvista, v dopisech stejně jako v telefonátech je směr otázky obrácený, iniciativa přichází přímo od uživatelů jazyka, a není tedy dotčena lingvistovým záměrem. Nicméně jak v dotaznících, tak v dopisech se tazatelův sdělovaný postoj může odchylvat od jeho spontánní jazykové praxe, takže v tomto ohledu jsou obě „techniky dialogu“ s veřejností nedokonalé.

Empirické údaje o poradenských dokumentech jsou snadno dostupné z databáze, která je o nich soustavně vedena již od roku 1992. Databáze obsahuje podrobné informace o všech dopisech a faxech došlých do poradny od ledna roku 1992 a o odpovědích pracovníků poradny na ně. Výběrově jsou dokumentovány telefonické odpovědi a od roku 1999 elektronické dotazy spolu s odpověďmi. Hlavním kritériem zařazení telefonického nebo elektronického dotazu a odpovědi do databáze je to, zda v okamžiku odpovídání je, anebo není po ruce běžná, rutinní odpověď. Nerutinní odpověď, uložená v databázi, může být později vyhledána a využita, kdykoli poradna obdrží stejný dotaz. Zaznamenávat odpovědi na všechny telefonické a elektronické dotazy zatím nelze; technická náročnost kompletních záznamů by obrovským způsobem převýšila současně personální možnosti pracoviště.

Dílčí lingvistické a sociolingvistické analýzy databázového materiálu byly již publikovány v řadě článků [Černá 1999, Svobodová 1999, Svobodová 2000, Šimandl 2000, Uhlířová 1996, Uhlířová 1998a, Uhlířová 1998b, Uhlířová 1999a, Uhlířová 1999b, Uhlířová 2001]. V tomto článku chceme (a) shrnout, co databáze jazykové poradny přinesla jazykovým uživatelům i lingvistům za desetileté období (přesněji: za období 1. 1. 1992 – 1. 9. 2001), a (b) porovnat tradiční dopisovou formu poradenství s elektronickou. Ta představuje zcela nový způsob komunikace s tazateli, výrazně ovlivňuje organizaci práce v poradně a v neposlední řadě vede i ke vzniku nového elektronického žánru, jímž e-mailová odpověď na jazykový dotaz bezesporu je.

Za uvedené období odpověděli pracovníci jazykové poradny celkem na 1043 dopisů, v nichž bylo položeno celkem 1563 jazykových dotazů (nejdelší dopis obsahoval sedmáct dotazů). Od r. 1999, kdy se postupně rozbíhala internetová jazyková poradna, došlo (k 1. září 2001) více než 4000 elektronických dopisů, z nichž některé rovněž obsahovaly více než jeden jazykový dotaz. Z nich 819 e-mailů, obsahujících celkem 993 jazykových do-

tazů, bylo zařazeno do databáze. Statistické údaje, které budou uvedeny dále, jsou úplným souborem dat ze všech dopisů za celé uvedené období a dále ze všech těch e-mailů, které byly pojaty do databáze. Stranou pozornosti ponecháváme v tomto článku dotazy telefonické.

Z hlediska sociolingvistického je relevantní to, že dlouholetá poradenská zkušenost dokázala nade vše pochybnost, že nelze tvrdit, že by některé skupiny tazatelů produkovaly jen/více/spíše dotazy rutinní a jiné skupiny tazatelů jen/více/spíše dotazy nerutinní. Ve všech tazatelských skupinách rutinní dotazy početně vysoce převažují nad nerutinními, takže není nebezpečí, že by v databázových záznamech byly některé skupiny signifikantním způsobem podhodnoceny a druhé naopak nadhodnoceny. Dosavadní databázové záznamy představují první způsob počítačového zpracování poradenských dat. S postupující elektronizací poradenské práce se počítá v budoucnu s rozšířením a zdokonalením počítačových záznamů.

4. Kdo jsou tazatelé jazykové poradny

Tabulka 1 podává přehled o tom, s jakým množstvím dotazů se tazatelé z různých profesních a sociálních skupin obrazení na jazykovou poradnu jednak klasickou, jednak elektronickou poštou. Pro databázové účely bylo nutno všechny tazatele (jednotlivce a instituce) předem klasifikovat do rozumného počtu skupin. Počet skupin byl zvolen na základě předchozích zkušeností z poradenské praxe tak, aby pokud možno odrážel také rozdílné profesní potřeby jednotlivých skupin při zacházení s jazykem, pokud jsme schopni je z dotazu identifikovat. Zvolené třídění není jediné možné a mezi jednotlivými skupinami jsou neostře hranice. Zdůvodnění daného třídění spolu s konkrétními příklady je uvedeno jinde [Uhlířová 1996]. Zopakujme zde, že například jednotliví učitelé kladou otázky týkající se zcela konkrétních pravopisných problémů vznikajících při školní výuce, jako je např. spor o *i/y* při shodě podmětu a přísudku nebo v tvarech přivlastňovacích přídavných jmen. Naproti tomu obdržíme-li dotaz od školy jakožto instituce (s razítkem školy, na hlavičkovém papíře, většinou s názvem školy v prvním řádku adresy), týká se spíše provozu školy (např. interpunkce v dohodě o pracovní činnosti, velkých/malých písmen v názvu školy nebo v adrese či informaci o odborné literatuře).

Co ukazují data v tabulce 1?

Především je vidět, že různé skupiny tazatelů se obrazení na jazykovou poradnu různě často. Přibližně polovinu všech tazatelů tvoří heterogenní skupina soukromých nebo profesně neidentifikovaných tazatelů, tj. takových, v jejichž dopisech a e-mailech je buď výslovně deklarován osobní, „soukromý“ zájem o řešení daného jazykového problému, anebo těch, u nichž nelze na motivaci dotazu ze znění dopisu jednoznačně usuzovat. Druhou polovinu tvoří ti tazatelé, které můžeme souhrnně nazvat profesionálními jazykovými uživateli. Jsou to ti, kteří – na rozdíl např. od luštitelů křížovky nebo toho, kdo pátrá po původu svého příjmení či po původu názvu své rodné obce – nepotřebují znát odpověď na jazykový dotaz jen „pro sebe“. Jsou to naopak tazatelé, jejichž dotazy nějakým způsobem souvisejí s jejich profesní rolí ve veřejné komunikační oblasti, např. s fungováním nějaké instituce či s povoláním jednotlivce (u žáků, studentů s přípravou na povolání), a kteří tudíž odpověď jazykové poradny dále šíří, např. učitel ve škole, redaktor v novinách, podnikatel v obchodní korespondenci apod., a tím ovlivňují další jazykové uživatele, např. čte-

Tab. 1. Kdo jsou tazatelé jazykové poradny a kolik dotazů ji adresují. Celkový přehled.

tazatelská skupina/počet dotazů	v dopisech		v e-mailech	
	četnost	%	četnost	%
soukromí/neidentifikovaní tazatelé	790	50,51	521	54,27
anonymní tazatelé	3	0,19	5	0,52
právníci	49	3,13	3	0,31
sekretářky	26	1,66	24	2,50
učitelé, profesori všech stupňů škol	87	5,56	52	5,42
novináři, redaktoři, korektoři	110	7,03	71	7,40
spisovatelé, překladatelé	37	2,37	22	2,29
žáci, studenti, jejich (pra)rodiče	48	3,07	46	4,79
soukromí podnikatelé	12	0,77	10	1,04
individuální tazatelé různých profesí	85	5,43	93	9,69
společnosti typu s. r. o., a. s. aj.	82	5,24	27	2,81
ostatní instituce	51	3,26	29	3,02
obecní aj. úřady státní správy	109	6,97	28	2,92
soudy, policie	29	1,85	1	0,10
školy všech typů	31	1,98	7	0,73
nakladatelství, tiskárny, rekl. agent.	15	0,96	21	2,19
celkem	1564	100,00	960	100,00

náře novin. Skutečnost, že polovina tazatelů jsou **prokazatelně** profesionální jazykoví uživatelé s určitou sférou vlivu na další uživatele, považujeme za důležitější než statistické údaje o absolutních četnostech tazatelů poradny. Navíc lze předpokládat, že mezi těmi, kdo při formulaci dotazu nikterak neprojeví motiv dotazu, je rovněž početná skupina těch, jejichž dotazy vznikají v pracovním prostředí.

Porovnáme-li mezi sebou z tohoto hlediska dopisy a e-maily, konstatujeme jen poměrně malý početní nárůst skupiny soukromých/neidentifikovaných tazatelů v e-mailech: proti 51 % v dopisech je to 54 % v e-mailech. Nepotvrzuje se tedy nikterak výrazně to, co se někdy o elektronické komunikaci tvrdívá, že totiž vede k anonymizaci komunikujících. Je pravda, že všichni tazatelé jsou si rovni v tom, že se povinně představí všichni stejně, svou e-mailovou adresou. V tomto ohledu jde tedy o komunikaci přirozeně demokratickou, v níž se důraz klade na to, **co** se odpovídá, spíše než na to, **komu** se odpovídá. Ale vzhledem k tomu, že formulace jazykových dotazů jsou velice individuální a specifické jsou i okolnosti, za nichž dotazy vznikají, ani odpovědi různým tazatelům na jeden a týž dotaz, sice obsahově stejné, nemusí mít doslovné znění, ale mohou v nich vystupovat do popředí různá hlediska a mohou být vykládány z různých perspektiv.

Je ovšem pravda, že v elektronických dopisech jsou běžné „epistolární konvence“ formalizovány – např. údaje o odesilatelci, adresátu, předmětu dotazu, dále podpis, datum a čas odeslání. Toto vše je jednotným způsobem předepsáno ve formuláři na obrazovce počítače. (Metatextem tu často je stále ještě angličtina.) Ztrácí se i všechny extralingvistické rysy, které jsou přítomny v dopisech psaných na papíře, jako je druh dopisního papíru, druh psacího stroje nebo tiskárny, individuální formální úprava dopisu včetně hlavičky, typ

Tab. 2. Kolik dotazů adresují jazykové poradně ti, kdo potřebují znát odpověď pro svou profesní práci

tazatelská skupina/počet dotazů	v dopisech		tazatelská skupina/počet dotazů	v e-mailech	
	četnost	%		četnost	%
novináři, redaktoři, korektoři	110	14,05	novináři, redaktoři, korektoři	71	17,07
obecní aj. úřady státní správy	109	13,92	individuální tazatelé různých profesí	73	17,55
učitelé, profesori všech stupňů škol	87	11,11	žáci, studenti, jejich (pra)rodice	62	14,90
individuální tazatelé různých profesí	85	10,86	učitelé, profesori všech stupňů škol	55	13,22
společnosti typu s. r. o., a. s. aj.	82	10,47	sekretářky	36	8,65
spisovatelé, překladatelé	51	6,51	společnosti typu s. r. o., a. s. aj.	22	5,29
právníci	49	6,26	obecní aj. úřady státní správy	22	5,29
žáci, studenti, jejich (pra)rodice	48	6,13	ostatní instituce	19	4,57
ostatní instituce	46	5,87	spisovatelé, překladatelé	14	3,37
školy všech typů	31	3,96	soukromí podnikatelé	13	3,13
soudy, policie	29	3,70	nakladatelství, tiskárny, rekl. agent.	13	3,13
sekretářky	26	3,32	právníci	9	2,16
nakladatelství, tiskárny, rekl. agent.	15	1,92	školy všech typů	6	1,44
soukromí podnikatelé	12	1,53	soudy, policie	1	0,24
anonymní tazatelé	3	0,38	anonymní tazatelé	0	0
celkem	783	100,00	celkem	416	100,00

a velikost fontů, vůně dopisního papíru, u dopisů psaných rukou i rukopis a inkoust. Nežtrácí se však individuální jazyková stylizace dopisů a rovněž jsou ve velké míře zachovány všechny základní komponenty epistolárního žánru: oslovení, úvod k dotazu, vlastní dotaz, závěrečná formule a podpis; podrobněji viz [Uhlířová 2001].

Z dat v tabulce 1 je vidět také to, že dopisy mají své autory. Anonymní dopisy jsou výjimkou a jejich obsahem bývá obecná, expresivně laděná kritika „úpadku“ dnešní češtiny. Naproti tomu e-maily sice musejí formálně mít své odesílatele, ale jejich e-mailová adresa o nich nemusí nic prozrazovat. Problémem, který pracovníky poradny mrzí, je, že se někdy odpověď poradny vrátí jako nedoručitelná.

Ne všichni tazatelé, které jsme souhrnně nazvali profesionálními, se obrazejí na jazykovou poradnu stejně často. Porovnání jednotlivých profesních skupin podle počtu dotazů položených jazykové poradně dostáváme z tab. 2, kde jsou vypočítány relativní četnosti dotazů podle jednotlivých profesních skupin.

Nejčastěji se na jazykovou poradnu obrazejí novináři, redaktoři a korektoři, a to jak v dopisech (14 % ze všech dotazů od profesních tazatelů), tak v e-mailech (17 %). Zdá se, že jedním z důležitých činitelů, které působí na pocit jazykové závaznosti textů, je potenciální počet adresátů, jimž jsou texty – tj. texty určené veřejnosti – adresovány: čím větší je tento počet, třeba počet výtisků novin, knih aj., tím větší je potřeba autorů vyjadřovat se v souladu s jazykovými normami a respektovat kodifikaci. Stejně tak je znalost jazykových norem prestižní otázkou pro autory dokumentů obecních a jiných úřadů státní správy (četnost dopisů od této skupiny tazatelů činí téměř 14 % z celkového počtu dopisů) a – jak lze očekávat – pro učitele a profesory všech stupňů škol (11 % ze všech dopisů, 13 % e-mailů). Naproti tomu pokud se na jazykovou poradnu obrazejí soudy, policie či právníci (advokátní kanceláře), pak je to proto, aby mohli odpověď poradny využít při řešení konkrétní kauzy. Proto s poradnou korespondují klasickou poštou, e-maily jsou spíše výjimkou a slou-

ží např. předběžné konzultaci o problému. Soukromé společnosti (typu s. r. o., a. s. aj.) začínají stále více dávat přednost e-mailům (10 %) před klasickou písemnou korespondencí (5 % dotazů), a rovněž jejich sekretářky si osvojují e-mail velmi rychle (9 % tazatelů). Stále širší dostupnost e-mailu spolu se snadností a pohodlností komunikace po sítích vede k tomu, že se velmi výrazně zvyšuje například podíl individuálních tazatelů nejrůznějších profesí (více než 17 %) a rovněž, jak již uvedeno, podíl dotazů od sekretářek, jejichž dotazy bývají tak specifické, že jsme je vyčlenili jako zvláštní tazatelskou skupinu. E-mail preferují studenti a žáci všech stupňů škol i jejich rodiče: absolutní četnost e-mailů, a to – zopakujeme – jen těch, které jsou zařazeny do databáze jako nerutinní, převyšuje celkovou četnost všech dopisů došlých od této skupiny tazatelů za posledních deset let (48 dopisů proti 62 e-mailům), a tazatelský podíl této skupiny v porovnání s ostatními skupinami výrazně vzrostl (15 % e-mailujících studentů (žáků, jejich rodičů) proti 6 % dopisujících. Tato společenská skupina využívá e-mailu jako konzultačního média v současné době (zatím?) více než učitelé (ti tvoří 11 % ze všech tazatelů).

Role elektronické pošty v komunikaci jazykové poradny s veřejností nepřetržitě vzrůstá. Je zjevné, že umožňuje působit na stále širší okruh jazykových uživatelů, ale zatím není pravda, že by tradiční písemnou komunikaci zcela nahrazovala – počet dopisů, které obyčejná pošta ročně doručí do jazykové poradny, v průběhu posledních let neklesá, spíše jejich množství poněkud narůstá.

5. Na co se tazatelé ptají

Tabulka 3 ukazuje distribuci jazykových zájmů tazatelů jazykové poradny jednak v dopisech, jednak v e-mailech.

Tematicky (obsahově) jsou dotazy utříděny do deseti skupin, na dotazy týkající se výslovnosti, pravopisu, tvoření slov, tvarosloví, syntaxe, slovní zásoby, stylistiky, textové struktury, formální úpravy písemnosti a zbytkové kategorie ostatních dotazů (informace o jazykovědné literatuře aj.). Toto třídění pokrývá hlavní oblasti struktury jazyka a jeho užívání a zároveň vystihuje nejdůležitější okruhy tazatelských zájmů. Jak je z uvedeného třídění zřejmé, jsou tazatelské zájmy širší než problémy týkající se vlastní jazykové „správnosti“. Platí to zejména o dotazech týkajících se formální úpravy písemnosti, v nichž se tazatelé někdy dožadují „pravidel“ i tam, kde žádná předepsána nejsou nebo která jsou obsahem speciálních administrativních norem pro úpravu písemnosti apod., tedy těch norem, které vypracovává Český normalizační institut. Jazyková poradna ve svých odpovědích na tyto normy odkazuje. Vývoj přitom ukazuje, že pravopisná kodifikace jazykovědná a norma pro úpravu písemnosti se v některých bodech překrývají, např. v nepsaní mezer u spojovníků apod.

Z tabulky 3 je vidět, že se tazatelé zajímají především o pravopis a o slovní zásobu: Dotazy pravopisné tvoří 28 % všech dotazů položených jazykové poradně v dopisech a 33 % položených v e-mailech, dotazy týkající se slovní zásoby představují – stejně v dopisech jako v e-mailech – 31,5 %.

Pravopis je nejpodrobněji kodifikovanou oblastí jazyka. Je to však oblast, kde se ve velké míře uplatňují konvence. Pravopisné konvence jsou pocítovány jako velmi závazné a takto jsou také prezentovány i školní výukou, kde se pravopisu věnuje velká pozornost. Porušení pravopisných konvencí v psaném textu, zejména tištěném, je vnímáno jako nápadné. Uvedeme několik příkladů. Velké množství dotazů se týká shody podmětu a přísudku. Ne-

Tab. 3. Témata jazykových dotazů a jejich četnosti

Obsah dotazu	dopisy četnost v %	e-maily četnost v %
výslovnost	1,70	0,72
pravopis	27,77	32,79
tvoření slov	6,48	7,25
tvaroslovi	9,95	15,22
skladba	8,32	2,66
slovní zásoba	31,43	31,66
stylistika	2,10	1,02
textová struktura	4,91	0,92
forma písemnosti	0,65	0,20
jiné	6,68	7,56
celkem	100,00	100,00

dorozumění (a pravopisně chybné řešení) vzniká např. tehdy, neuvědomí-li si pisatel textu, že pro shodu podmětu a přísudku je rozhodující mluvnický, nikoli přirozený (biologický) rod podstatného jména v pozici podmětu, že je tedy třeba psát *letci zaútočili na cíl*, ale *letouny zaútočily na cíl*, dále *sněhuláci roztáli*, ale *vlády, parlamenty, úřady, odpovědné osoby rozhodly*. Rozsáhlou pravopisnou oblastí je psaní velkých vs. malých písmen v názvech veřejných prostranství, v názvech zeměpisných, v titulech osob, v názvech institucí, úřadů a jejich organizačních složek. Problémy jsou s pravopisem přejatých slov (*byznys*, anebo *business*?); z domácích slov působí starosti předpony *s/-z-* (*strávit, spřízněný, sleva*, ale *zlevněný...*). Dotazy se týkají také užívání interpunkčních znamének, zejména interpunkční čárky v souvětí. Vyšší relativní četnost pravopisných dotazů v e-mailech v porovnání s dopisy svědčí o tom, že u e-mailových dotazů, podobně jako u telefonátů, spoléhá tazatel na rychlost komunikace – na to, že odpověď dostane pokud možno bezodkladně. Klade proto otázky vznikající z bezprostřední pracovní potřeby, a takovými právě pravopisné dotazy bývají.

Dotazy o slovní zásobě jsou zcela jiné povahy. Jsou přímou reflexí toho, že slovní zásoba dnešní češtiny se prudce mění. Svědectvím nápadných změn je např. nedávné vydání slovníku neologizmů [Nová... 1998], který zachycuje stav nejnovější slovní zásoby, její obohacování přejímáním slov (v první řadě z angličtiny), změnou významů slov i utvářením slov nových. Pracovníci poradny z tohoto slovníku ve svých odpovědích často čerpají, podobně jako z údajů v *Českém národním korpusu* (www.ucnk.ff.cuni.cz). V dotazech jazykové poradně jde o nejrůznější aspekty užívání slov, o vhodnost, adekvátnost, srozumitelnost při užívání slov v konkrétních textech (*franšíza, hardware, software, komunitární, inženýring, management...*) aj.

V pořadí třetí velkou skupinou dotazů jsou dotazy týkající se ohýbání slov, 10 % ze všech dotazů v dopisech a dokonce 15 % z e-mailových dotazů. To bezprostředně souvisí s dotazy na slovní zásobu: S novým slovem se uživatelé musejí naučit zacházet, musejí vědět, zda a jak slovo skloňovat či časovat, tj. užívat ve všech tvarech, které jsou v jazyce s bohatým tvaroslovím, jako je čeština, k dispozici. Nejde však jen o slova přejatá. I tvary běžných českých slov bývají předmětem dotazů (*manželi* i *manžely*, *oni sázejí* i *sází*, *v(e) městě Nymburk*, *Nymburku* i *Nymburce...*).

Tab. 4. Vztah mezi profesí tazatele a druhy jeho jazykových dotazů

tazatelská skupina/druh dotazu	pravopis				slovní zásoba			
	dopisy		e-mail		dopisy		e-mail	
	četnost	%	četnost	%	četnost	%	četnost	%
soukromí/neidentifikovaní tazatelé	173	40,90	153	48,88	290	58,23	174	60,00
anonymní tazatelé	0	0,00	2	0,64	0	0,00	3	1,03
právníci	2	0,47	2	0,64	25	5,02	0	0,00
sekretářky	11	2,60	10	3,19	0	0,00	6	2,07
učitelé, profesori všech stupňů škol	34	8,04	18	5,75	7	1,41	13	4,48
novináři, redaktori, korektori	53	12,53	30	9,58	13	2,61	10	3,45
spisovatelé, překladatelé	10	2,36	3	0,96	12	2,41	10	3,45
žáci, studenti, jejich (pra)rodiče	10	2,36	8	2,56	12	2,41	17	5,86
soukromí podnikatelé	3	0,71	5	1,60	6	1,20	2	0,69
individuální tazatelé různých profesí	19	4,49	29	9,27	40	8,03	34	11,72
společnosti typu s. r. o., a. s. aj.	17	4,02	10	3,19	20	4,02	6	2,07
ostatní instituce	14	3,31	9	2,88	11	2,21	6	2,07
obecní aj. úřady státní správy	50	11,82	12	3,83	23	4,62	9	3,10
soudy, policie	2	0,47	1	0,32	13	2,61	0	0,00
školy všech typů	17	4,02	4	1,28	13	2,61	0	0,00
nakladatelství, tiskárny, rekl. agent.	8	1,89	17	5,43	13	2,61	0	0,00
celkem	423	100,0	313	100,0	498	100,0	290	100,0

Vraťme se ještě jednou k četnostem dotazů uvedeným v tabulce 1. Četnosti zde uvedené vyjadřují průměrné tazatelské zájmy klientů jazykové poradny. „Průměrný“ tazatel je však pouze jistou statistickou abstrakcí, vyjadřující jedno možné shrnutí jazykových zájmů té části populace českých mluvčích, která svůj aktivní zájem o jazyk dává najevo svými dotazy v jazykové poradně. Neznamena to však, že všichni tazatelé jazykové poradny mají stejné jazykové problémy. Data v tabulce 4 ukazují, že tazatelské priority jsou do značné míry profesně podmíněny. Potvrzuje se dlouholetá empirická zkušenost, že pravopisné dotazy často kladou osoby z těch tazatelských skupin, které primárně zacházejí s psanými texty, tedy ty, které především pociťují ve své každodenní praxi závažnost *Pravidel českého pravopisu*. Dopisy s pravopisnými dotazy dostáváme nejčastěji od novinářů, redaktorů, editorů a korektorů (13 %), dále od autorů úředních, administrativních dokumentů různé právní síly, kde je důležité dodržení jednoty pravopisných principů (12 %), a konečně od učitelů, kteří učí pravopisu na všech stupních škol (8 %). E-maily s pravopisnými dotazy posílají vedle novinářů (10 % ze všech tazatelů) stejně často také jednotliví tazatelé různých profesí (9 %). Naproti tomu existují velké tazatelské skupiny s dominantním zájmem o slovní zásobu. Jsou to především skupiny tazatelů, kteří sami texty tvoří, překládají (mj. např. v souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie), interpretují, ev. analyzují jejich obsah, tedy specialisté různých profesí v souvislosti s terminologií toho kterého oboru (ti tvoří dohromady 8 % ze všech tazatelů zájmagících se o slovní zásobu v dopisech a dokonce 12 % z těch, kteří kladou tvaroslovné dotazy po e-mailu). Kvantitativní pojem „průměrného“ tazatele, jak o něm byla řeč, se rozpadá při nejmenším na dva pojmy podle toho, která jazyková oblast je onou centrální zájmovou oblastí – buď je to pravopis, nebo slovní zásoba; podrobněji viz [Uhlířová 1999a].

6. Jazyková poradna ještě jednou

Jazyková poradna slouží všem, kdo považují užívání spisovné, resp. šíře: kultivované variety češtiny ve veřejné komunikaci psané i mluvené za náležité (vhodné, komunikujícími partnery očekávané), tj. za takové, které přispívá k úspěšnosti komunikace. Tito uživatelé se obracejí na poradnu, aby jim pomohla vyřešit jazykové problémy, s nimiž se setkávají, když vstupují do nejrůznějších komunikačních situací, na jejichž zvládnutí jim záleží. Jde jim nejen o to, že jazyk je významná kulturní hodnota, ale mnohem více o to, že znalost jeho norem a jeho kultivované užívání je důležité pro jejich práci, že jim přinese společenský prospěch, užitek, úspěch. Pracovníci reklamních agentur si uvědomují, že pravopisná chyba v textu reklamy může být antireklamou pro jejich výrobek, pravopisné chyby neodstraněné při korekturách knihy mohou odsoudit knihu k prodeji ve výprodejích atd. V různých komunikačních situacích a v různém profesním prostředí vznikají, jak jsme doložili výše, různé jazykové problémy.

Pro pracovníky poradny není podstatné, že tazatel má nějaký jazykový problém, že něco neví. Důležité je, že si je problému vědom, že ho dokáže (více či méně přesně) identifikovat a formulovat, že má zájem dozvědět se „správné“ řešení problému, tedy takové řešení, které je v souladu s normou, resp. s kodifikací, a že je ochoten takové řešení přijmout a řídit se jím.

Lingvisté diskutují o tom, do jaké míry má (může, měla by) lingvistika jako věda o jazyce být disciplinou regulující užívání jazyka a do jaké míry by měla jazyková fakta jen registrovat a popisovat. Názory se přitom různí; podrobněji o tom viz analytickou studii [Daneš 1996].

Pokud bychom rozdělili názory na „vice preskriptivní“ (či „regulativní“) a „vice deskriptivní“, pak úloha jazykové poradny jakožto instituce poradní je v principu regulativní, a to „doporučující“. Požadavkům tazatelské veřejnosti je schopna se pružně přizpůsobovat a modernizovat formy poradenské činnosti. V dnešní době, kdy se opakovaně poukazuje na oslabování pozice spisovného standardu (někdy i na oslabování autority bohemistických pracovišť), můžeme považovat za pozitivní signál, že zavedením poradny na internetu výrazně stoupá zájem o její služby.

LUDMILA UHLÍŘOVÁ je vědecká pracovnice Ústavu pro jazyk český AV ČR. Hlavní vědecké zájmy: jazyková kultura, sociolingvistika, statistické modelování jazyka a řeči, česká, slovanská a obecná syntax a slovosled. Spoluautorka syntaktického svazku Mluvnice češtiny (Praha: Academia, 1987), spoluautorka kontrastivní monografie Slovanská věta (Praha: Euroslavica, 1996), spoluautorka monografie Kvantitativní charakteristiky současné češtiny (Praha: Academia, 1985) a řady frekvenčních slovníků češtiny. Napsala knížku o slovosledu (Praha: Academia, 1987). Je autorkou několika desítek statí publikovaných česky, anglicky, německy a bulharsky doma i v zahraničí. V současné době vede oddělení jazykové kultury a gramatiky v ÚJČ a je řešitelkou, spoluřešitelkou nebo členkou řešitelských týmů několika projektů domácích i mezinárodních.

Literatura

- Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti* 1979. Praha: Academia.
- Černá A. 1999. „Telefonáty v jazykové poradně a jejich databáze, pokus o sociolingvistický pohled.“ *Naše řeč* 82: 237-244.
- Černá, A., Svobodová, I., Šimandl, J., Uhliřová, L. 2002. *Na co se nás často ptáte*. Praha: Scientia.
- Čeština - univerzália a specifika 2, 2000. Z. Hladká, P. Karlik (eds.). Brno: Masarykova univerzita.
- Daneš, F. 1996. „Preskripce – anebo ‚nechte svůj jazyk na pokoji‘?“ Pp. 166-174 in *Jazyk a jeho užívání*. Praha.
- Daneš, F. 1999. *Jazyk a text I. Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*, část 2. Praha: Univerzita Karlova.
- Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe* 1988. Praha: Univerzita Karlova.
- Havránek, B. 1979. „Retrospektivní pohled na jazykovou kulturu.“ Pp. 9-11 in *Aktuální otázky...*
- Hlavsa, Z. 1996. „Kritéria kodifikace.“ Pp. 28-32 in *Spisovnost...*
- Jedlička, A. 1978. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha: Univerzita Karlova.
- Jelinek, M. 1996. „Kritérium systémovosti při kodifikaci spisovné normy.“ Pp. 36-42. In *Spisovnost...*
- Kraus, J. et al., 1981. „Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny.“ *Slovo a slovesnost* 42: 228-238.
- Krčmová, M. 2000. „Termin obecná čeština a různost jeho chápání.“ In *Čeština - univerzália* 2: 63-77.
- Kultura českého jazyka* 1969. Liberec: Severočeské nakladatelství.
- Nebeská, I. 1996. *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha: Univerzita Karlova.
- Nekvapil, J. 2000. „Language management in a changing society.“ Pp. 165-177 in Panzer, B. (ed.), *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Neustupný, J. 1999. „Sociolinguistics and the Prague School.“ Pp. 275-286 in *Travaux du Circle Linguistique de Prague 3, Prague Linguistic Circle papers*. Vol. 3. Amsterdam: John Benjamins.
- Nová slova v češtině* 1998. Praha: Academia.
- Palková, Z. 1995. „Spisovný standard jazyka v mluvené komunikaci.“ Pp. 76-80 in *Spisovná čeština...*
- Pravidla českého pravopisu, školní vydání* 1999. Praha: Fortuna.
- Rusinová, Z. 2000. „Jak je to s obecností obecné češtiny.“ Pp. 79-83 in *Čeština - univerzália* 2.
- Sgall, P., J. Hronek 1992. *Čeština bez příkras*. Praha: H&H.
- Spisovná čeština a jazyková kultura* 1993 1995. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* 2000. Praha: Academia.
- Spisovnost a nespisovnost dnes* 1996. R. Šrámek (ed.). Brno: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Řada jazyková a literární č. 27.
- Stich, A. 1969. „Současné úkoly jazykové kultury.“ Pp. 103-112 in *Kultura...*
- Stich, A. 1995. „Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století).“ Pp. 49-56 in *Spisovná čeština...*
- Svobodová, I. 2000. „O psaní velkých písmen.“ *Naše řeč* 83: 17-29.
- Svobodová, I. 1999. „Poznatky z jazykové poradny jako jedna z možností poznání současného stavu češtiny.“ *Jazykovědné aktuality* XXXVI: 26-28.

- Šimandl, J. 2000. „Morfologická problematika v jazykové poradně.“ *Naše řeč* 83: 57-76, 113-131, 169-192, 225-242.
- Uhlířová, L. 1996. „Archivace lingvistických dokumentů na počítači I a II.“ *Naše řeč* 79: 171-186, 225-237.
- Uhlířová, L. 1998a. „Linguists vs. the Public: An Electronic Database of Letters to the Language Consulting Service as a Source of Sociolinguistic Information.“ *Journal of Quantitative Linguistics*. Vol. 5: 262-268.
- Uhlířová, L. 1998b. „O dialogu mezi jazykovou poradnou a veřejností aneb K čemu slouží počítačová databáze dotazů o jazyce a odpovědi na ně.“ *Slavia*, 67: 169-177.
- Uhlířová, L. 1999a. „O co se zajímají ti, kdo posílají dopisy, faxy a e-maily jazykové poradně?“ *Naše řeč* 82: 225-236.
- Uhlířová, L. 1999b. „Jazyková poradna pro rok 2000.“ *Slovo a slovesnost* 60: 241-246.
- Uhlířová, L. 2001. „Internetový dialog jazykové poradny s veřejností (poradna@ujc.cas.cz).“ *Naše řeč* 84: 1-15.

Summary

Language Service is regarded here as a dialogue between linguists and the public, and as such, it has two sides, or two directions. On one side, there is the public, who asks, and on the other side, there are the linguists, who answer. Linguists offer authorised advice, help, recommendations etc., concerning language behaviour the public is expected to follow. At the same time, linguists also receive information from the public, because the queries have a linguistic and sociological content. The article presents statistical evidence of several aspects of the Language Service: (a) How many questions do people ask about language? If the clients of the services are grouped according to their social and professional status, and if we can differentiate between professional and other ('private') inquirers, we can see that those who ask questions somehow connected with their professional work in a public sphere of communication prevail over those which explicitly arise from private communication and out of an individual's private interest in language as such. Respecting language norms is NOT just a private matter of an individual's language culture; it is much more of a challenge for those who care for social prestige and professional success. (b) The two most frequent subjects of the queries are spelling and vocabulary; the main reasons for this are mentioned in the article. (c) There seems to be a correlation between the frequency of queries and the professional sphere from which the queries come.

The data presented in the article are based on an electronic database of letters from the public and answers to them, which started ten years ago in the Czech Language Institute. The period involved is from 1 January 1992 to 1 September 2001. The traditional way of written correspondence is compared to a new, electronic one, launched in 1999. The Language Service on the Internet has introduced not only a completely different way of communication with inquirers, it has strongly influenced the organisation of service activities. Last but not least, completely new electronic genres have emerged – the e-mail question and the e-mail answer.

ČASOPIS PRO MODERNÍ FILOLOGII

Časopis pro moderní filologii (ČMF) je česky psaným vědeckým časopisem, který se zabývá kontrastivní lingvistikou, je tedy zaměřen na výzkum cizích jazyků v porovnání s češtinou. Autoři článků se zabývají nejen světovými jazyky (angličtina, němčina, francouzština, italština, španělština, ruština), ale i jazyky dalšími (maďarština, polština, bulharština a jiné). Původní články českých a slovenských autorů se v posledních letech týkaly aktuálních otázek rozvoje jazykovědy, lexikologie, sociolingvistiky, právní terminologie, pragmatiky a fonetiky.

Vychází dvakrát do roka.

Vydává Ústav pro jazyk český AV ČR.

Redakce: Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1,
tel. 575 33 782;

Ústav germánských studií FF UK, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1,
tel. 216 19 241.

Cena jednoho výtisku: 45 Kč + poštovné. Cena pro české předplatitele:
90 Kč + poštovné.

Informace o předplatném podá a objednávky přijímá redakce.

OBSAH POSLEDNÍHO ČÍSLA (2002/1):

články: Eva Eckertová: *Variabilita, kontakt a rozklad: jazyk náhrobních nápisů*

Milan Hrdlička: *Komunikační metoda: její kořeny, principy a aplikace se zřetelem k češtině jako cizímu jazyku*

rozhledy: Vít Dovalil: *Diglosie a jazykové společenství německy mluvícího Švýcarska*

Jaromír Kadlec: *Postavení a podoba francouzštiny na Haiti na konci 20. století*

recenze: Travaux de linguistique 40. Le présent (J. Holeš)

Slavomír Ondrejovič (ed.), *Slovenčina v kontaktech a konfliktech s inými jazykmi* (J. Zeman)

zprávy: Německý jazyk v Čechách, na Moravě a na Slovensku (L. Pokorná)

kronika: Profesor Hladký jubilující (L. Urbanová)

Nedožité osmdesátiny brněnského rusisty a slavisty Romana Mrázka (A. Brandner)

Za profesorem Jiřím Noskem (Z. Jettmarová)

Diglosní situace z hlediska genderu

JIŘINA VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ*

Institut für Slawistik, Friedrich-Schiller Universität Jena, SRN

Diglossia from the Point of View of Gender

Abstract: In this article the author discusses the development of some European speech communities – Czech, Russian, and German – using Ferguson's concept of diglossia. 'Diglossia' refers to a language situation in which a prestigious standard or 'high' variety of a given language exists alongside vernacular or 'low' varieties. The two varieties are linguistically related, but differ significantly. The former is typically used in formal speech domains and in writing, and the latter in all others. While there are no actual 'native' speakers of the 'high' variety, all members of the diglossic community are native speakers of one of the 'low' varieties. Taking into account socio-historical, cultural, and particularly gender aspects, the author examines the weak position the 'high' variety occupies in spoken Czech discourse. The author analyses the sources behind the diglossic situation of the Czech language and links them to the diminished status of the Czech elite (aristocracy, bourgeoisie) during the past two centuries and to the minor contribution Czech women have made to the acquisition of the 'high' variety within the family. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2002, Vol. 38, No. 4: 457-482

V této stati se zabývám vývojem některých evropských jazykových společenství, přičemž kladu důraz na jejich sociální a genderovou strukturu. Pojednávám zde především o jazykové situaci v Čechách, souvislosti, které ličím, jsou však obecnějšího rázu a jsou podstatné pro chápání fenoménu diglosie jako takového.

Pojmoslovný rámec¹

Pro diglosní situaci jsou podle Ch. Fergusona [1959] charakteristické dva druhy jazykových variet: (1) tzv. „high-variety“ – jazykový subsystém užívaný v hovoru především elitními/vzdělanými vrstvami v nespontánní, neprivátní, tematicky komplexní komunikaci

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Jiřina van Leeuwen, Institut für Slawistik, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Ernst Abbé Platz 8, D-07743 Jena, SRN, e-mail: J.v.L@uni-jena.de

¹ V lingvistické literatuře se užívá řady polysémních nebo částečně se překrývajících terminů. Ani my se nevyhneme terminologické pestrosti. Výrazů „jazyk“, „variet“, „subsystém“ a (eventuálně) „subkód“ budeme užívat ve smyslu toho, co se jinak nazývá „existenční formou jazyka“. Jde o jazykový subsystém, který se (v rámci daného diasystému) vyznačuje jistým množstvím vlastních fonémických, fonetických, morfémických a lexikálních rysů a jisté množství rysů sdílí s jinými subsystémy daného diasystému (dialekty, interdialekty atd.). Výrazu „styl“ užíváme do jisté míry neterminologicky. Míníme jím obecné funkční, metakomunikativní a také autoreferenční aspekty jazykového projevu a s nimi i to, že forma jazykového projevu je také indikátorem sociokulturní příslušnosti mluvčího. Ne všichni mluvčí se o takovou indikaci vědomě či podvědomě snaží.

a orientovaný většinou směrem ke spisovnému jazyku (k tomuto subsystému se vztahuje můj termín „hovorový jazyk 1“) a (2) tzv. „low-variety“ – jazykový subsystém z funkčního hlediska komplementární, který je pro všechny mluvčí prostředkem spontánní, privátní, tematicky méně komplexní komunikace a není většinou orientován na standard (spisovný jazyk), zato je mateřskou varietou *všech* mluvčích daného jazykového společenství (k tomuto subsystému se vztahuje můj termín „hovorový jazyk 2“).²

Od publikování Fergusonovy statě jsou za klasické příklady diglosních situací považovány jazyková situace arabská s funkční komplementaritou nadregionálního moderního arabského standardu (vypracovaného v 19. století na archaické bázi klasické arabštiny Koránu) na straně jedné a jednotlivých regionálních dialektů na straně druhé, dále jazyková situace řecká, v níž se do konce sedmdesátých let 20. století užívalo „attické“ *katharevousy* ve funkci „high-variety“ (elaborována opět v průběhu 19. století) a tzv. *demotiki* jako jejího pendantu, tj. funkčně omezenější „low variety“. Za klasickou od té doby dále platí situace německy hovořícího Švýcarska se standardní, hlavně prozodicky a lexikálně zabarvenou *Neuhochdeutsch* jakožto „high-variety“ a nestandardní (v řadě funkčních oblastí ale značně elaborovanou) *Schwyzerdeutsch* jakožto „low-variety“. Ferguson popisuje i situaci francouzsko-kreolského Haiti s francouzštinou jako „high-variety“ a francouzskou kreolštinou jako „low-variety“. ³ Příkladem diglosní konstelace, ač ne zcela typické, je také česká jazyková situace se (spisovnou) *hovorovou češtinou* (hovorový jazyk 1) jako subsystémem formální, nespontánní, tematicky komplexní a neprivatní komunikace a *obecnou češtinou* (hovorový jazyk 2) ve funkci „low-variety“.⁴

Vedle diglosních situací existují jazykové situace, v nichž je každý subsystém bez ohledu na jeho funkční komplexnost pro jistou skupinu mluvčích jazykem mateřským. Tyto situace budeme nazývat „dialektálními“ (Ferguson hovoří o konstelacích standardu a dialektu).⁵ V rámci „dialektální“ situace se prvního subsystému – hovorového jazyka 1 – užívá polyfunkčně, tedy v tematicky komplexní i méně komplexní, rodinné i mimorodinné komunikaci. I tato varieta je orientována na spisovný jazyk, užívá se ji nadregionálně, její

² Srov. Ferguson (1959: 325n.).

³ Všechny uvedené diglosní situace jsou ve skutečnosti mnohem složitější. Jednak proto, že se vždy jedná o situace dynamické, jednak proto, že v rámci daných konstelací existují další jazykové subsystémy, s nimiž je jedna z variet (nebo i obě) v kontaktu či konfliktu. Často jsou to elaborované standardy jiných národů/koloniální jazyky (srov. roli francouzštiny jen jako vyučovacího jazyka některých oborů na arabských univerzitách nebo jako jazyka publicistiky v jednotlivých arabských zemích) nebo dialekty, které koexistují s prototypickou „low-variety“ (např. berberský dialekt). K arabské jazykové situaci srov. Mitchell [1982: 123 n.] a Glass, Reuschel [1992: 70 n.], k elaboraci řecké *katharevousy* srov. Browning [1995: 105 n.]. K typologii pidžinů a kreolských jazyků srov. Haarmann [2001: 268 n.].

⁴ Jazyková situace na okrajových územích Čech a Moravy je komplexnější. Na snadnější přejímání hovorového jazyka 1 v severních oblastech Moravy mají vliv prestižní aspekty protikladu centra a periferie. Regionálně a sociálně mobilní moravští mluvčí se při patřičné jazykové průpravě zbavují stigma periferie tím, že přecházejí k hovorové češtině (a ne nutně k hovorovému jazyku vlastního regionálního centra). Jazyková adaptace je i tady zřejmě symbolickým výrazem aspirace na pozici jazykové elity v zemi. Srov. Krčmová [1999: 160 n.]. Podobné rysy nese jazykový vývoj v jistých oblastech Itálie, srov. Sobrero (1997: 49 n.).

⁵ Terminologické rozlišování mezi „diglosními“ a „dialektálními“ konstelacemi navrhla ve svém pokusu o typologii diglosie M. Abdel-Al [1998: 5].

mluvčí patří (potenciálně) ke kulturní/společenské elitě dané komunity. Druhá mateřská varieta – hovorový jazyk 2 – má oproti tomu funkčně a většinou i regionálně omezený status a radius, její uživatelé nejsou prototypickými příslušníky elity.⁶ Tato situace existuje v řadě evropských zemí, např. ve francouzském, anglickém, německém nebo ruském jazykovém společenství.⁷ V posledním případě, kterým se budeme zabývat blíže, jsou reprezentanty jazykových subsystémů *ruskij razgovornyj jazyk* jakožto hovorový jazyk 1 a tzv. *gorodskoe prostorečie* mající funkci hovorového jazyka 2.⁸

„Diglosní“ a „dialektální“ jazykové situace se od sebe liší jednak svým funkčním rozvrstvením, jednak co se týče způsobu osvojování daných subsystémů. V obou případech existuje funkčně komplexnější varieta (hovorový jazyk 1) s vyšším společenským statutem, hodnocená jako prestižnější a orientovaná směrem ke standardu, a ta je zároveň produktem víceméně cílevědomé jazykové elaborace. V obou případech existuje další (i více než jedna) jazyková varieta (hovorový jazyk 2) s nižším funkčním statutem. Ta je výsledkem „přirozené“ (pozvolné, organické) standardizace ve smyslu Micklesena [1978: 437 n.]. Česká jazyková situace s atypicky silnou pozicí *obecné češtiny* svědčí podobně jako *Schwyzerdeutsch* o tom, že hovorový jazyk 2 má za jistých podmínek podíl na elaboraci směrem k polyfunkčnosti a stává se tak konkurentem tradičního hovorového jazyka 1.

Česká jazyková situace

Česká jazyková situace byla v minulosti díky slabému postavení hovorového jazyka 1 („hovorové češtiny“) považována za problematickou – hovorové češtiny užívalo a užívá jen malé množství mluvčích a ne vždy ve všech komunikačních situacích pro ni vymezených. Toho, že prakticky nedošlo k jejímu osvojení jakožto mateřského jazyka, si jazykovědci povšimli jen okrajově. Příčiny její slabé pozice v komunikaci byly většinou spatřovány v systémové archaičnosti normy „znovuzrozené“ humanistické češtiny, která se dostala do protikladu se vznikajícím nadregionálním mluveným jazykem většiny obyvatel. Morfologické a morfonologické odlišnosti mezi normou jednoho a územ druhého subsystému měly pak podle názoru jazykovědců zabránit plnému zapojení dobové hovorové češtiny 1 do komunikační praxe. Další důvod byl spatřován v malém množství těch, kteří se cílevědomě zúčastnili elaborace spisovné češtiny – malé skupině obrozenců se nepodařilo prosadit její užívání.

Porovnáme-li tuto situaci s jinými jazykovými společenstvími, ukáže se, že oba argumenty mají značné slabiny. Systémové rozdíly mezi oběma varietami jsou totiž ve všech „diglosních“ a „dialektálních“ společenstvích naprosto běžné a nebrání přitom funkčně komplexnějšímu užívání jedné z nich v komunikační praxi. Tradiční výklad zřejmě nedostačuje. Proto se místo něho pokusíme o výklad méně tradiční, při kterém nebudeme vy-

^{6/} Protiklad mezi „diglosními“ a „dialektálními“ situacemi není absolutní. Také v „dialektálních“ společenstvích jsou běžné „diglosní“ konstelace. Také zde užívají ti, kdo nepatří od narození k profesním, administrativním a/nebo vzdělaneckým elitám, hovorový jazyk 1 jako svou „high-variety“ a hovorový jazyk 2 ve výchozím prostředí jako subsystém komunikace spontánní a rodinné.

^{7/} Ovšem i zde existují regiony, které zůstávají výrazně diglosní. V německém jazykovém prostředí je za diglosní považována severní oblast tzv. „Plattdeutsch“. Srov. Auer [1997: 135, pozn. 4].

^{8/} Komunikační situace agrárních oblastí Ruska a jejich regionálních center není tématem této stati. Pojednávám jen o městské jazykové situaci v užším slova smyslu.

cházet z jazykověsystémových a kvantitativních parametrů a místo nich si budeme všimnout sociokulturního a mentalitního pozadí jazykového vývoje. Poprvé budeme uvažovat i genderovou situaci v české společnosti 19. století – ta totiž měla a nadále má zásadní vliv na formování dnešní jazykové situace.

Česká jazyková situace je ve své diachronní dimenzi utvářena třemi faktory: a) sociokulturní konstelací neelitnosti (původně neelitní skladba společnosti zůstala i v průběhu dalšího vývoje zachována), b) genderovými konsekvencemi této konstelace, které se odrazily ve slabém podílu ženské části populace na vytváření a praktikování jazykových a komunikačních standardů, jež jsou za „normální“ situace podkladem pro vznik specifické jazykové kultury známé z „dialektálních“ konstelací, c) internalizovaným plebejsko-demokratickým habitem, v němž se tato sociokulturní konstelace odrazila a který je pro dané společenství charakteristický.⁹

Souhrn naší argumentace praví, že relativně slabé postavení a úzký funkční rámec hovorové češtiny I byl jen okrajově podmíněn archaickým systémovým rázem oživené spisovné češtiny.¹⁰ Jejich příčiny je třeba hledat ve sféře sociokulturní, genderové, sémiotické a mentalitní.

První teze:¹¹ Slabé postavení hovorové češtiny I je reflexem slabého postavení tradičních společenských a kulturních elit, tj. jak česky mluvící šlechty, jejíž marginální podíl na vývoji moderního národa je celkem známý, tak i českého měšťanstva („Bürgertum“ – historického i pozdějšího, resp. soudobého). Pokud české měšťanstvo skutečně existovalo, bylo obdobně marginální vrstvou jako jazykově česká šlechta a jako ona bez podstatného vlivu na formování (specificky měšťanského) kulturního habitu, na jehož základě vznikala v řadě evropských zemí (ne ale ve všech) prototypická jazyková kultura 19. století, orientovaná literárně a konverzačně. Právě tato absence, která se promítla i do dnešní sociokulturní a jazykové konstelace Čech, bránila vytváření konverzačně orientované jazykové kultury, která by podobně jako v německém nebo ruském společenství umožnila užívat hovorového jazyka I skutečně polyfunkčně, tedy i ve sféře kolokviální, v rámci neformální, spontánní komunikace.

⁹ Některé rysy námi ličené společenské a genderové konstelace jsou obecně platné pro vznik a vývoj evropských „diglosních“ a „dialektálních“ situací. Ty se od sebe liší především tím, zda v nich došlo, nebo nedošlo k osvojení „high-variety“ jakožto jazyka mateřského, a tudíž i podílem žen na elaboraci a následné familiarizaci kulturní variety s nejvyšší prestiží.

¹⁰ Je zřejmě mylné přičítat archaičnost normy spisovné češtiny pouze preferencím předních obrozenců. Jak ukazuje pohled na vývoj standardů, má na propagaci normy spisovnosti zásadní vliv její pedagogizace ve školách. Proto je třeba podrobněji zpracovat roli výuky jazyků v 19. století a s ní roli pedagogů při „utužování“ normy v období před oficiální kodifikací spisovné češtiny. V této souvislosti je významné zjištění S. Newerkly, který ve své analýze teorie a praxe školských reforem z let 1740-1918 v českých zemích poukázal na rozdílnou orientaci učebnic češtiny pro Němce a pro Čechy. Učebnice češtiny pro Čechy prosazovaly rigidní normu češtiny dávno před oficiální kodifikací češtiny, zatímco učebnice pro Němce se orientovaly na úzus. Srov. Newerkla [1999]. Na roli školní výuky v průběhu standardizace i destandardizace upozorňují také Mattheier [1991: 62 n.], Ammon [1997: 181 n.], Sobrero [1997: 57 n.] a další.

¹¹ Tyto teze jsou představeny také v článku van Leeuwen-Turnovcová [2002a]. Zde se však koncentrujeme na rozdílný komunikační „kapitál“ středních a měšťanských vrstev a na způsob jeho mezigeneračního předávání.

Druhá teze: Vzhledem ke slabému postavení tradičních elit v Čechách nevznikla konstelace, ve které by se nositelkami této ve své podstatě elitní jazykové kultury mohly v širší míře stát ženy, vyznačující se typicky měšťanskou socializací a kulturní specializací v oblasti jazyků a komunikace. Proto také nedošlo k rodinnému osvojení elaborovaného jazykového stylu a k jeho přeměně v prestižní varietu dané společenské vrstvy. Hovorová čeština 1 se tak nemohla stát jazykem mateřským.

Třetí teze: Český mentalitní model nezná od dob národního obrození neutrální sémiotizaci společenské odlišnosti v komunikaci. Kódy společenské odlišnosti jsou pocíťovány jako symptomy distance. A protože projevy distance nepatří v Čechách k běžným kulturním standardům, praktikuje každá nová generace v každodenním styku egalitářský komunikační a mentální habitus. V její jazykové praxi působí (nadgeneračně) specifický plebejsko-demokratický komunikační model, který se vytvářel na pozadí reálné konstelace české společnosti minulých století. V jeho rámci není zvykem dávat najevo společenskou odlišnost, ať už materiálně nebo pomoci symboliky jazykového kódu.¹²

Ruská jazyková situace

Protože rozdily a podobnosti vynikají lépe v rámci systematického srovnávání, podíváme se nyní na českou jazykovou situaci prizmatem jiného jazykového společenství. Avšak namísto momentálně oblíbeného srovnávání se západoevropskými zeměmi zvolíme jako pozadí jazykovou situaci ruskou. – Také při výkladu ruské (městské) jazykové situace s koexistencí (mateřsky osvojené) hovorové ruštiny 1 (*rusckij razgovornyj jazyk*) a (mateřsky osvojené) hovorové ruštiny 2 (*gorodskoe prostorečie*) je třeba si povšimnout sociokulturní konstelace a zaujmout genderovou perspektivu. Mluvíci hovorové ruštiny 1 jsou přes všechny zvraty v ruské společnosti 20. století pokračovateli kulturní tradice, jejíž základy položily ruskojazyčná šlechta a moderní ruské měšťanstvo. Tato kulturní tradice se od konce 18., resp. začátku 19. století stala vzdělaneckou tradicí a vzdálila se od původní úzce třídní struktury, aniž by ji plně anulovala. Druhou městskou varietu, hovorovou ruštinu 2, je třeba chápat jako nadregionální *koiné* těch, kteří k elitě nepatří, a to bez ohledu na zvraty 20. století a bez ohledu na vývoj této variety v jeho průběhu. Teze k ruské jazykové situaci formulujeme analogicky k tezím týkajícím se jazykové situace české. Souhrnně lze říci, že také v případě ruské situace postavení daných variet v komunikaci a samozřejmost, s níž je jich užíváno, nebyly a nejsou zásadně determinovány jazykověsystemovými rozdíly.

První teze: Silná pozice a široký funkční rámec hovorové ruštiny 1 je reflexem původně silné pozice obou historických elit a nadále silné pozice jejich kulturního modelu, jehož trvalou složkou se stalo osvojení kanonické vzdělanecké tradice.¹³ Kanonická vzdělanecká tradice byla v Rusku stejně jako v jiných evropských zemích 19. století s analo-

^{12/} V 19. století existoval tento plebejsko-demokratický model spíše symbolicky než reálně, na věci samé to však nic nemění (srov. Hroch, 1999b: 222). Období mezi zesílením stratifikace české společnosti (80. léta 19. století) a koncem meziválečné republiky považujeme za příliš krátké pro případné vytvoření, resp. stabilizaci elitní jazykové praxe. Vývoj po 2. světové válce plebejsko-demokratickou orientaci dál sociálně podpořil a petrifikoval tak i danou jazykovou situaci.

^{13/} Ruská společnost byla při všech zvláštnostech svého vývoje v rozhodujícím období přechodu k polyfunkčnosti (písemného a ústního) jazyka „sociálně úplná“. Analýza městských struktur a vý-

gickou elitní konstelací, zahrnující jak vzdělanou šlechtu, tak i vzdělané měšťanstvo, orientována na literární konzum, vybraný jazyk (nejprve „cizí“, pak i „vlastní“) a na rozvíjení komunikačních schopností, které oběma pohlavím zprostředkovávala jak domácí výuka, tak i systém kulturních návyků a s ním i každodenní společenská praxe. Tato tradice neztratila svou platnost ani v průběhu „sovětského“ období. Ruské elity vytvořily a praktikovaly na rozdíl od české inteligence 19. století svou vlastní jazykovou kulturu. Jejím reprezentantem se stala hovorová ruština 1 (*ruskij razgovornyj jazyk*) – jazyková varieta, která od 19. století prošla značným vývojem, během něhož byla z písemné sféry převedena do sféry hovorové a ztratila svou relativní systémovou homogennost a jednotnost s normou spisovnou a stala se – jak prokázal průzkum autorského kolektivu E. A. Zemské v 70. letech 20. století – relativně heterogenním subsystémem.¹⁴

Druhá teze: Na vytváření elaborovaného jazykového stylu a jeho familiarizaci jako hovorového jazyka 1 měly v Rusku (na rozdíl od situace české) aktivní účast ženy elitních kruhů. Ty ho nejdříve praktikovaly v oblasti písemné, o něco později integrovaly tento styl do salonní konverzace obou pohlaví a postupně i do komunikace rodinné. Hovorová ruština 1 se tak mohla stát a stala mateřským jazykem společenské vrstvy ovlivněné kulturní hegemonií jejího literárně vyškoleného jádra. Tato hegemonie se projevila už ve 30. a 40. letech 19. století a zůstala v řadě oborů a oblasti společnosti v platnosti po celé následující období. Jejímu kulturnímu vlivu se podřizoval každý, kdo získal akademické vzdělání a aspiroval na pozici společenské elity.¹⁵

Třetí teze: V ruském mentalitním modelu je nejen existence, ale i sémiotizace společenských rozdílů něčím zcela obvyklým. Společenská odlišnost je praktikovaným a akceptovaným modelem *vivendi*, její výraz je přítomný i v komunikaci. Kód difference se i v Rusku překrývá se symptomy distance, což je však chápáno jako normální. Protože výraz společenské difference odpovídá běžnému zvyklostnímu standardu, může být praktikován každou novou generací, ať už si osvojila daný elaborovaný polyfunkční jazykový styl ve vzdělávacích institucích nebo jako jazykovou varietu v rodině. Jeho užívání zde zřejmě neakcentuje problém loajality vůči výchozímu prostředí a jeví se jako symptom pozitivně hodnoceného společenského vzestupu. V ruském (městském) společenství neexistuje jeden jediný nadvrstvosvý komunikační a jazykový habitus, nýbrž minimálně habitů dva. Jeden praktikují ti, kdo vyrůstali a byli socializováni v prostředí hovorového jazyka 2 a toto prostředí v zásadě neopustili, ačkoli získali např. profesionální kvalifikaci nebo lepší ekono-

voje městské společnosti, kterou provedl M. Hildermeier [1986], ukázala, že v rámci metropolí můžeme počítat s oběma typy elit. Podíl moderního měšťanstva (bez řemeslníků a soukromníků „starých“ středních vrstev) na městské populaci Petrohradu a Moskvy, kde kolem roku 1856 sídlilo kolem 20 % veškerého městského obyvatelstva, činil přibližně 6,37 %. Srov. také Torke [1967], Fischer [1961: 253 n.], Geyer [1985: 215 n.], Späth [1985: 561 n.] a Beyrau [1993: 98 n.], dále pak skicu ruského vývoje ve stati van Leeuwen-Turnovcové [2001] a [2002a].

^{14/} K výzkumu hovorové ruštiny 1 srov. Zemskaja et al. [1973]. K názorům na existenci jednotné písemné a ústní normy hovorové ruštiny 1 v 19. století a její proměny ve století 20. srov. Krysin [1989: 31]. Jinak vidí historii hovorové ruštiny 1 Barannikova [1970: 107 n.] a [1985], která vychází ze zásadního rozdílu formy mluvené a psané už v 19. století.

^{15/} Příběhy jako Bulgakovo „Pší srdce“ tematizují útok na systém tradičních kulturních a společenských norem v porevolučním Rusku. Je však známo, že při něm nezůstalo – stalinismus byl v mnoha ohledech konzervativní ideologií, konzervativní byl i co se týče klasických vzorů jazykové praxe.

mickou pozici, druhý ti, kdo jsou uživateli hovorového jazyka 1, ať už byli v daném prostředí socializováni v rodině nebo teprve ve školách.

V mentalitním ohledu pak je evidentní (a budi často jistě pohoršení tam, kde to není zvykem), že „hrubší“ společenské rozdíly se zde vyjadřují pomocí materiálních prostředků plebejské ekonomie ve smyslu, který tomuto fenoménu symbolické kompenzace deficitu společenského statusu připsal H. Medick.¹⁶ „Jemnější“ rozdíly našly svůj decentní výraz v jazykových a komunikačních zvyklostech nositelů vzdělání, kteří svou elitní pozici pociťují a praktikují jako samozřejmost.

Genderová perspektiva

Z naší argumentace vyplývá, že za rozhodující faktor rodinného osvojení (familiarizace) elaborovaného jazyka v ruské a české situaci považujeme konstelaci daných společenských vrstev a ji podmíněnou rozdílnou účast žen ve sférách neprivátní komunikace, které jsou z větší části sférami komunikace plurifunkční a tematicky komplexní. Připouštíme, že pohlížet z genderové perspektivy na funkční specifiku jazykových variet není obvyklé. Řada otázek pak ale zůstává nezodpovězena – k nim patří otázka podílu ženského a mužského pohlaví na elaboraci plurifunkčnosti, otázka aktivního užívání elaborovaného jazyka 1, otázka, za jakých podmínek dochází nebo nedochází k familiarizaci plurifunkčních variet a jejich přerodu ve varietu mateřské, a co ovlivňuje obecně typologii „diglosních“ a „dialektálních“ situací.¹⁷ Zároveň se tradují empiricky neověřené „genderové“ hypotézy o tom, že ženy jsou „uchovatelkami“ tradičních dialektů, že jsou obzvláště jazykově nadané, přizpůsobují se lehčeji normě standardu a „přirozeně“ tíhnou spíše k filologickým než k empirickým nebo matematickým oborům atd.¹⁸ Z naší argumentace dále vyplývá, že chápeme diglosní situaci v souladu s Fergusonem jako situaci, v níž nedošlo k mateřskému osvojení elaborované polyfunkční „high-variety“, zatímco „dialektální“ situaci vidíme jako situaci, v níž k familiarizaci plurifunkčních registrů došlo.¹⁹ V „sociálně neúplných“ společenstvích, kde na elaboraci k plurifunkčnosti měly ženy jen marginální podíl, k ní nedošlo, protože tomu bránil tradiční „řád pohlaví“²⁰ a prakticky orientovaný obsah stavovského vzdělávání žen.

^{16/} Srov. Medick [1988: 157 n.]. Takovými prostředky jsou okázalý veřejný konzum, okázalé vystupování, odivání, trvání na privilegiích, na výrazu obzvláštní úcty atd. Elementy této plebejské ekonomie ostatně poznamenaly i mentalitu starších ruských mecenášů umění. Srov. např. tragikomickou historii sběratele a mecenáše Petra Ščukina v pojednání Ginsburga [1973: 478].

^{17/} I Ferguson si otázku vzniku diglosních situací položil jen okrajově. Můj pokus o odpověď na některé příčiny bude publikován ve sborníku příspěvků z konference „Sprachwandel – Kulturwandel. Bilingualismus, Bikulturalismus und Binationalismus in Mitteleuropa am Beispiel der Böhmischen Länder im 19. Jahrhundert“, přípr. 2003.

^{18/} Tyto teze, vzniklé většinou introspektivně a neopřené o empirický výzkum, zpochybnila ve svém příspěvku k genderové problematice dialektologie Spodareva [2002].

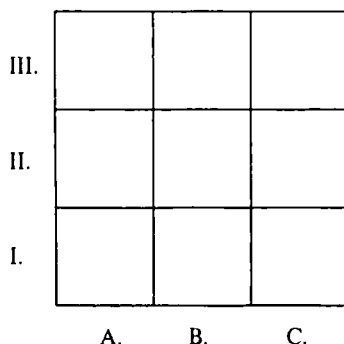
^{19/} Na tomto místě je třeba zdůraznit, že hovorové jazyky 1 orientované na standard nejsou výsledkem pozvolné a „přirozené“ standardizace. Jsou to variety diktované, resp. modelované jazykem písemným, jazykem literárního kánonu, a je třeba se jim učit. Teprve v druhé fázi dochází k jejich integraci do rodinné sféry a k jejich „zmateřštění“.

^{20/} Užíváme tohoto výrazu analogicky k titulu knihy C. Honegger [1996] „Die Ordnung der Geschlechter“.

Model elaborace jazyka

Retrospektivní pohled na jazykové situace nejrůznějších typů svědčí o tom, že každý jazykový subsystém (jazyk, dialekt) začal svou kariéru jako subsystém nepolyfunkční (ač patrně také ne monofunkční). V Evropě měly jednotlivé jazyky vedle sebe po několik staletí latinu, řečtinu, církevní slovanštinu, arabštinu nebo hebrejštinu. Postupně (zčásti organicky, zčásti pomocí vědomých zásahů) se začaly vyvíjet k užívání mimo rámec tematicky omezené privátní komunikace, tedy k plurifunkčnosti.²¹ Nezbytné kroky na cestě k polyfunkčnosti moderních jazyků nastínil ve svých pracích německý jazykovědec H. Kloss, autor konceptu tzv. „Ausbau-“, a „Abstandsprachen“.²²

Vědomá elaborace začala v různých jazykových společenstvích v různých dobách a na různé jazykové stylistické úrovni. V 19. století byla tato elaborace v plném proudu i ve střední, jihovýchodní a východní Evropě a proběhla přibližně podél osy propojující tři tematické komplexy se třemi stylovými vrstvami. Kloss užívá ke znázornění modelu elaborace následujícího diagramu:

Třem vertikálním stylistickým vrstvám tohoto schematu odpovídají v horizontální dimenzi tři tematické komplexy: K prvnímu (tj. A.) patří témata se vztahem k danému etnickému kolektivu, jako jazyk, literatura, historie, národopis, otázky domácí agrární a řemeslné produkce, fauny a flóry. K druhému (B.) patří ostatní kulturní témata duchovních a společenskovedních oborů jako právo, filozofie nebo teologie. K třetímu (C.) pak přírodovědecká a technologická témata. O těchto tématech je možné pojednávat (u Klosse v první řadě písemně) na třech stylových rovinách: Nejzákladnější je úroveň lidové četby (tj. I.), kterou autor srovnává s úrovní elementárního vzdělávacího stupně. Druhá stylová úroveň (II.) odpovídá přibližně úrovni středního vzdělávacího stupně. Třetí (III.) je úroveň

^{21/} Nastíněný vývoj je zjednodušený, protože nepřihlíží k jazykové a stylistické specializaci, ke které dochází už v předliterárním období tam, kde se orální tradice jasně vyčleňuje z dynamického systému komunikačních prostředků a vzniká tak první systémově relevantní stylistická diferenciaci. Ta je známa právě z jazykových společenství s dlouhou a bohatou orální tradicí, která nebyla plně nahrazena tradicí psaných textů. Víme o ní jak z arabských zemí, tak z řeckého areálu, kde, jak ukazujeme na jiném místě, diglosní situace vznikaly opět z genderové konstelace a specifických pravidel „řádu pohlaví“, praktikovaného rigidně po staletí.

^{22/} Srov. Kloss [1976: 301 n.], Haarmann [1979: 332] a Kloss [1952]. Kloss se zabýval především elaborací v písemné oblasti. Zde bude jeho koncept doplněn o aspekt pluri- nebo polyfunkčnosti ve sféře hovorové.

vědecké prózy. Elaborace jazyka není dovršena vznikem „krásné“ literatury, nýbrž tehdy, když v daném jazyce existuje odborná próza na různých stylových úrovních a když jsou vedle jazykovědné a etnografické a širší kulturní produkce běžné nejen administrativní a právní texty, ale i přírodovědné a technologické spisy akademického rázu.

Hledáme-li genderové aspekty funkčního rozvoje písemné kultury, pak je třeba hledat příspěvek žen spíš v tematických oblastech každodenní kultury, jazyka, literatury a obecněji národopisných obsahů obou nižších stylistických úrovní Klossova schématu (tj. A./I., eventuálně i A./II., částečně také B./I. a B./II.). Právě pole obou vrchních úrovní se v Čechách dále než v prototypických měšťanských zemích jeví spíš jako patrimonium vzdělavců-mužů.

Z perspektivy ústní komunikace je zřejmé, že v prototypicky „diglosních“ situacích se různá tematická pole různých stylových rovin realizují v rámci minimálně dvou subsystémů. V „dialektálních“ situacích je možné pojednat o všech tématech všech stylových rovin v rámci téhož subsystému.²³ K němu patří i kolokviální styl spontánní komunikace, která zdaleka není tematicky omezená jen na „privátní“, „intimní“ atd. témata. I ten je totiž propracovaný nejen co do formy, nýbrž i z tematického hlediska a je na něj třeba pohlízet jako na styl polytematický. Právě v kontextu vypracování a familiarizace elaborovaného, plurifunkčního konverzačního stylu je příspěvek žen centrální. O tom svědčí analýzy komunikačních ideálů a technik v Evropě postrenesančního období od autorů jako Göttert, Beetz nebo Linke, kteří osvětlují filozofické, sociokulturní a mentální základy a vedle nich také společenské a historické podmínky vzniku „krásného hovoru“ v 17., především ale v 18. a 19. století.²⁴ O „krásném hovoru“ mluvil V. Mathesius [1944: 258 n.] ještě ve 40. letech minulého století jako o desiderátu české jazykové kultury.

„Krásný hovor“ je zkratkou, za kterou se skrývá cílevědomě vypracovaný jazykově-konverzační styl vrstev, které s jeho pomocí vytvářely prostor svého neopakovatelného „doux commerce“ a pak obecněji prostor jedinečné „lehkosti byti“, prostor oproštěný od ryze produkčních praktických činností.²⁵ Těm se měli zabývat ti, které štěstěna neobdařila, ti, kteří nedosáhli uznání a postavení vlastní zásluhou nebo kvůli rodinné tradici, a ti, kteří zůstali vzdálení přemýšlivému („räsionierend“) náhledu na chod světa.

Umění konverzace jako symbol a symptom společenské příslušnosti

Německá germanistka Angelika Linke nastínila na materiálové bázi rádcovské a konverzační literatury proces zapojení jazykového kódu do systému společenské diferenciacce. V německé měšťanské společnosti se elaborovaný konverzační styl v průběhu 19. století stal nepostradatelným distinktivním elementem měšťanské kultury.²⁶ Verbálního kódu se

^{23/} Nepřihlížíme tu k otázce mluvenosti standardu jako takového, tedy k tomu, zda skutečně jde o mluvenou realizaci psaného a kodifikovaného subsystému nebo o zvláštní substandard.

^{24/} Srov. Göttert [1988], Beetz [1995] a Linke [1996].

^{25/} V této nekunderovsky pojaté „lehkosti byti“ spatřuje A. Linke [1996: 196] jeden z hlavních rysů mentálního stylu měšťanských vrstev.

^{26/} Srov. Linke [1991: 251 n.], Mattheier [1991: 44 n.] a Linke [1996]. Analogicky hodnotí sémiotizaci společenského postavení ve svém příspěvku k proměnám jazykového repertoáru italského areálu i Sobrero [1997: 56].

užívalo (a do jisté míry užívá dál) komunikativně i metakomunikativně jako symbolu a symptomu kulturní příslušnosti mluvčích.

Evropské měšťanstvo neposílilo, jak známo, v průběhu 18. a 19. století svou společenskou pozici jen ekonomicky nebo jen „intelektuálním kapitálem“ nutným k vykonávání administrativních, právních a dalších profesí, ale i vlastním systémem hodnot, specifických postojů, názorů, zvyků, jakož i ideálem „klasického“ humanistického vzdělání, jehož integrální součástí byl konzum (a produkce) literatury. Tuto kulturní orientaci, kterou se vědomě odlišilo od hodnotového systému šlechty (jež ovšem dál poutala jeho pozornost), reprezentoval i vlastní komunikační styl, v němž se postupně koncentrovala prestižní funkce „národního“ jazyka.²⁷

Elaborace a rodinné osvojení hovorového jazyka i závisí na řadě mimojazykových faktorů. Důležitou roli při tom hraje sociokulturní konstelace, ve které probíhalo utváření národního společenství. Podstatné je to, zda národní společenství vstoupilo do této historické fáze jako „sociálně úplné“ nebo „neúplné“ a do jaké míry do něj byly kromě nižších a středních vrstev integrovány vrstvy elitní (vedle šlechty tedy hlavně měšťanstvo).²⁸ Pro pochopení rozdílů ve vývoji „diglosních“ a „dialektálních“ jazykových situací je třeba nepřehlížet rozdíly, které existují mezi středními vrstvami a z nich původně vzešlým měšťanstvem.²⁹ Nerozlišování těchto dvou veličin vede ke stírání rysů charakteristických pro měšťanstvo, ne však pro střední vrstvy, k přecenění, resp. nedocenění kulturních zájmů a standardů jedné i druhé, k identifikaci kulturní praxe obou vrstev, k přehlížení rozdílů v chápání rodiny a partnerství a k tomu, že se příslušníkům středních vrstev automaticky připisují standardy měšťanských vrstev, které si oni nemohli nebo nechtěli osvojit.³⁰ V naší souvislosti je zásadní rozdíl v jazykové kultuře obou vrstev a druhým rozdílem – a zde bádání teprve začíná – „řád, který vládne mezi pohlavími“ a ovlivňuje jak vzdělávací tradici, tak i proces jazykové elaborace a familiarizace. Oba fenomény jsou vzájemně propojené. Pro sociokulturní konstelaci českého devatenáctého století i pro její výraz ve století dvacátém je absence prototypických nositelů specifického, komunikačně orientovaného „kulturního kapitálu“³¹ stejně charakteristická jako dominance středních vrstev, které se

^{27/} Srov. Linke [1996: 22 n.] a Mattheier [1991].

^{28/} Na tento aspekt upozornil ve svých pracích M. Hroch [1968 n.]. Konstelace „sociální neúplnosti“ byla charakteristická i pro ostatní „malé“ evropské národy, které se začaly vyčleňovat z multinationálních států. Srov. Hroch (1999a: 194 n.), kde autor podává přehled asynchronního vývoje evropských národních hnutí a jejich sociální skladby.

^{29/} Srov. výsledky výzkumů historické sociologie k historii měšťanstva ve statích a monografiích Kocky [1987], Lepsia [1987], Hrocha [1968, 1999a, 1999b], Horejska [1995], Macháčové [1993, 1998], Macháčové, Matějčka [1997a, 1997b], Matějčka [1995, 1997] a v jimi vydaných sbornících s příspěvky dalších autorů.

^{30/} K sociální struktuře českých středních vrstev srov. Hroch [1968, 1999a, b], Macháčová [1993], Matějček [1995], Havránek [1998], Horská [2001] a řadu příspěvků ve sbornících Slezského ústavu „Studie k sociálním dějinám 19. století“, především [V/1995] a [VII,1 a 2/1997].

^{31/} Tento „kulturní kapitál“ je produktem řady ekonomických a neekonomických faktorů. Patří k nim standardy stavovské výchovy, která byla zaměřena na reprodukci celé řady společenských dovedností a akcentovala vedle „hravosti“ (srov. např. pevnou pozici společenských her v rádcovské literatuře pro vyšší vrstvy) a hudebního vzdělání (hlavně u žen) především ovládání verbálního kódu a s ním umění konverzace. A. Linke [1996: 22n.] vidí právě tady zásadní rozdíl mezi verbálně orientovaným měšťan-

z perspektivy elaborace polyfunkčního systému jazykové komunikace tradičním nositelem tohoto kulturního kapitálu nejeví.³²

Rozdílný vývoj „sociálně úplných“ a „neúplných“ společenství byl v jazykovém ohledu podmíněn hlavně rozdílnými standardy výchovy mužského a ženského pohlaví daných vrstev. Ty se lišily a liší v těchto aspektech: a) obecná orientace vzdělání (praktické versus teoretické), b) jazykové vzdělání (znalost jazyků a celková orientace jazykových dovedností), c) funkce a obsah rodinné výchovy a d) role matky, resp. ženy jako zprostředkovatelky daného kulturního *know how* a s tím související obsah výchovy a vzdělání dcer jakožto budoucích manželek a matek.

V „sociálně úplných“ společenstvích evropského areálu ovlivňují ženy vytváření elaborovaného jazykového stylu a jeho postupnou familiarizaci v rámci rodinné komunikace důrazněji než ve společenstvích „sociálně neúplných“. Ta se nemohou opřít o kulturní kapitál šlechty a měšťanstva, kapitál, který se projevuje v každodenní praxi, ve způsobu vystupování, zálibách, společenských a komunikačních zvyklostech, různých detailech životního stylu a *last but not least* ve volbě vhodné partnerky/vhodného partnera.³³ Právě díky tradici domácího vzdělání, domácích učitelů, společnic, soukromých penzionů, které na ně navazují, mají ženy elitních vrstev sociálně „úplných“ společenství sice méně praktických znalostí v hospodaření a výdělečné činnosti, zato však vlastní nesrovnatelně obsáhlejší, především komunikativně orientovaný kulturní kapitál než jejich vrstevnice ze

ským a ceremoniálně-reprezentativním kulturním modelem šlechty. Umění konverzace vyžadovalo už od renesance, a o to víc v době osvicení, dobrou kulturní průpravu v různých oblastech věd a umění. Jeho základem byl od 18. století literární konzum, který zase sloužil jako styčný bod vzdělané anebo i jen elaborované konverzace. Znalost a postupně i studium vlastního a několika dalších jazyků patřily tedy k tomuto „kapitálu“ stejně jako hudební produkce a reprodukce, ovládání společenských norem zdvořilého a vstřícného chování, psaní deníků a dopisů, silné čtenářské zájmy a z nich se rodící literární aktivity a společenský styk. Ženské literární autorství vzniká zákonitě nejdřív a hojně právě v měšťanské společnosti, zatímco ženská populace středních vrstev na sebe nutně nechává dlouho čekat.

^{32/} Pokud pohlédneme na vývoj moderních standardů a na tradiční pojem jazykové kultury jako na syntézu kultury písemné a ústní, pak je zřejmé, že komunikativně nespecializované střední vrstvy mohly na rozdíl od specializovaných měšťanských vrstev praktikovat jen svou vlastní, ne ale měšťanskou jazykovou kulturu. Jejím cílem nebyla elaborovaná konverzace. Tam, kde jazykový vývoj probíhal na pozadí agrární struktury a kde nedošlo (jako v bulharštině, srbštině nebo chorvatštině) k „obrození“ jazyka písemnictví, užívaného už v minulosti, a místo něho standardizace a kodifikace vyšla z nivelizovaného nadregionálního úzu, tam nabyla novodobá diglosie méně dramatického rázu. Nicméně diglosie existuje i tady.

^{33/} Tento kulturní kapitál prokazují údaje o obvyklém vzdělání (české, německé, francouzské nebo ruské) šlechty na rozhraní 18. a 19. století. Jde především o „duchovní“, tedy vzdělanou šlechtu, často ne příliš bohatou. Ta se z různých důvodů musela kvalifikovat (podobně jako část měšťanstva) pro státní službu studiem práva, diletovala však zároveň v oblasti moderních oborů jako mineralogie, chemie, hornictví atd. Vzdělání páni doby osvicenské a obrozené, jako byli Ignác Ritter Born, Jan, Jáchym a Kašpar Šternberkové, Rudolf z Vrbna, František Adam hrabě Valdštejn, Jiří Buquoi, hrabata Vincenc a Leopold Kounicové, Karel Egon Fürstenberk, hrabě František Schafgotsch a další nemohli vcházet do nerovných manželských svazků. Jejich matky, sestry, metresy a manželky dosáhly odpovídající kulturní úroveň. Ta patřila k jejich společenské kvalifikaci. Srov. pojednání Haubelta [1986: 282 n.], o moravských poměrech pak vývody Kroupy [1986: 33 n.], k situaci v obrození srov. generační současníky Kašpara Šternberka v přehledu Majera [1997: 224 n.].

středních vrstev. Spolu s ním získávají literárně fundované vzdělání, které je výbavou pro roli matky-učitelky jakožto centrální ženské role měšťanské vrstvy a které má svou reprezentativní funkci jak ve vztahu k manželovi, tak i navenek.

Nositelé vzdělání

V „sociálně neúplných“ společnostech se nositeli vyššího vzdělání ve všech oborech, tedy nejen v oblasti práv, medicíny, chemie nebo přírodních věd, stali v průběhu 19. století muži a jen oni zde reprezentovali relevantní vzdělanostní kapitál daného společenství. Podíl žen na vzdělání a kulturních aktivitách, jako je recepce hodnotných literárních děl, překladatelství a návyk pravidelného psaní, tu byl mizivý – i když si všichni můžeme vybavit M. D. Rettigovou, B. Němcovou, K. Světlou, E. Krásnohorskou a další.³⁴ Tyto ženy byly výjimkou a nereprezentují zřejmě obecnou kulturní úroveň české ženské populace. Avšak ve srovnání s autorkami měšťanské Francie, Anglie nebo šlechtického a měšťanského Ruska svou výjimečnost ztrácejí.³⁵

V intelektuálně vedoucích vrstvách „sociálně neúplných“ Čech přetrvávaly v 19. století rysy typické pro „staré“ střední vrstvy. K nim patřila kromě známého politického a estetického konzervatismu také volba manželky z výchozího prostředí, vyznačující se nábožností, pracovitostí, poslušností, spořivostí a skromnou mlčenlivostí, a odmítavý postoj k vyššímu ženskému vzdělání.³⁶ Tato konstelace byla překážkou pro vznik elitní jazykové kultury a pro její osvojení v rodinné komunikaci: ženy středních vrstev nebyly intelektuálními partnerkami svých mužů a nereprezentovaly je v náročnější komunikaci.³⁷

^{34/} První reprezentantky české ženské literatury vyrostly bez výjimky v rodinách německých otců a v německém kulturním prostředí. Tady byly podmínky pro jistou literární přípravu dívek zřejmě o něco lepší než v rodinách ryze českých. Mám na mysli intenzivní četbu a psaní „pro sebe“. Ty jsou, jak ukázala M. Lenderová [1999: 196 n.], předpokladem aktivní literární činnosti. Jazyková „odrodilost“ českých matek našich autorek ostatně nebyla kuriozitou, ale pravidelným důsledkem sňatkové strategie, která v ženské a mužské linii vedla k podobným výsledkům společenským, ale rozdílným jazykovým. To ukazují sňatky jednotlivých představitelů (a představitelky) národního obrození. Srov. van Leeuwen-Turnovcová [2003]. Naše autorky příklonem k češtině získaly přístup k sice malému, zato však přehlednému „domovu“, v němž nebyly vystaveny takové literární konkurenci jako v prostředí německém. Na to poukázala G. Langer [1999] v souvislosti s literárními osudy B. Němcové a M. Ebner-Eschenbachové. Bezkonkurenční situace měla ostatně podíl i na známé přejicnosti českých literátů vůči autorkám-ženám.

^{35/} Srov. údaje o ruských literárních autorkách 18. a 19. století v přehledu Göpferta [1992], Kellyové [1994] nebo Savkiny [1998]. Přehled některých zapomenutých českých a slovenských autorek je obsažen v práci Neudorflové [1999].

^{36/} Prototyp takové manželky známe z „Mladé hospodyňky v domácnosti“ M. D. Rettigové z roku 1840. Převážně nepříznivý postoj k ženskému vzdělání je v Čechách evidentní ještě na konci 19. století [srov. Šafránek 1918, II: 339]. Srovnání s ruskou situací je instruktivní. Podle Johansonové [1987: 18] zaujala část ruské mužské elity už v šedesátých letech 19. století solidární postoj s ambicemi svých žen, dcer a sester. K podmínkám vzniku ženského vzdělání v době osvícenské srov. také Bovenschenovou [1979: 91], která poukazuje na fenomén tolerance, vlastní osvícenému měšťanstvu v období „vlády rozumu“.

^{37/} Všechna známá problematická partnerství 19. století se nám jeví jako partnerství s intelektuálně ambiciozní ženou (B. Němcová a J. Němec, B. Rajska a F. L. Čelakovský, K. Světlá a J. Mužák, B. Sme-

Přičinu uvedených rozdílů je tedy třeba vidět v rozdílné genderové konstelaci elitních a neelitních vrstev. Ty se od sebe neliší ani tak ekonomickým statutem a životním stylem z něho plynoucím jako hlavně svou kulturní praxí, návyky, postoji a konverzačním stylem. Komunikační teorie a praxe elitní části populace obou pohlaví, obzvláště ale její ženské části, byla (a je) děle a zásadněji než v případě neelit zaměřena na virtuozní ovládnutí konverzace, praktikované v polooficiálním prostoru měšťanských salonů a literárních večerů. Jen tady byl „krásný hovor“ obsahem a cílem specializované výchovy a jazyková výchova předmětem intenzivního studia, médiem a cílem společenské praxe, v jejímž rámci se hranice mezi „privátní“ a „neprivátní“, „spontánní“ a „nespontánní“ komunikací stírají a veškeré chování, jednání a postoje člověka se stávají součástí jednoho a téhož široce pojatého stavovského standardu. Jen tady mizí rozdíl mezi soukromou a veřejnou osobou. Měšťan a jeho manželka se v privátním i neprivátním prostoru chovají, jednají, odivají a konverzují stejně, protože v obou prostorech platí tytéž zásady.³⁸ Ovládnutí pravidel, forem a témat „krásného hovoru“ je příznakem společenské příslušnosti – namísto feudální okázalosti nastupuje všudypřítomný jazykový kód jako decentní výraz vlastní kulturní převahy.

Funkce cizích vzorů

Tento proces se opíral o „cizí“ písemné a ústní vzory a módy, a to nejen ve frankofonním Rusku. „Cizími“ modely se řídily vybrané společenské způsoby a vybraná konverzace. Novodobému znovuoobjevení „svého“ předcházelo prakticky všude napodobování cizího. O tom svědčí např. počátky „národní“ prózy, která se neobešla bez překladů a napodobování oblíbených děl.³⁹ Čarovným proutkem elaborace novodobých spisovných jazyků je „cizojazyčnost“. Pozdější ideologizace „svého“, „vlastního“ jazykového dědictví je pokusem *post factum* anulovat podíl vzájemné kulturní a jazykové propojenosti blízkých a vzdálenějších konkurentů a kontaktů mezi nimi. Totéž platí pro vzory vybrané konverzace. Také ta začala jako nadnárodní fenomén, imitovala „cizí“ vzory, užívala při tom funkčně rozvinuté „cizí“ jazykové styly (ruská „anomálie“ francouzského konverzačního jazyka je celkem normální postup) a většinou přešla k „vlastnímu“ stylu, přetvořenému a rozvinutému podle „cizího“ modelu, teprve ve druhé fázi svého vývoje. Lexikální, morfologickou, syntaktickou, prozodickou a fonetickou, kromě toho ale hlavně tematickou předlohou tohoto elaborovaného (ústního) stylu byla nejprve literární a dramatická díla a k nim se ve druhé polovině 19. století připojila publicistika a odborná próza.

tana a jeho druhá manželka Betty), neproblematická byla naproti tomu manželství tradičního typu (M. Ventová a F. L. Čelakovský, V. Náprstek a F. Křížková, M. Aleš a M. Kailová, J. Sokol a jeho žena Františka).

^{38/} O tomto aspektu „deprivatizace“ privátního prostoru hovořil už N. Elias [1992: 175 f.]. Tam, kde hranice mezi privátním a neprivátním mizí, začíná být ovšem virulentní i neurasthenie a neuróza jako vedlejší produkty disciplinovaného a metodického vedení života. S nimi vstupují do „privátní“ arény původně „stavovské“ nemoci měšťanského věku.

^{39/} Na to upozornil Simon Karlinskij [1963: 226 n.] a Jurij Lotman [1985: 222 n.] v pojednání o Tredjakovského překladu Tallemantovy „Jezdy v ostrov ljubvi“ stejně jako Felix Vodička [1945/1994: 8 n.], když analyzoval Jungmannův překlad Ataly, obecněji pak Helmut Keipert [1982: 67 n.] v úvahách o historii ruštiny jako historii překládání. Obdobnou roli měly „cizí“ vzory při elaboraci jak klasické arabštiny v 8.–12. století, tak i moderního arabského standardu v 19. století – srov. Glass, Reuschel [1992: 84 n.]. K elaboraci řecké *katharevousy* srov. Browning [1995: 105 n.].

Právě v oblasti „krásného hovoru“ a familiarizace vybraného jazykového stylu je třeba hledat příspěvek žen ke vzniku a vývoji „diglosních“ a „dialektálních“ jazykových konstelací. Sledujeme-li v postosvicenském období možnost aktivní účasti žen v literatuře a jejich možnost literaturu pravidelně (a za účelem vzdělávání) konzumovat, je zřejmé, že obě sféry byly přístupné především ženám elitních vrstev, zatímco vrstvám neelitním zůstaly uzavřeny nebo se otevíraly pouze cestou „lidových edicí“. ⁴⁰ Poté, co se s institucionalizací a profesionalizací jistých druhů povolání cesty obou pohlaví ke vzdělání rozešly a mužská výuka se z rodiny přesunula do veřejných institucí a tematicky se přiklonila k přírodovědným a technologickým oborům, stala se literatura a další společensky účinné kulturní oblasti (hudba, výtvarné umění) centrální sférou kvalifikace žen z elitních vrstev. Na této křižovatce se vytvořil dnes stále ještě platný (auto)stereotyp „ženské“ dispozice k jazykům a filologickým studiím a tématům a „mužského“ tíhnutí k empirii, přírodním vědám, veřejnému dění a administraci.

Standardy stavovské výchovy

Jak je dobře známo, stavovská výchova elit zdůrazňovala už od 16. století osvojení společenských dovedností, jejichž velmi důležitou součástí byly nejpozději v 18. století jazykové a konverzační dovednosti. Ideál „chytrosti“, která byla nezbytná pro Machiavelliho „Kníže“, v uhlazenější a privátnější formě do jisté míry i pro jeho barokní nástupce, nese ještě stopy hodnotového systému mužské sféry. Renesanční dámy jsou, jak podotýká Burke [1994: 42], ještě celkem zticha. S ideálem klasicistní zdvořilosti, který vychází z uzání francouzského dvora doby Ludvíka XIV., do společenské arény vstupuje verbální stránka komunikace a ta nese ženské (chceme-li dokonce zženštilé) rysy. ⁴¹ Stavovsky vychovaná žena elitní vrstvy doby osvícenské a romantismu se stává ženou vzdělanou a její vzdělání osciluje kolem společenských, literárních a filozofických témat. Stavovská výchova ženy z neelitních vrstev je naproti tomu praktického rázu.

Rozdíly mezi „sociálně neúplnými“ a „sociálně úplnými“ společenstvími, které se v jazykové oblasti později odrazí jako „diglosní“, resp. „dialektální“ konstelace, se projevují především ve formě a obsahu domácího vzdělání obou pohlaví, zásadněji ale v domácím vzdělání žen. Jen pro elity „sociálně úplných“ společenství je charakteristické obsáhlé jazykové, společensky a konverzačně zaměřené vzdělání ženské populace. Jen ony praktikovaly systematickou výuku cizím jazykům, ke které se v ponapoleonské době připojila i výuka jazyku „domácímu“. Jen u nich byla četba v cizích jazycích nejen zábavou, ale i soustředěnou, hodiny trvající prací a cvičením verbálních dovedností a měla často formu překladu pod diktátem, jen tady se jazyk a témata „krásné“ literatury a moderních vědních oborů staly zdrojem salonní konverzace a spolu s ní začaly vnikat do rodinné komunikace. ⁴²

^{40/} Ty ovšem přes všechny svůj modernismus přece jen podporovaly spíš „starší“ (intenzivní) druh čtenářské kultury, zatímco v měšťanské společnosti už vládlo čtení extenzivní.

^{41/} Úlohou barokní dámy je bavit mužského partnera a na její splnění se dáma vybavuje širokým (více méně nespecializovaným) věděním. Srov. Götttert [1988: 44 n. a 75 n.].

^{42/} Srov. údaje o domácím vzdělávání v ruských šlechtických rodinách s překladem pod diktátem, který mohl trvat až tři hodiny denně, zatímco výuka sama trvala až osm hodin denně [Puškareva, 1999: 61]. Srov. také informace o vzdělávacích institucích Kateřiny II. u Nashe [1978, 1988] a Očerki [1973].

Obdobným způsobem je třeba se podívat na dobový literární konzum. Ten nebyl ovlivněn pouze ekonomickými faktory, ale opět genderovou konstelací, vyplývající z dané sociální struktury.⁴³ Ne každá čtenářská kultura a ne každý divadelní a literární žánr ovlivňují stejným způsobem vytváření elaborovaných jazykových zvyklostí. Tam, kde se ženská populace matek, manželek, sester a dcer mohla věnovat i „kultivované zahálce“, četbě, vzájemným návštěvám a hudebním nebo literárním večerům a vystupovat tu díky svému literárnímu vzdělání a vkusu jako osobité autority, můžeme také počítat se čtenářskou a diváckou kulturou, schopnou formovat i jazykově-konverzační dovednosti svých konzumentů. V domácnostech klasických středních vrstev, jak je známe z mikrohistorických studií českých sociálních historiků nebo z ne příliš bohaté autobiografické literatury, mohla vzhledem k rozdělení pracovních povinností mezi pohlavími a generacemi i při vysokém stupni alfabetizace prokázaném v Čechách (na rozdíl například od Ruska) existovat jen skromná čtenářská kultura (ať už v jakémkoli jazyce).⁴⁴ Jejím cílem nemohlo být (jazykové a konverzační) vzdělání, ale spíš nenáročný oddych, pokud jejím cílem vzdělání bylo, pak ve specificky omezených stavovských hranicích.⁴⁵ Její vliv na formování elaborované jazykové kultury tomu nemohl neodpovídat.

Role žen v námi sledovaném kontextu není vždy dostatečně zřetelná. V „sociálně úplných“ společenstvích se příspěvek žen k vytváření vyššího konverzačního stylu jak doby baroka, tak doby osvícenství, sentimentalismu a romantismu zachoval prostřednictvím personifikované historie jednotlivých osobností, jako byly Kristýna Švédská, Madame Pompadour, Madame de Staël, kněžna Daškova nebo Zinaida Volkonskaja. Historie ženské literatury, překladatelství a vzdělání jejich podíl na utváření tohoto vyššího stylu tepr-

^{43/} Literární konzum se v 18. století natolik rozmohl, že byl současníky považován za zdraví škodlivou atrakci, podobnou závislosti na alkoholu. O čtenářské vášni se hovořilo jako o „Lesesucht“, „Lesewut“, srov. poznámky Gangera [1994: 77 n.] a Bausingerovo [1980: 180 n.] hodnocení dobové kritiky čtenářské vášně. Jak ukázal Mattheier [1991: 54], bylo předčítání jakožto hlavní forma literárního konzumu prvním krokem ke zmluvňování nadregionální normy. Důležitou roli hrál (v německých poměrech i jinde) jazyk divadla. Ne každý divadelní žánr je však zdrojem a modelem vybrané konverzace. Do jaké míry jim mohly být oblíbené frašky a veselohry, je lehce zodpověditelnou otázkou. Srov. nadále aktuální výklady A. Sticha [1985: 80 n.].

^{44/} Srov. Macháčová [1993: 7, 1998: 250 n.], Lenderová [1997: 29 n.]. O české ženské čtenářské kultuře zatím není mnoho známo, i když zakládání veřejných půjčoven knih patřilo k programu národního obrození. Máme zato, že dokud rádcovská literatura typu už jmenované „Mladé hospodyňky v domácnosti“ nehovoří o četbě, není možné počítat s přílišnou prezencí (vypůjčených nebo zakoupených) knih v domácnosti. Teprve Františka Hansgírgová radí v 70. letech ženě, která chce být pro svého muže přitažlivou, sáhnout ke knihám, ale hlavně novinám (ovšem jen přiměřený čas a aniž by při tom zanedbávala své povinnosti hospodyně). Z nich se dozví jednak prospěšné věci, jednak to, co ji pak dovolí občas prohodit slovo s manželem a dokonce i porozumět hovoru, který on vede s jinými. Srov. Hansgírgová [1874, elektronickou verzi připravila M. Lenderová pod názvem „Antologie zapomenutých ženských ctností“, srov. www.pf.jcu.cz/stru/katedry/d/antologie.phtml]. Ke struktuře knižní produkce druhé poloviny 19. století srov. stať Pokorného [1997: 106], která poukazuje na dominanci klasické nenáročné zábavné literatury – „krvavého“ románu a „pikantní“ četby. O tom, že i v Čechách byla ženská obec chápána jako čtenářský potenciál, svědčí na druhé straně výčitky na její adresu – namísto českých periodik prý ženy objednávají periodika a knihy německé. Srov. Pokorný [1997: 108].

^{45/} Na nedostatky svého vzdělání si ostatně periodicky stěžovala i na danou dobu vzdělaná B. Němcová [srov. Tille, 1911: 91 n.]. Jak asi muselo vypadat vzdělání těch, které si nestěžovaly?

ve znovuobjevuje.⁴⁶ Jeho místem byla ještě poloveřejnost literárních salonů, jeho parodovaným atributem pak „preciozita“ mollierovských Preciozek a vybraných jazykových způsobů sentimentalismu. Nepřímo o něm svědčí dedikace literárních děl a role ženy-mediátorky vzdělaného rozhovoru nebo adresátky filozofických pojednání.⁴⁷ Kulturní příspěvek ženy z měšťanských kruhů se z polooficiálního salonu v 19. století přemístil do soukromí rodiny, kde už nehrála především roli hospodyně, jako v rodinách středních vrstev, nýbrž převzala roli kvalifikované učitelky a vychovatelky dětí a stala se intelektuální partnerkou svého muže.⁴⁸ Proto se na její vzdělání ve všech centrálních doménách diletantismu – literatuře, jazycích, překladatelství, malířství a hudbě – kladly vysoké nároky.⁴⁹

Stavovské vzdělání neelit probíhalo podle jiného vzoru, i když se v něm některé prvky vzdělání měšťanského (v silně zředěné formě) opakovaly. Jeho orientace byla především praktická. Jeden ze synů zůstal v otcovské živnosti, další se vyučili něčemu jinému nebo odešli za službou z domu. Vyšší střední vrstvy řemeslníků, obchodníků, drobných úředníků a služebního personálu se snažily poskytnout alespoň jednomu synovi vyšší vzdělání, které mu mělo zajistit pozici učitele, faráře, prokuristy nebo dokonce svobodného advokáta či lékaře a tím i jistou společenskou prestiž. Výuka probíhala od raného mládí mimo domov, často ve vzdáleném městě a nemohla tak ani okrajově působit směrem do rodiny. Vzájemné návštěvy a rodinné kontakty byly sice omezené finančními prostředky a nutností absolvovat dlouhé cesty domů pěšky (tak proběhly i návštěvy rodičů F. Palackého), kontakt s výchozí vrstvou zůstal ale zachován, protože volba manželky opět akcentovala spojení s mentálně a sociálně známým prostředím středních vrstev. Kde je zvykem volit partnerky z tohoto milieu, kde se v ženské i mužské linii reprodukuji jeho hodnotové a mentální struktury a důraz je kladen na dovednosti dobré hospodyně, tam je nutné počítat s konzervací tradičních standardů, nikoli s jejich dramatickými změnami, což platí i pro oblast jazykovou.

Vzdělání dívek ze středních vrstev mělo na rozdíl od praxe elit celkem úzký rámec. V Čechách se dívky z „lepších“ rodin učily vedle čtení, psaní a matematiky pro obchod také němčině – většinou ovšem cestou úzu od svých matek, babiček, tet nebo ve službě, te-

^{46/} Srov. příspěvky k dějinám ženské literatury v Rusku autorů jako Heldt [1987], Kelly [1994], Green [1994], Demidova [1996], Savkina [1998], Göpfert [1992], Tomei [1999], srov. dále Dictionary [1994], Antology [1999] a příspěvky k „ženským“ žánrům deníku, dopisu atd. autorek Puškareva [2002] a Lenderová [2002].

^{47/} Odrazem podílu žen na elaboraci jazykově-konverzačního modelu už evropeizovaného Ruska byla teorie „nového stylu“ Karamzina a váha „delikátního“ jazykového vkusu žen pro hledání nové normy kultivované literární ruštiny. Srov. Vinogradov [1938: 261 n. a 320 n.] a Lotman [1985: 224 n.].

^{48/} Stavovsky vzdělaná a kulturně kvalifikovaná učitelka a vychovatelka dalšího pokolení kultivovaných měšťanů se ale nesměla snažit stát se ženou učenou. V té byla spatřována anomálie ženské přirozenosti – učená žena byla pro své okolí somatickou příšerou. Srov. Rossum-Guyon [1996: 163 n.] a Bovenschen [1979: 92 n.]. K somatizaci ženského pohlaví v průběhu 19. století [C. Honegger 1996: 47 n.]. K atributům mužského konstruktů „ženskosti“ srov. [S. Bovenschen 1979].

^{49/} Právě díky těmto základům se později (bez velké naděje na odpovídající společenské a profesní uplatnění) snažily mladé dámy z lepších kruhů dobrat vyššího veřejně-státního vzdělání v lyceích, progymnáziích, gymnáziích, vyšších ženských kursech a na univerzitách a toto vzdělání je zas vedlo k typicky ženským profesím vychovatelek, učitelek, zdravotních sester, porodních asistentek anebo lékařek. Přístupu na univerzitu dosáhnou ovšem především tam, kde je stupeň profesionalizace ještě celkem slabý a prestiž daného povolání nízká [Costas 2000: 13 n.].

dy jen prakticky, nikoli teoreticky⁵⁰ a jistě ne tak dokonale, jak jsme tomu ochotni z dnešního monolingvního hlediska věřit.⁵¹ Ke stavovskému vzdělání patřila i tady hudební výuka. Ale klavír hrál po svatbě často jen symbolickou úlohu, protože mladá hospodyně (např. „babička“ Kavalírová) už k hraní neměla příležitost. Obligátní návštěva školy končila při úzkém a prakticky orientovaném profilu výuky dvanáctým, pro některé pak třináctým i čtrnáctým rokem. Výuka češtině na vyšší úrovni pro dívky do 60. let prakticky neexistovala, deficity rádcovské, gramatické a encyklopedické literatury daný stav jistě nezlepšily.⁵² Náročnější konverzační dovednosti bylo možné získat pouze mimo vlastní vrstvu, ne však v milieu podobně kulturně socializovaných německých středních vrstev, k nimž přístup existoval. K vyšším kruhům, kde působili někteří z obrozenců (ovšem v pozici klientů), dívky přístup jinak než v roli služebných neměly. Společenská praxe „krásného hovoru“ na vlasteneckých bálech a dýcháncích nemohla být za dané konstelace příliš rozsáhlá a skromné zůstaly i aspirace těch, které se pod vlivem svých mužů přiklonily k jejich národnímu ideálu.⁵³

Třebaže máme zatím k dispozici jen málo komparativně využitelných údajů o ženském vzdělání v Čechách a Rusku, domníváme se, že nezkreslíme příliš skutečnost, když se na ně odvoláme.⁵⁴ Z materiálu, který zveřejnil J. Šafránek [1918, II: 373], vyplývá, že od 60. let devatenáctého století do roku 1914 existovalo v různých městech Čech a Moravy 21 humanitních a 23 reálných gymnázií, 30 reálek, tedy celkem 74 středních škol, a to s počtem studentů pravidelně stoupajícím z přibližně dvou tisíc v roce 1870 na přibližně čtrnáct tisíc v roce 1914. Byly to však školy výhradně chlapecké. Dívky neměly až do 90. let přístup ke srovnatelnému veřejnému vzdělání.

^{50/} K rodinnému systému vzdělávání ve středních vrstvách srov. [Machačová 1993: 34, 1998: 250 n.] a [Šimůnková 1997: 92 n.].

^{51/} Srov. údaje M. Lenderové [1994: 152 n.] o jazyce školní výuky dívek v takových oblastech, jako byla Chrudim (roku 1853). Ty se zde učily v německém jazyce jen náboženství. Ve stejné době byla schopnost chlapců sledovat vyučování v němčině (a ovládnutí latiny) podmínkou přijetí na hlavní školu.

^{52/} Publikace rádcovského typu začínají, jak je vidět při vši neúplnosti bibliografie autorů Čorneje a Macury [1995], „Mladou hospodyňkou v domácnosti“ M. D. Rettigové z roku 1840 (ta však z jazykově-komunikativního hlediska nic nepřináší) a Kampelikovým „Vykáním a zdvořilostí Čechoslovanů“ z roku 1847, která jazykově přináší jen o málo víc. Teprve od 60. let roste počet publikací tohoto druhu. Ve srovnání s tradicí ruskou nebo polskou zůstává však jejich počet i vliv omezený.

^{53/} Výjimkou v tomto ohledu byly sestry Rajské, sestry Rottové, paní Tereza Měchurová, paní Augusta Braunerová, které byly do jisté míry i intelektuálně ambiciozni anebo zaujaly roli rovnocenných partnerek svých mužů v rodinném soukromí. Díky vlastní socializaci v (německém) měšťanském prostředí (Tereza Měchurová pak v prostředí nízké šlechty) vnesly teprve ony (ať už byl stupeň jejich „počeštění“ jakýkoli) měšťanský prvek do českého obrozenského prostředí. Teprve v ženské linii vznikají známé české měšťanské intelektuální a politické „rody“ 19. století [van Leeuwen-Turnovcová, 2003].

^{54/} Pro Čechy nemáme k dispozici prakticky žádné statistické údaje o ženském vzdělání, chybí nám údaje ohledně privátních škol a internátů. Sondy do vyššího dívčího vzdělání jsou zatím jen sporadické a nemáme možnost srovnat je se vzděláním dívek německé jazykové příslušnosti. Velkou zásluhu o jednotlivé sondy mají [J. Macháčová 1993], [M. Lenderová 1997] a [M. L. Neudorfflová 1999 a 2001]. První data k univerzitnímu vzdělání žen publikoval [Havránek 2001: 85 n.].

Ve stejné době navštěvovalo podle Johansonové [1987: 31], která vyhodnotila ruské statistiky 19. století a pojednání o ženském vzdělání z doby před revolucí i po ní, několik desítek tisíc dívek dívčí gymnázia – v roce 1865, kdy v Čechách dívčí gymnázia ještě vůbec neexistovala, se ve 29 gymnáziích učilo 3440 dívek, v roce 1873 v 55 gymnáziích 8713, v roce 1883 ve stu gymnáziích 29 748 a v roce 1893 ve 143 gymnáziích 40 309 dívek. Ještě jednou tolik jich studovalo v progymnáziích. I když necháme stranou vyšší ženské kurzy, které měly po uzavření univerzit a po vynuceném návratu studentek-emigrantek z Curychu a Bernu nahradit univerzitní nebo profesní přípravu, je zřejmé, že dostupné údaje potvrzují oprávněnost našich vývodů.

Novější české kulturně-sociologické práce poukazují na úlohu a vliv Karla Slavoje Amerlinga, Antonie Rajske, Honoráty Zapové a Vojtěcha Náprstka na formování vzdělávacích institucí typu Budče nebo Amerického klubu dam a na organizování veřejných přednášek konaných pro ženy ke konci století i univerzitními profesory. Je však třeba podotknout, že všechny tyto pokusy se omezovaly na úzký okruh zájemkyň v Praze a že jim neposkytovaly znalosti srovnatelné se znalostmi absolventů gymnázií. Tyto kurzy si zřejmě nekladly za cíl přípravu budoucích univerzitních studentek. Takový cíl však měla ženská lycea, gymnázia a vyšší ženské kurzy v Moskvě, Petrohradu, Charkově a v jiných městech stejného období. Příslušnice ruských elit se ostatně veřejným přednáškám, jakožto kompromisní formě ženského vzdělávání, pro jejich tematickou libovolnost a (ve srovnání s řádným studiem) nesystematický charakter vehementně bránily. Náprstkův projekt ženského vzdělávání sloužil více realizaci jeho filantropických snah a šíření prospěšných a zajímavých informací než skutečně prohloubenému, náročnému a systematickému vzdělávání.

V Čechách nelze hovořit o „útoku“ na vyšší vzdělávací instituce, který by bylo možné srovnat s agitací pro vyšší ženské vzdělání v ruských metropolích. Tomuto útoku opět stála v cestě struktura české (ženské) populace než stav vzdělávacích institucí, které mohly být založeny, pokud by existovala poptávka. První vyšší dívčí škola, daleko vzdálená od úrovně chlapeckých gymnázií, byla založena až v roce 1860, další dvě vznikly v roce 1863, tedy v době, kdy v Moskvě, Petrohradu a dalších ruských městech už ženy byly z univerzit vyloučeny a vyšší ženské kursy měly úlohu kompenzace daného stavu.⁵⁵

První české dívčí gymnázium bylo založeno až v roce 1890, s výukou se začalo v roce 1891. Do prvního ročníku se přihlásilo jen 50 žaček a byla obava, že pokus skončí fiaskem. První absolventky (jen menšina s maturitou) opustily Minervu o pět let později.⁵⁶ Přístup na Filozofickou fakultu byl mimořádně nadaným studentkám umožněn sice od roku 1897, počet (řádných i mimořádných) studentek byl však mizivý, oklika přes zahraniční univerzity v „nefilozofických“ oborech jako medicína nebo exaktní vědy byla v Čechách

^{55/} Na rozdíl od Čech platily veřejné přednášky v ruských metropolích spíš za zábavu pro dilety. Jako poslední východisko z nouze byly akceptovány jen dočasně a s nevolí. Vláda se snažila povolením vyšších ženských kursů přimět ruské studentky curyšské a bernské univerzity k návratu do země. Chtěla je tak vymanit z vlivu „subverzivních“ kruhů a podřídit je jisté kontrole. Možnost vzdělání doma měla být návnadou k návratu. Některé z nich proto odpovídaly úrovni univerzitního vzdělání, ač zde získané certifikáty neposkytovaly stejný status jako univerzitní studium mužů.

^{56/} Podle údajů Šafránka se počet studentek gymnázia pohyboval v prvním desetiletí 20. století mezi 350-390 [Šafránek 1918, II: 239].

výjimkou.⁵⁷ Naše údaje přitom svědčí jen o rozdílech ve veřejné institucionalizaci dívčího a ženského vzdělání – formu, obsah, kvalitu, intenzitu a zaměření domácího vzdělání a privátních penzionů nepostihují, takže daný stav nemůžeme srovnat.⁵⁸

Závěrečné poznámky

Úhrnem konstatujeme, že v evropských poměrech bylo a zůstalo jazykové a kulturní vzdělání žen z neelitních vrstev společnosti – ve srovnání se vzděláním vrstev elitních – znatelně užší. Soudíme, že možnost žen v „sociálně neúplných“ společenstvích podílet se na vytváření plurifunkčního jazykového stylu, z něhož se vyvíjí hovorový jazyk 1, byla omezená. Pluri- a polyfunkčnost nejsou jen otázkou morfologie, ale struktury vyjadřování a vztahu k jazykovým prostředkům. Příslušné jazykové prostředky se však nevyvíjejí v rámci spontánní, tematicky omezené rodinné komunikace, nýbrž se formují nejprve mimo rodinný rámec. Elaborovaný jazykový styl musí být do rodinné komunikace teprve integrován a integračním faktorem jsou ženy. Ačkoli se to může zdát triviální, klademe důraz na to, že elaborovaná jazyková kultura vzniká pod vlivem specifické kultury čtenářské. Pokud jsou nositeli této kultury muži, zatímco ženy se náročnější komunikace neúčastní, nemůže k rodinnému osvojení elaborovaného jazykového stylu dojít. Jestliže je správný náš vývod, že čtenářská kultura neelit byla a zůstala skromná, že byla spíš oddechového rázu a nesledovala primárně vzdělávací (i jazykově-vzdělávací) cíle, pak nemohla podstatně ovlivnit jazykovou praxi čtenářských subjektů – a ty nemohly usilovat o aplikaci vyšších jazykových vzorů v každodenní komunikaci.⁵⁹

Na pozadí dané sociokulturní konstelace nelze očekávat ani rozvinutou salonní kulturu, jejímž obsahem a formou by byl „krásný hovor“ – ještě před tím, než mohl ze salonu vstoupit do privátních částí domu nebo bytu. Proto ani nepřekvapí zjištění, že salonní kultura byla v Čechách skutečně slabá a že salony literární v ní prakticky nenalzáme. Umění konverzace se zde nevyvinulo ani v průběhu, ale ani na konci 19. století a jako stavovské *know-how* se nestačilo etablovat ani v období první republiky, kdy je existence českého měšťanstva a vyššího českého úřednictva doložena. Vzhledem k dané sociohistorické kon-

^{57/} První absolventky medicíny na univerzitách v Curychu a Bernu byly 1880 Bohuslava Kecková a 1881 Anna Bayerová [Neudorfllová 1999: 142 n.]. Situaci na české univerzitě začátku století ličí v souvislosti s postoji manželů Masarykových Havránek [2001]. Ten v této době hovoří o 10 řádných a 17 mimořádných posluchačkách, o prvních dvou státních zkouškách v roce 1900 (tedy prvních dvou gymnaziálních profesorkách) a stoupajícím množství studentek v prestižnějších oborech jako práva, které se ale pohybovalo mezi 0,5 % (30 studentek) v roce 1918 a 5 % (125 studentek práv) v roce 1921/1922. Ještě dnes je ostatně procento akademicky vzdělaných žen v Čechách daleko za evropským průměrem – činí jen asi 9 % ženské populace [Čermáková 2002].

^{58/} V ruském případě je možné z údajů o veřejném ženském vzdělávání financovaném výlučně ze školného, které prakticky vylučovalo nemajetné vrstvy, vyčíst i podíl sociální struktury na přístupu k vyššímu vzdělání. Největší podíl na něm měly dívky šlechtického a měšťanského původu. Srov. tabulky v práci [Johanson 1987: 31 n.].

^{59/} Nakolik publikace např. „Červené knihovny“ ovlivnily jazykové zvyklosti čtenářek a jak vypadala čtenářská obec a předchůdkyně této specifické edice ve druhé polovině 19. století, nejsme zatím s to posoudit [D. Mocná 1996].

stelaci tady prakticky nedošlo (a pokud došlo, tak jen v jednotlivých případech) k setření hranice mezi sférou „privátní“ a „veřejnou“. Standardy obou sfér se nesměšily a rovněž v oblasti jazykové zůstaly tyto sféry odděleny i pro ty vrstvy, které v jiných jazykových společenstvích praktikují standard jediný – totiž standard hovorového jazyka 1, ať už tak či onak regionálně zabarvený.

Rozdíl oproti jazykové situaci ruské, kde existovala možnost napodobování a integrace „cizích“ vzorů elaborované komunikace a bohatá salonní, překladatelská a literární kultura už od konce 18. a začátku 19. století, nelze prostě nevidět. Vznik „diglosních“ a „dialektálních“ jazykových situací je evidentně podmíněn konkrétními konstelacemi společenských vrstev a typologií jejich genderových standardů. Familiarizace elaborovaného jazykového stylu, resp. vývoj polyfunkčního hovorového jazyka 1 závisí vždy na praktikovaném „řádu pohlaví“. ⁶⁰ K tomuto vývoji nedochází tam, kde ženy nemají přístup ke kulturním standardům svých mužů, což je dáno tím, že jim chybí příslušné vzdělání, průprava, cvik a společenská příležitost.

Nechceme však vyvolat dojem, že v „sociálně neúplných“ společenstvích namísto polyfunkční komunikace snad vzniká jazykové vakuum. Pokud jsou domácí plebejsko-demokratické tradice dostatečně pevné a zároveň se nalézají na dostatečně stabilní kulturní základně s dobrým průměrným stupněm vzdělání (jak je tomu v Čechách, ale i v jiných diglosních zemích jako Norsko nebo Švýcarsko) a pokud se mluvčí nemusí obávat regionální stigmatizace, pak je pravděpodobné, že „přirozená“ standardizace dříve nebo později překročí hranice systému hovorového jazyka 2. Původní „low-variety“ začne vnikat do funkčních domén „high-variety“, resp. hovorového jazyka 1, a začne integrovat potenciální polyfunkční prostředky podobně, jak je tomu v české situaci v případě hovorové češtiny 2 (tedy *češtiny obecné*). Ta se v tomto konkurenčním stádiu nalézá už delší dobu. O tom svědčí nejen kontroverze lingvistů o jejím užívání v českých vzdělávacích institucích, ale i typické mšeni obou variet v různých komunikačních situacích. Tou sférou komunikace, kterou se však hovorovému jazyku 2 zřejmě už nepodaří obsadit, je sféra vybrané konverzace. *Obecná čeština* se v postměšťanském období zřejmě nemůže stát varietou „krásného hovoru“. ⁶¹ V době masové kultury už nelze jeho ideály, témata, společenské a mentalitní pozadí oživit.

JIRINA VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ vystudovala na berlínské Svobodné univerzitě slavistiku a východoevropské dějiny. V současné době je profesorkou na Univerzitě v Jeně. Zabývala se historickým argotem a novodobým kriminálním slangem v Čechách. Tato práce ji přivedla k binárně strukturovaným sémiotickým modelům v evropském jazykovém areálu a k genderové problematice. Publikovala kulturně-sémantickou monografii, v níž se zabývala polaritou mezi koncepty „levá“, „pravá“ a polaritou „mužský“, „ženský“ v Evropě. Napsala řadu kulturně-sémantických statí o různých aspektech sémiotizace „pořádku“ a „chaosu“, „racionality“ a „iracionality“. Vydala slovník českého historického argotu a kriminálního slangu – v současnosti pracuje na knize, v níž shromážděný argotický a slangový materiál analyzuje ze sémantického hlediska.

^{60/} Z této perspektivy příliš nepřekvapí, že v klasických „diglosních“ společenstvích, jako bylo anebo nadále je jazykové společenství arabské nebo řecké, se tradice vzdělání obešla bez zapojení žen a ženská část populace nebyla adresátem nebo tvůrcem literární produkce.

^{61/} Studenti a aspiranti, přijíždějící do Čech z „dialektálních“ společenství, vidí prizmatem své komunikativní zkušenosti rozdíl ve způsobu komunikace celkem zřetelně. První forma, kterou v Čechách postrádají, je „small talk“, rozhovor neorientovaný na věcná nebo privátní témata, nýbrž jen na komunikaci jako takovou.

Literatura

- Abdel Al, M. 1998. „Wpływ czynników pozajęzykowych na naturalne procesy standardyzacyjne. Ogólny zarys problematyki.“ Pp. 1-8 in Giger, M., Wiemer, B. (eds.), *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)*, München, I.
- Ammon, U. 1997. „Standard und Nonstandard und Destandardisierung am Beispiel des österreichischen Wörterbuchs.“ Pp. 171-192 in Mattheier, K. J., E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt a.M., Berlin et al.
- Antologie zapomenutých ženských ctností*. www.pf.jcu.cz/stru/katedry/d/antologie.phtml.
- Antology 1999. *Antology of Russian Women's Writing. 1777-1992*. Kelly, C. (ed.). Oxford.
- Aronson, M., Reiser, S. 1928. *Literaturnye kružki i salony*. B. M. Ejchenbaum (ed.). Moskva, 1929.
- Auer, P. 1997. „Führt Dialektabbau zur Stärkung oder Schwächung der Standardvarietät? Zwei phonologische Studien.“ Pp. 129-162 in Mattheier, K. J., E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt a.M./Berlin et al.
- Barannikova, L. I. 1970. „O social'no-istoričeskoj obuslovlennosti razvitija russkoj razgovornoj reči.“ Pp. 18-25 in *Russkaja razgovornaja reč'. Sbornik naučnych trudov*. Saratov.
- Barannikova, L. I. 1985. „O meste razgovornoj reči v funkcional'noj paradigme russkogo jazyka.“ Pp. 54-67 in Guchman, M. M. (ed.), *Funkcional'naja stratifikacija jazyka*. Moskva.
- Bausinger, H. 1980. „Aufklärung und Lesewut.“ *Württembergische Franken* 64: 179-195.
- Beetz, M. 1995. *Frühmoderne Höflichkeit. Komplimentierkunst und Gesellschaftsrituale im altdeutschen Sprachraum*. Stuttgart.
- Beyrau, D. 1993. *Intelligenz und Dissens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917-1985*. Göttingen.
- Bovenschen, S. 1979. *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentation des Weiblichen*. Frankfurt a.M.
- Browning, R. 1995. *Medieval and Modern Greek*. Cambridge Univ. Press.
- Burke, P. 1994. *Reden und Schweigen. Zur Geschichte sprachlicher Identität*. Berlin.
- Costas, J. 2000. „Professionalisierungsprozesse akademischer Berufe und Geschlecht – ein internationaler Vergleich.“ Pp. 13-32 in Dickmann E., E. Schöck-Guinteras (eds.), *Barrieren und Karrieren. Die Anfänge des Frauenstudiums in Deutschland*. Berlin.
- Čornej, P., V. Macura 1995. „Bibliographie des traités de savoir-vivre tchèques et slovaques.“ Pp. 273-295 in *Bibliographie des traités de savoir-vivre en Europe du Moyen Age à nos jours*. Clermont-Ferrand, II.
- Čermáková, M. 2002. „Genderstudien und Kultur.“ Pp. 391-400 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Demidova, O. 1996. „Russian Women Writers of the Nineteenth Century.“ Pp. 92-111 in Marsh, R. (ed.), *Gender and Russian Literature. New Perspectives*. Cambridge.
- Dictionary 1994. *Dictionary of Russian Women Writers*. Ledkovsky, M. et al. (ed.), Greenwood Press.
- Elias, N. 1992. *Die höfische Gesellschaft*. Frankfurt a.M.
- Ferguson, Ch. 1959. „Diglossia“, *Word* 15: 325-340.
- Fischer, G. 1961. „The Intelligentsia and Russia.“ Pp. 253-273 in Black, C. E. (ed.), *Transformation of Russian. Aspects of Social Change since 1861*. Cambridge/Mass.
- Ganger, H.-M. 1994. „Geschichte des Lesens.“ Pp. 65-84 in Günther, H., O. Ludewig (eds.), *Handbücher für Sprach- und Kommunikationsforschung (HSK)*, 10. 1., Berlin, New York.

- Geyer, D. 1985. „Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija: Staatsdienst und akademische Professionalisierung im vorrevolutionären Russland.“ Pp. 207-230 in Conze, W., J. Kocka, (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Stuttgart.
- Ginsburg, M. 1973. „Art Collectors of Old Russia. The Morosovs and the Scukhins.“ *Apollo. A Magazine of the Arts* 98: 470-485.
- Glass, D., W. Reuschel 1992. „Status Types and Status Changes in Arabic Language.“ Pp. 65-99 in Ammon, U., M. Hellinger (eds.), *Status Change of Languages*. Berlin, New York.
- Göpfert, F. 1992. *Dichterinnen und Schriftstellerinnen in Russland von der Mitte des 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Eine Problemskizze*. München.
- Götttert, K.-H. 1988. *Kommunikationsideale. Untersuchungen zur europäischen Konversationstheorie*. München.
- Green, D. 1994. „Nineteenth-Century Women Poets: Critical Reception vs. Self-Definition.“ Pp. 95-109 in Toby, W. et al. (eds.), *Women Writers in Russian Literature*. Westport.
- Haarmann, H. 1979. *Elemente einer Soziologie der kleinen Sprachen Europas*. Hamburg.
- Haarmann, H. 2001. *Babylonische Welt. Geschichte und Zukunft der Sprachen*. Frankfurt/New York.
- Hansgírgová, F. 1874. „Hospodyňka našeho věku. Krátké naučení městského i venkovského hospodářství.“ In *Antologie zaniklých ženských čtostí*. Lenderová, M. (ed.), rukopis.
- Haubelt, J. 1986. *České osvícenství*. Praha.
- Havránek, J. 1988. „Zdroje historického povědomí širokých vrstev českého národa.“ Pp. 39-53 in *Povědomí a tradice v novodobé české kultuře*. Praha.
- Havránek, J. 2001. „První absolventky Univerzity Karlovy.“ Pp. 85-91 in Neudorřlová, M. L. (ed.), *Charlotta G. Masyřková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*.
- Heldt, B. 1987. *Terrible Perfection: Women and Russian Literature*. Bloomington/Indianapolis.
- Hildermeier, M. 1986. *Bürgertum und Stadt in Russland (1760-1870), Rechtliche Lage und soziale Struktur*. Köln.
- Honegger, C. 1996. *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaft vom Menschen und das Weib*. Frankfurt a.M.
- Horejšek, J. 1995. „Měšťanstvo ve druhé polovině 19. století a jeho politická, společenská, sociální a kulturní aktivita (dlouhodobé tendence na příkladu Olomouce).“ Pp. 8-55 in Machačová, J., J. Matějček (eds.), *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 5, Opava et al.
- Horská, P. 2001. „Proměny měšťanské společnosti v 80. a 90. letech 19. století.“ Pp. 65-73 Neudorřlová, M. L. (ed.), *Charlotta G. Masyřková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*.
- Hroch, M. 1968. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha.
- Hroch, M. 1999a. *V národním zájmu. Pořadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha.
- Hroch, M. 1999b. *Na prahu národní existence*. Praha.
- Johanson, C. 1987. *Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855-1900*. Montreal.
- Kampelik, F. C. 1847. *Vykání a zdvořilost Čechoslovánů v otázkách a odpovědích*. Praha.
- Kelly, C. 1994. *History of Women's Writing*. Oxford.
- Karlinskij, S. 1963. „Talléphant and the Beginning of the Novel in Russia.“ *Comparative Literature*, XV, 3: 226-233.
- Keipert, H. 1982. „Russische Sprachgeschichte als Übersetzungsgeschichte?“ *Slavistische Linguistik*. Gierke, W. (ed.), München, Bd. 160: 67-101.

- Kloss, H. 1952. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen 1800-1950*. Düsseldorf.
- Kloss, H. 1976. „Abstandssprachen und Ausbausprachen.“ Pp. 301-322 in Göschel, J. (ed.), *Zur Theorie des Dialekts*. Wiesbaden.
- Kocka, J. 1987. „Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 19. Jahrhundert.“ Pp. 21-63 in Kocka, J. (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen.
- Krčmová, M. 1999. „Současná běžná mluva v českých zemích.“ Pp. 160-172 in Daneš, F. a kol., *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha.
- Kroupa, J. 1986. *Alychymie Štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*. Brno.
- Krysin, L. P. 1989. *Sociolingvističeské aspekty izučeniya sovremennogo ruskogo jazyka*. Moskva.
- Langer, G. 1999. „Sprachwechsel und kulturelle Identität. Božena Němcová und Marie von Ebner-Eschenbach.“ Pp. 33-50 in Steltner, U. (ed.), *Auf der Suche nach einer größeren Heimat. Sprachwechsel/Kulturwechsel in der slawischen Welt*. Jena.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. 2001. „Nochmals zur Diglossie in Böhmen – diesmal auch aus der Gender-Perspektive“. *Zeitschrift für Slawistik*, 46,3: 251-280.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. 2002. „Magdalena Dobromila Rettigová – die züchtige Hausfrau der nationalen Wiedergeburt.“ Pp. 375-390 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. 2002a. „Ještě jednou o diglosii v Čechách – tentokrát z genderového zorného úhlu.“ *SaS*, 63, v tisku.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. (2003). „Diglossie und Gender im mitteleuropäischen Vergleich.“ In Höhne, St., A. Ohme (eds.), *Sprachwandel – Kulturwandel. Bilingualismus, Bikulturalismus und Binationalismus in Mitteleuropa am Beispiel der Böhmisches Länder im 19. Jahrhundert*. V přípravě.
- Lenderová, M. 1994. „Několik poznámek k dějinám chrudimského a pardubického školství v období národního obrození.“ *Východočeský sborník historický* 4: 139-156.
- Lenderová, M. 1997. „Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. J. Macháčová, J. Matějček (ed.), Opava et al., VII,1: 29-44.
- Lenderová, M. 1999. *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*. Praha.
- Lenderová, M. 2002. „Frauentagebücher des 19. Jahrhunderts als Reflexion der privaten Alltäglichkeit.“ Pp. 349-360 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Lepsius, R. 1987. „Sociologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit.“ Pp. 79-100 in Kocka, J. (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen.
- Linke, A. 1991. „Zum Sprachgebrauch des Bürgertums im 19. Jahrhundert: Überlegungen zur kultursemiotischen Funktion des Sprachverhaltens.“ Pp. 251-281 in Wimmer, R. (ed.), *Das 19. Jahrhundert*. Berlin/New York.
- Linke, A. 1996. *Sprachkultur und Bürgertum. Zur Mentalitätsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart.
- Lotman, J. 1985. „Ezda v ostrov ljubvi' Tredjakovskogo i funkciya perevodnoj literatury v russkoj kul'ture pervoj poloviny XVIII v.“ Pp. 222-239 in Stepanov, G. V. (ed.), *Problemy izučeniya kul'turnogo nasledija*. Moskva.
- Macháčová, J. 1993. „Rodina české inteligence v 19. století. Vzory chování, socializační cíle.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. J. Macháčová, J. Matějček (ed.), Opava et al., 3: 7-64.
- Macháčová, J. 1998. „Vzdělání a výchova dívek v měšťanské rodině v I. polovině 19. století (upomínky K. Světlé).“ *Slezský sborník* 96, 4: 250-262.

- Machačová, J., Matějček, J. 1997a. „Vzory chování v dolních vrstvách v 19. století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (eds.), VII,1: 117-122.
- Machačová, J., Matějček, J. 1997b. „Vzory chování v českých zemích v 19. století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (eds.). Opava et al. VII,2: 399-481.
- Majer, J. 1997. „Kašpar hrabě Šternberk (1761-1838). Sonda do chování osvícenského učenice.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (ed.). Opava et al. VII,1: 173-254.
- Matějček, J. 1995. „Vzory chování v 19. století: přehled výsledků výzkumu (české země).“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (ed.). Opava et al. V: 201-327.
- Matějček, J. 1997. „Úvodní poznámky ke studiu forem a vzorů socializace v českých zemích v 19. století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (ed.). Opava et al. VII,2: 255-328.
- Mathesius, V. 1944. „Společenské základy krásného hovoru.“ Pp. 258-259 in Mathesius, V., *Možnosti, které čekají*. Praha.
- Mattheier, K. J. 1991. „Standardsprache als Sozialsymbol. Über kommunikative Folgen gesellschaftlichen Wandels.“ Pp. 41-72 in Wimmer, R. (ed.), *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin/New York.
- Medick, H. 1988. „Plebejische Kultur. Plebejische Öffentlichkeit, plebejische Ökonomie: Über Erfahrungen und Verhaltensweisen Besitzarmer und Besitzloser in der Übergangsphase zum Kapitalismus.“ Pp. 157-204 in *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*. Frankfurt a.M.
- Micklesen, L. R. 1978. „Czech sociolinguistic problems“. *Sociolinguistic problems in Czechoslovakia, Hungary, Romania, Yugoslavia*. Schmalstieg, W. R., Th. Magner (eds.), Columbus/Ohio. I,3: 437-446.
- Mitchell, T. F. 1982. „More than a matter of ‚writing with the learned, pronouncing with the vulgar‘. Some preliminary observations on the Arabic koine.“ Pp. 123-155 in Haas, W. (ed.), *Standard languages. Spoken and written*. Manchester University Press.
- Mocná, D. 1996. *Červená knihovna. Studie kulturní a literárně historická. Pohled do dějin pokleslého žánru*. Litomyšl.
- Nash, C. S. 1978. *The Education of Women in Russia. 1762-1796*. Ph. D. Diss., New York.
- Nash, C. S. 1988. „Students and Rubles: The Society for the Education of Noble Girls as a Charitable Institution.“ Pp. 258-272 in Barlett, R. P. et al. (eds.), *Russia and the World of the Eighteenth Century*. Columbus/Ohio.
- Neudorfllová, M. L. 1999. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha.
- Neudorfllová, M. L. 2001. „Výjimečnost vztahu mezi Charlottou a Tomášem Masarykovými.“ Pp. 19-26 in Neudorfllová, M. L. (ed.), *Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*.
- Newerkla, St. 1999. *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen. Diglossie im Schulwesen der Böhmisches Kronländer 1740-1918*. Wien.
- Očerki 1973. *Očerki istorii školy i pedagogičeskoj mysli narodov SSSR XVIII v.-pervaja polovina XIX v.* Moskva.
- Paměti 1929/1992. *Paměti babičky Kavalírové*. Frič, J. J., O. Zielecká. Praha, Reprint 1992.
- Pokorný, J. 1997. „Vytváření čtenářských zájmů.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*, Machačová, J., J. Matějček (eds.). Opava et al. VII,1: 105-116.
- Puškareva, N. L. 1999. „Domašnee obrazovanie rossijskich dvorjanok (po memuarnoj literature

- konca XVIII-načala XIX v.).“ Pp. 54-75 in *Vestnik univerziteta Rossijskoj akademii obrazovanija*. Moskva.
- Puškareva, N. L. 2002. „Pišite sebja! Ženščina-issledovatel' pered tekstom, napisannym ženščinoj.“ Pp. 333-348 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Rettigová, M. D. 1840. *Mladá hospodyňka v domácnosti*. Praha.
- van Rossum-Guyon, F. 1996. „Porträt des Autors als junge Frau. Camille Maupin: Balzac/George Sand.“ Pp. 163-181 in Calle, M. (ed.), *Über das Weibliche*. Düsseldorf.
- Salony 1999. *Salony v české kultuře 19. století*. Praha.
- Savkina, I. 1998. *Provincialki ruskoy literatury (ženskaja proza 30-40-ch godov XIX veka)*. Wilhelmshorst.
- Sobrero, A. A. 1997. „Varietà in tumulto nel repertorio linguistico italiano.“ Pp. 41-60 in Mattheier, K. J., E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt a.M./Berlin et al.
- Späth, M. 1985. „Die Professionalisierung von Ingenieuren in Deutschland und Rußland 1800-1914.“ Pp. 561-588 in Konze, W., J. Kocka (eds.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, I.
- Spodareva, M. 2002. „Geschlechtsspezifische Dialektkompetenz, Dialektgebrauch und Dialekteinstellungen von Schülern (anhand von Untersuchungen in Österreich und Norddeutschland.“ Pp. 107-120 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Stich, A. 1985. „Český jazyk a dramatický text 19. století.“ Pp. 75-85 in *Divadlo v české kultuře 19. století*. Praha.
- Studie k sociálním dějinám 19. století*. Macháčová, J., J. Matějček (eds.), V/1995, VII,1,2/1997. Opava, Praha, Kutná Hora.
- Šafránek, J. 1913/1918. *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudu*. Praha.
- Šimůnková, A. 1997. „Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století.“ *Český časopis historický* 95: 55-107.
- Tille, V. 1911. *Božena Němcová*. Praha.
- Tomei, C. 1999. *Russian Women Writers*. Gale Publishing.
- Torke, H.-J. 1967. *Das russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Berlin.
- Vinogradov, V. V. 1938. *Očerki po istorii ruskogo literaturnogo jazyka 17-19 vv*. Moskva.
- Vodička, F. 1945/1995. *Počátky krásné prózy české*. Praha, Reprint.
- Zemskaja, E. A. et al. 1973. *Russkaja razgovornaja reč'*. Moskva.

Resümee

Die Autorin beschäftigt sich mit den soziokulturellen, mentalistischen und semiotischen Hintergründen der tschechischen Diglossie, die sie aus einer komparativen und genderorientierten Perspektive analysiert. Diglossie ist nach Ferguson eine Sprachsituation mit einer funktionalen Komplementarität zwischen zwei oder mehreren Varietäten: Die sog. „high-variety“, die am Standard orientiert ist, wird in der nicht privaten, nicht spontanen, thematisch komplexeren Kommunikation verwendet. Die „low-variety“, die zum sprachlichen Nonstandard gehört, gebraucht man in der privaten, spontanen, thematisch weniger komplexen Kommunikation.

Der Vergleich mit dem zweiten Konstellationstypus, den Ferguson als Standard-mit-Dialekt bezeichnet hat, bei dem die „high-variety“ zugleich Muttersprache einer gesellschaftlichen Schicht ist,

zeigt, daß zwischen den beiden Situationen zwei grundlegende Unterschiede existieren. Im Rahmen der Diglossie ist keines der Subsysteme polyfunktional; die „high variety“ wird nicht muttersprachlich erworben. Den muttersprachlichen Status hat nur die „low-variety“. Im Rahmen der Standard-mit-Dialekt-Konstellation ist die „high-variety“ dagegen polyfunktional; beide Subsysteme werden muttersprachlich erworben.

Die Autorin macht darauf aufmerksam, daß die „high-variety“ nie auf dem Weg der „natürlichen“ Standardisierung zustande kommt. Sie ist immer das Ergebnis eines intentionalen Ausbaus und muß – sofern sie zur Muttersprache werden soll – in die private Kommunikation integriert werden. Die Autorin weist ferner darauf hin, daß Diglossie der Ausgangspunkt der neuzeitlichen Sprachentwicklung auch dort war, wo später die „high-variety“ familiarisiert wurde. Das elaborierte Subsystem wurde aber nur dort zur Sprache der (gebildeten) Eliten, wo a) die gesellschaftliche Konstellation die Herausbildung eines verbal-kommunikativen, literarisch orientierten Kulturkapitals ermöglicht hat und wo b) Frauen der Eliteschicht Anteil an der Entwicklung und Einübung des elaborierten Sprachstils (der „high variety“) bereits im semi-öffentlichen Raum der gesellschaftlichen Kommunikation hatten (Stichwort: Salonkonversation). Erst von hier aus wurde er auch in die private Sphäre integriert.

Die geschilderten Situationen sind offenbar ein Reflex der unterschiedlichen Konstellationen, in denen sich die europäischen Sprachnationen entwickelt haben. In „sozial vollständigen“ Gemeinschaften, d.i. jenen, die einen eigensprachlichen Adel und/oder Bürgertum hatten, kam es im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts zur Herausbildung des verbal-kommunikativen, literarisch orientierten kulturellen Kapitals (Stichwort: Konversationskunst). Hier war daher auch die Möglichkeit zu seiner Integration in den privaten Raum gegeben. Die Voraussetzung dazu lieferte die feste Tradition der weiblichen Hausbildung, deren Ziel die virtuose Beherrschung des sprachlichen Kode (nicht nur in der Muttersprache) war. Elitenlose Nationen, die – wie die tschechische – sozio-kulturell und mental von den Mittelschichten dominiert waren, hatten keine nennenswerte eigensprachliche Eliten; der Einfluß ihres verbal-kommunikativen Kapitals war und blieb gering. Die Integration des elaborierten Stils im privaten, familiären Rahmen war hier ausgeblieben, weil Frauen einen nur bescheidenen Anteil an dessen Entwicklung und Einübung hatten. Sie standen in einer praktisch ausgerichteten Bildungstradition, die nicht auf die virtuose Beherrschung des sprachlichen Kodes (in mehreren Sprachen) und eine gründliche literarische Bildung zielte. Die Schichten- und die Geschlechterverhältnisse haben die Familiarisierung des elaborierten Stils behindert.

In Böhmen wurde unter den gegebenen historischen, schichtenspezifischen, mentalistischen und gendermäßigen Verhältnissen ein besonderer (plebejisch demokratischer) Habitus entwickelt, der die Semiotisierung der gesellschaftlichen Differenz via Sprache (*hovorová spisovná čeština*) gebremst hat und die Semiotisierung der Gleichheit mit Hilfe des sprachlichen Kode (Verwendung der *obecná čeština*) gefördert hat.

Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích

JIŘÍ NEKVAPIL*

Ústav lingvistiky a ugrofinistiky, Filozofická fakulta UK, Praha
a Germanistische Sprachwissenschaft, Philosophische Fakultät,
Technische Universität Chemnitz

IVAN LEUDAR

Department of Psychology, University of Manchester

Sequential Structures in Media Dialogical Networks

Abstract: 'Dialogical networks' are communications which occur in mass media. One of their characteristics is that contributions of individual actors – politicians, journalists, representatives of pressure groups, etc. – are distributed in time and space. (A politician can, for instance, react in the media to what another politician expressed publicly elsewhere). Another central property of dialogical networks is that an individual's contribution to a network can be duplicated, or even multiplied (e.g. what is said in a TV studio may be reproduced in several newspapers). Dialogical networks are in certain respects like everyday conversations, but they also have unique characteristics. Working in a broadly ethnomethodological and conversation analytical framework, we focus on two aspects of sequential organisation – adjacency pair structures and repair structures, with the aim to clarify the respects in which they differ in dialogical networks and in everyday conversations.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 4: 483-500

Úvod

Článek se zabývá sekvenční organizací jedné formy masmediální komunikace, kterou nazýváme „dialogická síť“ [Leudar 1995; Nekvapil, Leudar 1998; Nekvapil, Leudar, 2002]. Dialogickou síťi rozumíme takový způsob komunikování, kdy příspěvky („repliky“) jednotlivých aktérů, např. politiků nebo novinářů, jsou působením masmédií distribuovány v různém prostoru a čase. Např. určitý politik může prostřednictvím masmédií zareagovat na to, co zveřejnil prostřednictvím masmédií jiný politik jinde (a tudíž i v jiném čase). Důležitou vlastností dialogických sítí je to, že působením různých masmédií komunikační příspěvky jednotlivých aktérů bývají zmnoženy. Např. o „tomtéž“ napíší různé noviny nebo hovoří různí televizní komentátoři.

Dialogická síť se některými formálními aspekty podobá běžnému rozhovoru, ale má i svá specifika. Článek se soustřeďuje na dvě formy sekvenční organizace v dialogických sítích – na párové sekvence a na sekvence opravné. Strukturní charakter těchto sekvencí byl podrobně popsán v klasickém období etnometodologické konverzační analýzy. Kalifornští

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu Jiří Nekvapil, FF UK, Ústav lingvistiky a ugrofinistiky, nám. Jana Palacha 2, 11638 Praha 1, e-mail: jiri.nekvapil@ff.cuni.cz nebo Ivan Leudar, University of Manchester, Department of Psychology, Oxford Road, Manchester M139PL, U.K., e-mail: leudar@fs4.psy.man.ac.uk

sociologové H. Sacks, E.A. Schegloff a G. Jeffersonová ukázali, že to, co v běžném rozhovoru dvou účastníků následuje po sobě, není náhodnou, „parolovou“ kreací, nýbrž je často založeno na existenci určitých strukturních jednotek, které jsou organizovány v párech (např. otázka – odpověď; žádost – vyhovění/odmítnutí žádosti), ale i v složitějších útvarech (např. úvod k žádosti – žádost – přijetí/odmítnutí žádosti; dále opravné sekvence aj.). Atkinson a Heritage [1984: 7] mluví o tom, že tito (a jiní autoři) „show the normative organization of and orientation to the standard sequences as structures of activity“. Organizace rozhovoru nezajímala tedy sociology ani tak kvůli osobité syntaxi pragmatických jednotek jako spíš kvůli *usouvztažňování akcí v interakci* – jinak řečeno, analýza rozhovoru se stala důležitou pro výzkum utváření elementárních *sociálních* skutečností. Zajímavost této problematiky je však i v něčem jiném. Protože celistvost sekvenčních struktur je založena na *normativním* očekávání, že se v rozhovoru rozvinou ve své úplnosti (např. po běžné otázce se očekává odpověď), jsou prostředkem nejen pro produkci, ale i pro interpretaci sociálních akcí (např. toho, co následuje po položené otázce¹⁾). Jak ukazuje přesvědčivě Heritage (1984), sekvenční struktury je třeba považovat za základní stavební prvky v „architektuře intersubjektivit“.

V našem článku vycházíme z toho, že podobné jevy lze nalézt i někde jinde než v běžném rozhovoru; aplikujeme konverzačněanalytické pojmosloví a ukazujeme, že sekvenčnost je centrálním pojmem i při analýze novinových článků a televizních vystoupení jakožto interakčních „tahů“ („replik“) v rozvíjející se dialogické síti. Etnometodologická inspirace nás vede k tomu, že ze všeho nejdříve chceme demonstrovat, že dialogické sítě nejsou arbitrárním konstruktem analytiků – jsou to komunikační formy, na které se orientují sami účastníci komunikace. To si budeme ilustrovat na příkladech (1) – (4).

Podívejme se nejprve na fragment článku v příkladu (1), jehož tématem je diskuse o událostech z r. 1945-1947 v někdejší Československu a o jejich právních důsledcích pro Českou republiku.

(1) Stop Sudetákům (Svobodné slovo 13.1.1993)

PRAHA (fra) - Předseda Československé strany socialistické L. Dvořák *přivítal prohlášení* českého premiéra V. Klause, že vláda nehodlá jednat o dalších restitučních *nárocích* sudetských Němců. *Řekl*, že ČSS otázku odsunu sudetských Němců považuje za vyřešenou. Za zcela nehorázné *označil* úvahy o možných teroristických akcích v pohraničí, o kterých *se zmínil* v televizní nedělní debatě předseda nově vzniklé Demokratické strany Sudet. ...

Na včerejší tiskové konferenci se dále hovořilo o návrhu zákona o restituci církevního majetku. ...

(naše kurzíva)

¹⁾ To není tak triviální, jak se může na první pohled zdát. Normativní očekávání odpovědi po položené otázce např. nabízí určitou interpretaci mlčení, tj. „nulové odpovědi“, a na druhé straně „nepřicházející odpověď“ může strukturovat průběh a interpretaci i několikaminutového rozhovoru, který se odvíjí po položené otázce (to dobře známe z televizních publicistických programů, v nichž účinkují čelní aktéři veřejného života). K tomuto problému a ke konverzační analýze jako takové viz následující souhrny: Levinson [1983, kap. 6], Heritage [1984, kap. 8], Psathas [1995], Hutchby, Woofitt [1998], Silverman [1998], ten Have [1999], Lepper [2000]. České pojmosloví u Nekvapila [1999/2000] a Nekvapila [2000/2001].

Příklad (1) shrnuje dialogickou síť do data, kdy byl uvedený fragment zveřejněn. Novinář podepsaný šifrou (fra) sice neužívá náš termín „dialogická síť“, ale prezentuje sociální dění jako dialogické události. K reprezentaci jednotlivých akcí užívá běžná slovesa sdělování a tyto akce organizuje do párů (např. „tvrzení – hodnocení“, „žádost – odmítnutí“). V časovém sledu vypadá toto dění takto: „sudetští Němci“ zformulovali v televizní debatě „nároky“; Klaus „nároky“ odmítl a Dvořák „přivítal“ toto odmítnutí a „označil“ úvahy o teroristických akcích za „nehorázné“. Podstatné je to, že všechny tyto události se neodehrály v tomtéž prostředí a v tomtéž čase – např. Dvořákovy promluvy byly zformulovány na tiskové konferenci, zatímco „úvahy o možných teroristických akcích“ byly „zmněny“ v televizní debatě. Ostatní sociální dění se odehrála – logicky – někde jinde, ale jejich konkrétní místní a časová specifikace není v článku důležitá. Zásadní je to, že novinář organizuje akce jakožto dialogicky podmíněné do párů; nečiní tak ale arbitrárně, nýbrž na základě toho, co sami politici manifestují jako relevantní. Jinak řečeno, pro novináře jsou podstatné vzájemně relevantní dialogické akce – kdo reagoval na koho, kdy a proč, přičemž je zcela nepodstatné, zda tato komunikace probíhala či neprobíhala tváří v tvář. To však ještě není všechno. Nesmíme zapomenout na dva důležité technické aspekty. Prvním z nich je to, že novinář dialogické události reprodukuje a takto násobí jejich dosah a účinnost. Miníme tím např. to, že uvedený článek mohl poskytnout příležitost „předsedovi nově vzniklé Demokratické strany Sudet“, aby veřejně reagoval na to, co řekl Dvořák na tiskové konferenci. Druhou věcí je to, že novinář se zaměřuje na to, co je mezi událostmi relevantní, a takto je prezentuje jako koherentní sociální dění.

Přistoupíme nyní k příkladu (2). Je to transkript části interview, které vysílala britská televizní stanice ITV v r. 1995 pod názvem *Dimbleby*.² Moderátor Dimbleby v tomto interview debatoval o aktuálních politických problémech se svým hostem McGuinnessem, tématem byla situace v Severním Irsku.³

(2) McGuinness & Dimbleby (ITV 12.3.1995)⁴

Dim: eh (..) pane McGuinnessi chci prověřit (..) vaše směřování k mírovému procesu (..) dřív než s vámi vstoupí do přímých rozhovorů (..) *ministr (.) chce abyste řekl jasně (.)* že mu poskytnete ujištění (..) o (..) vašem závazku (..) že se (..) zbavíte zbraní. *můžete poskytnout takové ujištění?*

McG: no tak pozice Sinn Fein je zcela jasná a je jasná už po nějakou dobu. (..) náš plán je vyloučit zbraně všechny zbraně (..) britské a irské (..) z irks- z irské politiky o to se snažíme. (..)

² Náš článek využívá poznatky, které jsme získali při systematické analýze několika českých a britských dialogických sítí, a pracuje tedy s materiály z českých a britských novin a televizních debat (anglické příklady uvádíme pouze v češtině, ale analýza proběhla na originálních textech a promluvách). O tom, jak se určitá dialogická síť vyvíjí v delším časovém úseku (několika dní či týdnů), si lze udělat představu na základě dvou našich obsáhlých studií: Nekvapil, Leudar [1998], Nekvapil, Leudar [2002].

³ Další aspekty sociální identity Martina McGuinnessa se vyjeví v průběhu našeho článku. To se týká i příslušného společenského kontextu.

⁴ Při přepisu mluvených textů používáme následující jednoduché konvence: (.) = krátká pauza; (..) = delší pauza; podtržení slabiky (např. nikdy) = nápadné zdůraznění; ... = vynechání v transkriptu (takto vyznačujeme i vynechání při prezentaci článků). Detailní transkripční systém viz např. Psathas [1995].

a co musí lidi uznat a pochopit (.) je to že Sinn Fein je zaangažována (..) v tomto procesu už po nějaký čas ne jen od počátku příměří (..) ale už mnoho eh let před ním.
(naše kurzíva)

Příklad demonstruje, že mluvčí (moderátor Dimbleby a jeho host McGuinness), kteří jsou přítomni v televizním studiu, nezaměřují své promluvy jen na sebe nebo na sociálně nedi-ferencované televizní publikum, ale také na další příjemce nacházející se mimo studio. V rozhovoru s McGuinnessem činí Dimbleby relevantní to, co ministr chce vědět od McGuinnessa. Vidíme, že McGuinness neodpovídá pouze na Dimblebyho otázku, nýbrž že se ve své odpovědi zaměřuje i na ministra, který se nachází někde úplně jinde a je ne-dosažitelný. Povšimněme si rovněž, že McGuinness nemluví jen za sebe, ale za skupinu li-dí, kterou ve studiu reprezentuje.

Můžeme tedy konstatovat, že v obou typech médií, televizi i novinách, je zřetelná orientace na to, co nazýváme dialogická síť – ve studiu mluvčí nehovoří jen sami k sobě, ale zaměřují se také na jiné účastníky, kteří se nacházejí jinde, v tisku zase novinář orga-nizuje síť do koherentního celku, činí tak ve veřejném prostoru a tak poskytuje možnost pro to, aby se rozvíjela.

V příkladech (3) a (4) uvádíme titulky článků, které jsme shromáždili při analýze dvou dialogických sítí, které se zformovaly v českých masmédiích.

(3) Síť s tématem „požadavky sudetských Němců“, novinové titulky z období 6.1.1993-13.1.1993

1. DS Sudet chce zrušit Benešovy dekrety (RP 6.1.1993)
2. Sudetští Němci žádají nazpět svůj majetek (ČMZN 6.1.1993)
3. Sudetští Němci chtějí majetek (MFD 6.1.1993)
4. Anketa: Kdo jítí otázku Sudet? (ČMZN, 8.1.1993)
5. Debata. Z politické scény (ČTV1 10.1.1993)
6. Co s kriminalitou, Němci a Moravou? (RP 11.1.1993)
7. Debata: neomalenost a obrana (Lidová demokracie 11.1.1993)
8. Otázka pro Jaroslava Blühmela, předsedu Demokratické strany Sudety se sídlem v Plzni (LN 11.1.1993)
9. Vydírání (LN 11.1.1993)
10. Klaus odmítl sudetské požadavky (RP 12.1.1993)
11. Stop Sudetákům (RP 12.1.1993)
12. Odsun Němců definitivní (Práce 13.1.1993)

(4) Síť s tématem „problémy s Romy“, novinové titulky z období 6.1 – 12.1.1993

1. [Chystá se obrovská migrace Romů do Čech (RP 16.10.1992)]
2. Prokuratura navrhuje mimořádný migrační zákon (ČMZN 6.1.1993)
3. Návrh prokurátora. Nezakrytý rasismus (LN 6.1.1993)
4. Podle Výborného předložil prokurátor „rasistický“ zákon (MFD 6.1.1993)
5. Jiří Šetina obhajuje svůj návrh zákona. Dobře miněná provokace (LN 7.1.1993)
6. Jirkovská vyhláška. Chomutov a Most (LN 7.1.1993)
7. S Jiřím Šetinou o mimořádných opatřeních proti zločinu. Obvinění z rasismu odmítá (RP 8.1.1993)

8. Poslanec Body žádá odstoupení Šetiny (RP 8.1.1993)
9. Debata o velkých problémech naší politické scény. Riskantní pořádek (Práce 11.1.1993)
10. ROI hrozí neposlušností (MFD 11.1.1993)
11. Romové žádají odvolání generálního prokurátora (RP 11.1.1993)
12. Návrh migračního zákona tvrdší než vyhlášky měst. Starostové „jirkovských“ měst k návrhu prokuratury (MFD 12.1.1993)
13. Kriminalitu Romů bude řešit vláda (MFD 12.1.1993)

Titulky ilustrují relevantní akce v sítích, jak jsou interpretovány a formulovány novináři. Tyto kroky jsou typicky formulovány opět jako dialogické akce, ale můžeme tu pozorovat další podstatnou vlastnost dialogických sítí: akce v sítích mohou být zmnoženy. V příkladu (4) např. akce uvedené v titulcích 3 a 4 jsou v zásadě téhož typu – „kritické zhodnocení návrhu“; jiné duplikace jsou v titulcích 5 a 7 a 8 a 11. V příkladu (3) požadavky sudetských Němců, diskutované výše (viz př. 1), jsou zformulovány ve třech člancích (titulky 1,2,3).

Jak je zřejmé, sítě jsou koherentní tematicky – jejich tématem jsou „požadavky sudetských Němců“ a „problémy s Romy“. Soudržnost jednotlivých sítí však není dána jen společným tématem, ale i tím, že jejich aktéři sdílejí stejné a podobné výrazy a způsoby argumentování (viz ještě dále). Hlavním pojítkem, držícím dialogické sítě pohromadě, se však zdají být sekvenční struktury.

Příklady sekvenčních struktur

Prohlášení – odsouzení, zděšení

Následující dva fragmenty pocházejí ze dvou různých zdrojů. Př. (5) je transkript části interview s M. McGuinnessem, které bylo odvysíláno televizní stanicí BBC v rámci programu *On the Record* (na podzim 1994); jeho moderátorem byl J. Humphrys. V př. (6) je článek z *Daily Mirror*, který byl publikován následujícího dne a referoval o tom, co McGuinness v televizi řekl.

(5) McGuinness&Humphrys (BBC 1 23.10.1994)

1. **Hump:** zdá se, že tím naznačujete, že jiná odpověď než eh (...) privátní pozice britské vlády (...) může snad být jiná než pozice která je deklarovaná veřejně
2. **McG:** (.) takže. měl bych lidem připomenout že v březnu minulého roku jsem měl jsem
4. opravdu měl schůzku s eh zástupcem britské vlády (...) který nám řekl že možný výsledek
5. veškerého snažení Británie (.) bude že že ostrov bude jednotný (...)

(6) Zástupce Sinn Fein v jednotné irské smrti (Daily Mirror 24.10.1994)

1. Martin McGuinness (Sinn Fein) včera senzačně prohlásil, že vláda tajně pracuje pro
2. jednotné Irsko. ...
3. Řekl: „V březnu minulého roku jsem se sešel se zástupcem britské vlády. Řekl, že
4. výsledkem veškerého usilování Británie bude to, že ostrov bude jednotný.“
5. McGuinness odmítl prozradit, zda kontaktní osobou byl vysoký státní úředník nebo

6. politik. ... Jeho prohlášení v televizním programu BBC *On the Record* bylo odsouzeno jako
7. „očividný nesmysl“ ulsterským šéfem sirem Patrickem Mayhewem. Ten řekl: „Žádný
8. zástupce vlády nikdy nebyl a nikdy nebude pověřen, aby říkal, že vláda podporuje
9. jednotné Irsko, pokud to nebude se souhlasem obyvatel Severního Irska.“
10. Dokonce stratégové Sinn Fein byli zděšeni, když slyšeli spontánní vystoupení svého
11. vysokého zástupce sotva 48 hodin poté, co opatření, které mu bránilo vstoupit do
12. Británie, bylo zrušeno Johnem Majorem.

Podívejme se nejprve na článek v *Daily Mirror*, tedy na příklad (6). Článek neinformuje pouze o tom, co McGuinness řekl ve studiu, ale jeho slova také zasazuje do určitého kontextu. V řádcích 1-2 je to, co McGuinness řekl, prezentováno jako prohlášení a v řádcích 3-4 jsou jeho slova podána ve formě přímé řeči. Prohlášení jsou samozřejmě činěna pro někoho a prohlášení v televizi nemohou nezasáhnout diváckou veřejnost (tj. kohokoli, kdo má televizi a sleduje ji). Vidíme, že prohlášení je doplněno zprávou o reakci na toto prohlášení, a to o reakci politika, který nebyl ve studiu, Patricka Mayhewa (což je politický oponent McGuinnessa). Jinými slovy, novinář v článku prezentuje párovou sekvenci, resp. něco, co formálně vypadá jako párová sekvence, totiž „prohlášení – odsouzení“. Odsouzení však není v článku jedinou reakcí na uvedené prohlášení. V řádcích 10-12 uvádí novinář další verbální reakci na McGuinnessovo prohlášení, a to „zděšení“ – tentokrát jde o reakci politických spojenců McGuinnessa.

Jak vidíme, článek prezentuje dialog, který je v naší terminologii distribuován ve dvou smyslech. První věcí je to, že žádný z účastníků nebyl přítomen na jednom místě a v témže čase. Druhou věcí je to, že zaujetí stanoviska k McGuinnessovu prohlášení je dvoji (tj. odsouzení a zděšení) a je učiněno dvěma různými komunikanty. Tyto dvě reakce jsou prezentovány v určitém pořadí, ale v článku nejsou žádné náznaky toho, že toto pořadí koresponduje s reálným časovým průběhem. Dodejme, že o McGuinnessově prohlášení informovalo podobným způsobem několik britských deníků – a tím bylo toto prohlášení zmnoženo.

Tato stručná analýza (podrobněji viz [Leudar 1998]) naznačuje, že události jsou organizovány podobně jako běžný rozhovor. Novinář užívá běžná slovesa sdělování, jejich pomocí popisuje sociální dění a řadí je do sekvencí, které v rozhovorech identifikovali „konverzační analytici“ (srov. např. [Psathas 1995]). Jak už jsme však naznačili výše, existují tu i rozdíly – sekvenční struktury jsou *distribuovány* v prostoru a čase a mohou být *zmnoženy*.⁵

Další důležitou věcí je to, zda novinář ve svém článku nezachází s událostmi arbitrárně – jinak řečeno, do jaké míry jsou distribuované sekvence v zásadě jen a jen jeho vlastními konstrukcemi? Podívejme se na příklad (5), který prezentuje to, co McGuinness řekl v televizním studiu.

Je zřejmé, že McGuinness se obrací na Humphryse. Promluva „.... v březnu minulého roku jsem měl jsem opravdu měl schůzku s eh zástupcem britské vlády ...“ (př. 5, ř. 3,4) funguje v interview jako podpora McGuinnessova protiargumentu. Nicméně hovořil McGuinness *jen* k Humphrysovi? Ve skutečnosti formuloval cíl své řeči široce a začal svou

^{5/} Vztah těchto dvou vlastností je následující: sekvenční struktura může být distribuována, aniž kterákoli z jejích částí je zmnožena; jestliže sekvenční struktura nebo jedna z jejích částí je zmnožena, pak je tato struktura distribuována.

repliku takto: „(.) takže, měl bych lidem připomenout že ...“ (př. 5, ř. 3). Vidíme tedy, že to, co McGuinness řekl, bylo určeno nejen adresátovi v rámci probíhajícího interview, tj. moderátorovi televizního programu, ale i někomu za hranicemi tohoto interview, někomu, kdo se nachází jinde. Máme nějaké poznatky, na jejichž základě bychom mohli říct (my nebo novinář), že se McGuinness obrací konkrétně na osoby, které na něj posléze reagovaly? Měl na mysli Mayhewa, když zformuloval svou promluvu v př. (5)? Na jedné straně musíme nepochybně počítat se strategickou neurčitostí, na druhé straně je důležité, abychom si uvědomili, za koho McGuinness a Humphrys v televizi mluví. Mluví a jedná jen za sebe, nebo jako zmocněnci větších skupin lidí? Během interview se Humphrys dotazuje McGuinnessa nikoli na základě (nebo jen na základě) toho, čemu sám věří, ale na základě názorů a vlastností relevantních účastníků společenského a politického sporu – unionistů, Sinn Fein, britského establišmentu atd. Analogicky McGuinness patrně nehovoří jen za sebe – je ve studiu jako zástupce Sinn Fein a to, co říká, může být chápáno jako prezentace jejich stanoviska. Máme tedy zato, že ačkoli jsou osloveni v zásadě všichni diváci, prvořadým cílem McGuinnessových slov je Mayhew jakožto relevantní ministr.

Ještě si povšimneme reakce „strategů Sinn Fein“, která je prezentována v novinovém článku (příklad 6, ř. 10-12). Je zřejmé, že ti nejsou cílem ve výše uvedeném smyslu. Ostatně jejich reakce je prezentována i jako reakce na „spontánnost“ McGuinnessova vystoupení.

Vrátíme-li se k nastolenému problému, můžeme konstatovat, že sekvenční struktura „prohlášení-odsouzení“ nepochybně není arbitrární konstrukcí novináře. Jak moderátor, tak jeho host tím, co říkali, jasně mířili mimo studio a – v obecné rovině – logika společenských událostí odhalila relevantní politiky jako komunikační cíle. Samozřejmě nechceme tvrdit, že Mayhew se opravdu díval na televizi (i když mohl), vzal telefon a osobně vyčínil McGuinnessovi (což je velmi nepravděpodobné). Pravděpodobnější je to, že jeho úředníci ho upozornili na toto prohlášení a že Mayhew odpověděl prostřednictvím agenturní tiskové zprávy (níže budeme analyzovat tento typ zprostředkování podrobněji).

Prvním dílčím závěrem je tedy to, že jsme identifikovali sekvenční strukturu podobnou takovým, jaké lze nalézt v běžném rozhovoru, že však aktivity prohlášení a odsouzení jsou zprostředkovány mediální technikou a personálem.

Žádost – odmítnutí

Podívejme se nyní na následující příklad, v němž je sekvenční struktura dokonce v titulku článku.

(7) Klaus odmítl sudetské požadavky (Rudé právo 12.1.1993)

1. PRAHA – Za nepřijatelný pro českou vládu označil v pondělí premiér V. Klaus požadavek
2. zrušit tzv. Benešovy dekrety, na jejichž základě přišli sudetští Němci po válce o majetek
3. a museli opustit české území, i požadavek sudetské Němce odškodnit. „Vláda vychází
4. z toho, že stav, který se za souhlasu vítězných velmocí vytvořil po druhé světové válce
5. a upevnil během dalších bezmála padesáti let, nelze změnit, aniž by byla narušena
6. základní práva nynějších občanů ČR, otřeseny právní jistoty a v důsledku toho
7. podstatným způsobem destabilizována politická situace v České republice,“ uvedl
8. premiér Klaus v odpovědi, kterou poskytl ČTK na otázku týkající se požadavků předsedy

9. přípravného výboru Demokratické strany Sudety J. Blühmela. „Vláda je vázána platnými
 10. zákonnými normami, především restitučními zákony a svým prohlášením z července
 11. minulého roku, v němž se zavázala nepřipustit změnu zákonem stanovené restituce.
 12. Vytvoření regionu 'Sudety' by bylo v současné době zcela neorganické.
 13. **Názory předsedy přípravného výboru Demokratické strany Sudety pana Jaroslava**
 14. **Blühmela jsou pro vládu ČR nepřijatelné,“ konstatuje ministerský předseda.**
- (tučně v originále)

Na tomto příkladu si ukážeme, jak se tato zdánlivě jednoduchá sekvence verbálních akcí „žádost-odmítnutí žádosti“ uskutečnila. Poznamenejme nejprve, že v tomto případě nebyla vznesena jen jedna žádost, zformulovaná v témže čase a na tomtéž místě. Blühmel vznesl tuto žádost („sudetské požadavky“) u několika příležitostí, a v naší terminologii byla tedy žádost určená Klausovi distribuována. V našich člancích [Nekvapil, Leudar 1998 a Leudar, Nekvapil 1998] jsme se zabývali dvěma z těchto komunikačních událostí, které byly nejviditelnější: tiskovou konferenci Demokratické strany Sudety a televizní debatou, která se konala o pět dní později. Je třeba také připomenout, že žádosti vznesené u těchto příležitostí byly mnohonásobně zmnoženy v médiích, i když tyto „duplikáty“ samozřejmě nikdy nebyly doslovnými kopiemi originálů.

Název článku v př. (7) nám nabízí Klausovu reakci – odmítnutí. Toto odmítnutí bylo také zmnoženo – stalo se tak pomocí prohlášení, které vydala Česká tisková kancelář (ČTK); jejím prostřednictvím se pak objevilo v českých celostátních denících. Dospěli jsme tedy k tomu, že dialogická síť obsahuje distribuovanou sekvenci „žádost – odmítnutí“, jejíž části jsou zmnoženy a separovány v čase (několika dny) a prostoru, tj. je zformulována na různých místech (na tiskové konferenci, v televizním studiu a otištěna v Rudém právu). V této analýze je však jeden nezanedbatelný problém. Na koho přesně Klaus reaguje a ke komu mluví? Článek v příkladu (7) dokládá, že Klaus se vlastně neobrátil přímo na Blühmela a DSS. Podle Rudého práva poskytl prohlášení České tiskové kanceláři (viz řádek 8). Ale na či popud? To nám objasňuje agenturní text uvedený v příkladu (8).

(8) Česká tisková kancelář (11.1.1993, 22.06)

„....“ uvádí premiér Klaus v písemné odpovědi Českým a moravskoslezským zemědělským novinám na otázku týkající se požadavků Demokratické strany Sudety. Odpověď premiér poskytl rovněž ČTK.

Vidíme, že Klaus vlastně reaguje na otázku, kterou mu položily jiné noviny, totiž deník České a moravskoslezské zemědělské noviny. Ale patrně se neobrací *pouze* na tyto noviny (nepatřily k nejdůležitějším). Jak vyčteme z příkladů (7) a (8), poskytl Klaus svou odpověď i ČTK. Tímto způsobem odmítl představitel české vlády „názory“ DSS, a to aniž by byl vtažen do přímého dialogického jednání. Klaus nehovořil s DSS, nýbrž komentoval jejich „názory“. Tak jako většina ostatních lidí si Blühmel a DSS museli přecíst Klausovu reakci v novinách. Kdyby Klaus přijal DSS k přímému rozhovoru, ratifikoval by tím její politický status. Výsledkem uvedeného postupu bylo to, že s DSS nezacházel jako s akceptovatelným dialogickým partnerem a tento význam představitelům této strany, ale i širší veřejnosti, uvedeným způsobem komunikoval.

Souhrnně můžeme říct, že interakce mezi DSS a českou vládou byla složitě zpro-

středkována. Intervenujícími účastníky byly České a moravskoslezské zemědělské noviny, ČTK a Rudé právo (a další celostátní a regionální noviny, které použily tiskovou zprávu ČTK). V dialogické síti však bylo relevantní přesně to, co bylo zformulováno jako sekvence „žádost – odmítnutí“ ve stručném názvu článku z Rudého práva „Klaus odmítl sudetské požadavky“.

Přivolávání (podpory) – odpověď

Příklady (9) a (10) ilustrují sekvenci, která může být označena jako „přivolávání (podpory) – odpověď“. (9) je transkript fragmentu televizní debaty, (10) obsahuje fragment článku, který vyšel dva dny po této televizní debatě.

(9) Debata. Z politické scény (ČT1 10.1.1993)

1. Pat: já si myslím a vycházím právě z toho že se na tom podíleli špičkoví odborníci, ...
 2. nemusí si to osvojovat přímo nějaká skupina poslanců, stačí když prostě to vezmou jako
 3. nějaký nový návrh, chceme prostě aby se to řešilo. což *ta města nám s tím daj určitě*
 4. *za pravdu.* ...
- (naše kurziva)

(10) Návrh migračního zákona tvrdší než vyhlášky měst. Starostové „jirkovských“ měst k návrhu prokuratury (Mladá fronta Dnes 12.1.1993)

1. Po Jirkově a Ústí nad Labem přijalo také mostecké zastupitelstvo „jirkovskou“ vyhlášku. Na
 2. stole Parlamentu ČR zároveň leží návrh „migračního zákona“ generálního prokurátora
 3. Jiřího Šetiny. Ten vyhlášky měst odmítl jako nezákonné. *Jak se starostové těchto obcí dívají*
 4. *na podaný návrh zákona?*
 5. Primátor Ústí nad Labem Lukáš Mašin: „“
 6. Starosta Jirkova Filip Škapa: „“
 7. Starosta Mostu Bořek Valvoda: „“
 8. Všichni tři starostové by i přes uvedené výhrady přijetí zákona přivítali. ...
 9. Někteří poslanci ČNR označili návrh zákona a důvodovou zprávu generálního
 10. prokurátora za rasistické. „Na příští pondělí zvu poslance k nám, aby na místě poznali
 11. stav, o kterém budou rozhodovat,“ řekl starosta Jirkova Filip Škapa.
- (naše kurziva)

V př. (9) náměstek prokurátora České republiky J. Patočka obhájí tzv. migrační zákon navržený generální prokuraturou. Implicitním účelem tohoto zákona byla regulace migrace v severočeských městech a zejména migrace Romů ze Slovenska. Z tohoto důvodu se návrh tohoto zákona stal kontroverzní – je rasistický, nebo není? (podrobněji viz [Nekvapil, Leudar 2002, Nekvapil et al. 2000]).

V př. 9 (ř. 3, 4) je nepřímá žádost o podporu při prosazování migračního zákona a jak je zřejmé z př. 10 (ř. 5-8), určitá forma podpory byla poskytnuta. Za povšimnutí stojí v případě této sekvence především prostředkující prvek mezi oběma jejími částmi (i když ten zůstal v médiích, a tedy i pro čtenáře, skryt – metaforicky řečeno – jako strojek hodinek za jejich ciferníkem).

Je samozřejmé, že si nemůžeme být *úplně* jisti tím, jak byla zkoumaná sekvence zprostředkována, jestliže disponujeme pouze znalostmi vyvozenými z článku v př. 10 (z něho ostatně otiskujeme pouze jednu třetinu). Tak či onak je však zřejmé, že podíl novinářů na fungování dialogických sítí je značný. Autor tohoto článku pravděpodobně kontaktoval tři zástupce měst a hovořil s nimi (vidíme, že cituje z jejich promluv). To znovu dokládá, že novináři dialogické sítě často iniciují a podílejí se na jejich rozvoji. „Města“ sice mohla po celý čas souhlasit s generálním prokurátorem, ale jejich souhlas se stal účinným, resp. účinnějším teprve tehdy, když ho novinář zveřejnil.

Povšimněme si rovněž, že reakce měst je kontextualizována dosavadním rozvojem dialogické sítě. „Prostor“ pro reakci zástupců měst vyplývá z logiky akcí prezentovaných v médiích do doby zveřejnění tohoto článku. Generální prokurátor odmítl městské vyhlášky a místo toho navrhl migrační zákon – je proto logické se ptát, co o tom soudí města.

V příkladu (10) stojí za zmínku ještě jedna věc. Pozvání k návštěvě (viz řádek 10) je první částí párové sekvence – po pozvání se normativně očekává jeho přijetí nebo odmítnutí (tj. druhá část sekvence). Média však nereferovala o tom, zda poslanci přijali pozvání. To znamená, že ať se stalo cokoli, Škapovo pozvání nepřispělo k rozvoji mediální dialogické sítě. To nám ukazuje, že dialogické sítě se nerozvíjejí všemi možnými směry, ale že mají i své lokální konce. Budeme se nyní věnovat tomuto problému.

Výzva – odezva (resp. žádná odezva)

V našich materiálech jsme našli řadu případů sekvence „výzva – odezva“. Jednu z nich nám reprezentují příklady (11) a (12).

(11) Debata. Z politické scény (ČT1 10.1.1993)

Mod: takže pane Šumane, kde vidíte chybu. ...

Šu: ... žádná rychlá a jednoduchá řešení tohoto problému neexistují, ale na druhé straně tvrdím že tuto situaci jak ji popisují a jak ji známe tedy z těch severních Čech je nutné řešit velice rychle, a podle mého názoru, je nutné *apelovat na vládu ve směru který už jsem řekl*. ...

(naše kurziva)

(12) Kriminalitu Romů bude řešit vláda (Mladá fronta Dnes, 12.1.1993)

Praha (jem) – Možnost, že se vláda bude věnovat zvýšené kriminalitě na severu ČR, připustila včera ředitelka legislativního úřadu vlády Milena Poláková. ... Podle jejich slov bude řešení pravděpodobně vyžadovat spolupráci ministerstev spravedlnosti, vnitra a hospodářství. ...

Mezitím ministr vnitra J. Ruml včera řekl, že pokud by se vláda situaci nyní nemohla zabývat, převezme iniciativu sám. ...

V příkladu (11) odpovídá Vl. Šuman na otázku moderátorky a v dalším průběhu své repliky apeluje na vládu. V příkladu (12) je reakce vlády na tuto výzvu, resp. apel. O co můžeme opřít takové tvrzení? Vycházíme z toho, že Šumanova slova zazněla v televizní debatě, které se zúčastnili významní politici. Sám Šuman byl předsedou výboru pro právní ochranu a bezpečnost Poslanecké sněmovny parlamentu České republiky. Tato televizní debata náležela do pravidelné série debat, která byla konstruována jako významná politic-

ká událost. To, co účastníci debaty řekli, s velkou pravděpodobností slyšeli i jiní významní politici, nepřítomní ve studiu, a snad i členové vlády (nebo byli o tom informováni). Formulace „je nutné apelovat na vládu“ však jistě není totéž jako formulace „apeluji na vládu“. I když bychom mohli argumentovat tím, že apel jakožto dialogická akce může být vyjádřen s různou mírou explicitnosti (k čemuž jsou konvenčně předurčeny specifické jazykové prostředky), za důležitější považujeme to, zda na Šumanovu promluvu bylo jako na apel v dalším rozvoji dialogické sítě reagováno. Takovou reakci vidíme v příkladu (12). Netvrdíme samozřejmě, že vláda reaguje *přímo* na Šumanova slova z příkladu (11); Šuman ostatně zformuloval apel na vládu na několika místech uvedené debaty. Důležité je to, že podobný apel zformulovali i jiní političtí aktéři. Šumanova promluva je tedy jedním z exemplářů zmnoženého apelu.

Dosud jsme se zabývali sekvenčními strukturami především jakožto prostředky, které udržují chod dialogických sítí. Ale jak už jsme viděli výše, rozvíjení dialogických sítí může být omezeno a samozřejmě žádná dialogická síť netrvá věčně. Jedním ze způsobů, jak se v dialogických sítích objeví lokální konec, je to, že po první části párové sekvence nenásleduje žádná reakce. Z toho plyne, že existovali účastníci, kteří se mohli zapojit do dialogické sítě, ale neučinili tak. Jaká data by mohla podpořit takové tvrzení? Jak můžeme jakožto analytici vůbec vědět, kdo se mohl zapojit do dialogické sítě a přitom tak neučinil? Podstatné je to, že některé absence v dialogické síti jsou „signifikantně nápadné“ samotným účastníkům nebo alespoň některým z nich. Podívejme se na př. (13).

(13) Romové žádají odvolání generálního prokurátora. (RP 11.1.1993)

Hovořila ((tj. K. Samková)) i o jednání s Václavem Klausem na přelomu září a října, z něhož český premiér, podle ní, dosud nesplnil ani jeden ze svých slibů. ... Považujeme dnešní setkání s novináři a naše prohlášení i za poslední výzvu panu Klausovi, konstatovala K. Samková

Tento text je fragmentem článku, který uvádí – mimo jiné – požadavek Romské občanské iniciativy (ROI), vyjádřený na tiskové konferenci. Představitelé ROI (konkrétně K. Samková) zde obvinili českého premiéra z neplnění jeho slibů a označili své aktivity spojené s tiskovou konferencí za „poslední výzvu panu Klausovi“ – a takto vlastně učinili „výzvu“. Tato výzva je první částí párové sekvence. V běžném rozhovoru se očekává druhá část a její absence bývá interpretována jako problém s přijetím výzvy, tedy jako zvýšená pravděpodobnost jejího odmítnutí. Klaus na výzvu představitelky ROI veřejně nereagoval. Můžeme tedy konstatovat, že se Klaus odmítl zapojit do sítě? Odpověď na tuto otázku není jednoznačná. Jde o to, že ačkoli se v sekvenčních průbězích běžných rozhovorů a mediálních dialogických sítí mohou objevovat na první pohled tytéž struktury, není zřejmé, že v obou těchto komunikačních formách operují stejná normativní očekávání. Viděli jsme už výše, že některé sekvence v sítích jsou zprostředkovány novináři. Kromě toho v sítích, které jsme analyzovali, nebylo neobvyklé, že první část párové sekvence byla „zaslechnuta“ teprve tehdy, když byla zmnožena – tj. mnohokrát proslovena či napsána, a to různými aktéry (tak tomu bylo v případě mnohonásobné výzvy uvedené v příkladu 11). Takže ačkoli Klaus (resp. jeho vláda) nereagoval přímo na výzvu představitelů ROI, což se mohlo jevit jako „signifikantně nápadné“, nakonec vláda přece jen podnikla opatření reagující na mnohonásobně zformulovanou výzvu. V jiné dialogické síti, týkající se „požadavků sudetských Němců“ (srov. příklady 3 a 7), sami účastníci interpretovali „mlčení“ Václava Klause jako výraz jeho rozhodnutí, že Demokratická strana Sudety není pro českou vládu náležitým partnerem ve vyjednávání.

S tímto problémem samozřejmě souvisí to, jak účastníci v dialogických sítích mohou rozpoznat, že jejich reakce se očekává, resp. je relevantní. Na rozdíl od běžných rozhovorů účastníci v sítích nejsou fyzicky spolupřítomni, a tudíž nebývají *osloveni* (pomocí běžných jazykových forem). Už jsme však viděli, že účastníci v dialogické síti mohou být určitými promluvami „komunikačně zasazeni“. To se může dít explicitně (když cíl promluvy je pojmenován), ale také více či méně nepřímo (např. když mluvčí užije místo jména členskou kategorii). V zásadě lze „komunikačně zasáhnout“ fyzicky nepřítomného aktéra pomocí nejrůznějších strukturních prostředků.⁶ Podrobněji jsme se věnovali jednomu takovému případu už výše, když jsme analyzovali McGuinnessovu řeč v př. (5) a (6). Viděli jsme, že jako komunikační prostředek zde byla využita příslušnost určitého „predikátu“ k určité „členské kategorii“ – McGuinness se dotknul aktivit, které náležely do sféry Mayhewových ministerských kompetencí (podrobněji viz [Leudar, Nekvapil 2000]).

Nakonec se budeme věnovat „opravným sekvencím“.

Opravy

Příklad (14) obsahuje fragment debaty, která se konala v ČT1. Debata byla vysílána v čase politické nestability – na samém počátku r. 1993 po rozdělení Československa na dva samostatné státy. A právě v tomto čase Demokratická strana Sudety (DSS) vyjádřila „požadavky“ německých obyvatel odsunutých z českého území po 2. světové válce, z území kdysi nazývaného Sudety.

(14) Debata. Z politické scény (ČTV1 10.1.1993)

Blü: našim programem, (.) prvořadým je ozdravit území bývalých Sudet, my víme že to nebyla zem jako taková, že je to pouze, (.) pojmenování této oblasti české republiky, ale eh tam se prostě soustřeďuje největší míra zločinnosti ta největší nemocnost, tuhle ty problémy který nás páli pořád, tam se chceme soustředit na to území, a tam chceme skutečně (.) něco dokázat, nějak ty lidi eh zaktivizovat, aby skutečně pro tu krajinu něco dělali. ...

V uvedeném fragmentu předseda této strany J. Blühmel vysvětluje její program. Na prvním řádku, poprvé v této debatě, užil slovo „Sudety“. Po jeho vyslovení okamžitě následuje formulace mající strukturní rysy „opravy sebe sama, která je iniciována samotným mluvčím“.⁷ Pozoruhodné je to, že nikdo ve studiu v tomto momentu nic nenamítal proti tomu, že Blühmel výraz „Sudety“ použil. Odkud se tedy vzal podnět pro tuto „opravu sebe sama“? Mohlo to být jistě způsobeno anticipací toho, že taková námitka v televizní debatě zazní. Pozoruhodné je však to, že podnět pro to, co je v kontextu Debaty „opravou sebe sama, která je iniciována samotným mluvčím“, lze hledat mimo studio. DSS, za kterou Blühmel v tomto

⁶ Srov. [Levinson, 1988] o nepřímých cílech (*indirect targets*) v rozhovoru.

⁷ V závislosti na tom, kdo opravu v rozhovoru provádí a kdo ji iniciuje, se v konverzační analýze rozlišují tyto základní typy oprav: 1. oprava sebe sama iniciovaná samotným mluvčím (*self-initiated self-repair*), 2. oprava sebe sama iniciovaná komunikačním partnerem (*other-initiated self-repair*), 3. oprava iniciovaná mluvčím a provedená komunikačním partnerem (*self-initiated other-repair*), 4. oprava iniciovaná komunikačním partnerem a jím také provedená (*other-initiated other-repair*) (viz např. [Hutchby, Wooffitt 1998]).

momentu Debaty mluví (viz jeho užití zájmena „nás“ na prvním řádku), už byla kritizována za užívání slova „Sudety“ dva dny před televizní debatou, jak je zřetelné z př. (15).

(15) Anketa: Kdo jítři otázku Sudet? (ČMZN 8.1.1993)

Zpravodajové ČMZN se zeptali několika představitelů českého politického života, co soudí o požadavku Demokratické strany Sudety týkajícím se zrušení platnosti Benešových dekretů, obnovení historického názvu Sudety a zastavení prodeje „sudetského“ majetku ...

Nechceme, a ani nemůžeme, tvrdit, že Blühmel reagoval přímo na tento článek – podobná kritika byla zveřejněna i v jiných člancích a pocházela od jiných autorů. Podstatné je to, že při prezentaci své strany v televizi mohl Blühmel své formulace utvářet na pozadí četných reakcí na DSS, které zazněly před Debatou. To znamená, že jeho oprava je sice lokálně opravou iniciovanou samotným mluvčím, avšak v dialogické síti je to oprava iniciovaná někým jiným. To nám opět dokládá, že účastníci ve studiu jsou zaangažováni ve dvou interakcích – s těmi, kteří jsou přítomni ve studiu, a s těmi, kteří jsou mimo studio. Dalším problémem je mediace této opravy – četl v novinách reakce na užívání uvedeného slova sám Blühmel, nebo ho na ně upozornil např. nějaký jiný člen DSS? Máme tu před sebou stejný analytický problém jako v případě sekvence „prohlášení – odsouzení“ (viz příklad 6) – strukturně jde o stejnou sekvenci, jakou lze nalézt v běžném rozhovoru, ale spojení jejích částí může být zprostředkováno. Rozdíl je v tom, že událost mimo studio vstupuje do lokálního rozhovoru a ovlivňuje ho.

Podívejme se nyní na další opravnou sekvenci, kterou představuje článek v příkladu (16). Tato sekvence byla zformulována v téže dialogické síti, ale později, jeden den po uvedené televizní debatě. Novinový článek v (16) je stručným interview, obsahujícím pouze jednu otázku a jednu odpověď.

(16) Otázka pro Jaroslava Blühmela, předsedu Demokratické strany Sudety se sídlem v Plzni (Lidové noviny 11.1.1993)

1. – Ve včerejším televizním pořadu Debata jste uvedl, že pokud český stát neodškodní
2. odsunuté sudetské Němce, mohlo by v našem pohraničí dojít i k vyhazování telegrafních
3. stožárů do povětří jako v jižních Tyrolích. Jde pouze o vaši spekulaci, nebo jsou Vám
4. známa nějaká konkrétní fakta?
5. – Jde pouze o moji úvahu, která vychází z toho, co se děje v severní Itálii. Já si
6. nemyslim, že by to u nás tak daleko došlo, hovořil jsem jen o určité možnosti. Odlišná
7. situace je například v Polsku, které má s Německem výborné vztahy, daleko lepší než my.
8. Otázka odsunu je u nás totiž bolestivější ... Pokud tato záležitost nebude řešena na
9. úrovni vlády, může podle mne dojít k podobným násilným činům jako v severní Itálii.

Tento článek ilustruje tříčlennou opravnou sekvenci. Strukturní vlastnosti této sekvence lze charakterizovat takto: první část obsahuje zdroj potenciálního nedorozumění, druhá část reformulaci problému a iniciaci opravy a třetí část vlastní opravu. Zdrojem potenciálního problému v komunikaci je to, co Blühmel řekl v televizní debatě. Novinář referuje o tomto problematickém místě Blühmelovi (ř. 1-3) a iniciuje opravu (ř. 3,4). Ve zbytku článku je Blühmelova vlastní oprava (ř. 5-9).

Co nás však vůbec opravňuje k tomu, že zde můžeme hovořit o opravné sekvenci? Nelze jen prostě konstatovat, že novinář položil Blühmelovi otázku a ten ji zodpověděl? Podstatné je to, že novinář nepožádal Blühmela, aby jen rozvinul to, co řekl ve studiu – novinářova otázka se týkala epistemického statusu toho, co Blühmel řekl v televizi. Tento status nebyl novinářovi jasný: byla Blühmelova promluva jen spekulací, nebo tvrzením založeným na faktech? V tomto smyslu jde v př. (16) o opravnou sekvenci. Jak vidíme, oprava spočívá v tom, že Blühmel snižuje závažnost toho, co řekl v televizním studiu. To, co dříve prezentoval jako odůvodněnou předpověď, formuluje nyní jako „úvahu o možnosti“.

Tato opravná sekvence se strukturně podobá opravám v běžných rozhovorech (je to „oprava sebe sama iniciovaná komunikačním partnerem“), ale je distribuována. Byla zformulována na třech místech – ve studiu, kde výchozí tvrzení zaznělo, na místě, kde novinář položil otázku Blühmelovi (to se mohlo dít telefonicky nebo při osobním setkání – nevíme přesně, ale není to podstatné), a konečně v novinách, v nichž novinář prezentoval svou komunikaci s Blühmelem.

Povšimněme si, že uvedené tři části sekvence se odehrály nejen na různých místech, ale i v různých médiích (noviny, televize atd.). Za zmínku stojí také to, že možnost této distribuce závisela na zprostředkování – Blühmelova oprava se vztahovala k něčemu, co řekl v dialogické síti někde jinde a tok informací z jednoho místa na druhé byl dilem novináře.

* * *

Dříve než se dostaneme k závěru našeho článku, je třeba ještě jednou zmínit, že dialogickou síť drží pohromadě i jiné prostředky než sekvenční struktury. Obecně bychom to mohli formulovat tak, že použití sekvenčních struktur předpokládá, že účastníci v dialogické síti sdílejí stejná témata.⁸ Jak jsme viděli na četných příkladech, takovým tématem je nějaký společenský problém, o němž se diskutuje (například: je předložený migrační zákon rasistický, nebo není?). S tím souvisí to, že účastníci sdílejí specifický „argumentační prostor“ a v závislosti na své příslušnosti k jedné ze stran sporu také specifický způsob argumentování. Sdílené argumentování se může projevit i v tom, že texty a promluvy jednotlivých účastníků obsahují stejné lexikálněsémantické prostředky (určitá slova). Např. v příkladu (1) předseda Československé strany socialistické L. Dvořák kategorizuje proces, během něhož sudetští Němci byli nuceni opustit území Československa, jako „odsun“ a tím se přiřazuje ke skupině účastníků, která je ve sporu s těmi aktéry, kteří tento proces kategorizují jako „vyhnání“.⁹

^{8/} Necháváme úplně stranou, že samozřejmě musejí sdílet stejný jazyk a řadu znalostí o fungování světa.

^{9/} O tom, že se tu mohou uplatňovat i různé strategie, svědčí př. (16), v němž předseda Demokratické strany Sudety J. Blühmel, tedy politický protivník L. Dvořáka, kategorizuje tento proces rovněž jako „odsun“. Podrobněji ke koherentnosti dialogických sítí viz [Leudar, Nekvapil 2003, resp. Nekvapil, Leudar 2003].

Závěry

Náš článek se zabýval formou komunikace, kterou nazýváme „dialogickou sítí“. Dialogickou sítí rozumíme takový způsob komunikování, který se typicky vyskytuje v médiích, a jeho nejdůležitější vlastnosti jsou tyto: komunikační příspěvky („repliky“) jednotlivých aktérů jsou *distribučovány* v čase a prostoru a bývají *zmnoženy*.

Koherentnost dialogických sítí je nepochybně zajištěna tematicky, ale jejich hlavním pojítkem jsou sekvenční struktury. Pokud jde o typy těchto sekvencí, v dialogických sítích lze nalézt v zásadě tytéž jako v běžném rozhovoru. Sekvenční struktury v dialogických sítích se však vyznačují těmito distinktivními vlastnostmi: 1. Na první část sekvence často reaguje několik aktérů, 2. Druhá část sekvence je často reakcí na několik exemplářů první části. Jinými slovy, pro struktury v dialogických sítích je typické, že některá strukturní „místa“ v sekvencích mohou být zaplněna několika komunikačními příspěvky (a ty mohou pocházet od různých aktérů, kteří se ani neznají, a mohou být protikladné). 3. Propojení jednotlivých částí sekvence je často zprostředkováno novináři. To je pravděpodobně hlavním důvodem, proč normativní očekávání toho, že bude následovat specifická reakce, se zdá být v dialogických sítích slabší než v běžném rozhovoru. Z analytického hlediska je zprostředkování zásadní věci, ale viděli jsme, že aktéři formulují dění v dialogických sítích v termínech sekvenčních struktur a zcela ignorují to, že propojení jednotlivých částí těchto struktur je zprostředkováno.

JIRÍ NEKVAPIL *pracuje na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Vyučuje zde sociolingvistiku, etnometodologickou konverzační analýzu, pragmatiku a obecnou lingvistiku. Od roku 2001 působí také na Technické univerzitě v Chemnitz, kde pracuje na evropském projektu „Border Identities“. Ve své výzkumné práci se dlouhodobě soustřeďuje na jazykovou interakci. V nedávné době publikoval řadu studií, v nichž se zabýval fungováním masmédií, internetnickými vztahy a jazykovým plánováním ve střední Evropě. Je autorem interkulturního tréninkového modulu „Sprechen über Personen: Soziale Kategorisierung im tschechisch-deutschen Kontakt“. Aktuálně se věnuje jazykovým biografiím „českých Němců“, etnometodologicky inspirované analýze masmédií a jazykovému managementu.*

IVAN LEUDAR *se narodil v Československu, ale vysokoškolské vzdělání už získal na Londýnské univerzitě. Trvale žije ve Velké Británii a v současnosti působí jako docent psychologie na „University of Manchester“. Jeho práce je inspirována pragmatikou a etnometodologií. Věnuje se také historii psychiatrických kategorií. Je hlavním autorem knihy Voices of Reason, Voices of Insanity: Studies of Verbal Hallucinations (Routledge 2000). Momentálně pracuje na další knize, v níž se zabývá konceptualizací násilí.*

References

- Atkinson, J. M., Heritage, J. 1984. „Introduction.“ Pp. 1-15 in *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*. Atkinson, J. M., Heritage, J. (eds.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Heritage, J. 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Hutchby, I., Wooffitt, R. 1998. *Conversation Analysis: Principles, Practices and Applications*. Oxford: Polity Press.

- Lepper, G. 2000. *Categories in Text and Talk*. London: Sage.
- Leudar, I. 1995. „Reporting Political Arguments.“ Pp. 42-59 in van Eemeren, F. H., et al. (eds.), *Reconstruction and Application. Proceedings of the Third Conference on Argumentation. Vol. III*. Amsterdam: Sic Sat.
- Leudar, I. 1998. „Who is Martin McGuinness? On Contextualization of Reported Political Talk.“ Pp. 217-224 in Čmejrková, S., J. Hoffmannová, O. Müllerová, and J. Světlá (eds.), *Dialoganalyse VI, Teil 2*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Leudar, I., J. Nekvapil 1998. „On the Emergence of Political Identity in Czech Mass Media: The case of the Democratic Party of Sudetenland.“ *Czech Sociological Review* 6: 43-58.
- Leudar, I., J. Nekvapil 2000. „Presentations of Romanies in the Czech Media: On Category Work in Television Debates.“ *Discourse and Society* 11: 487-513.
- Leudar, I., J. Nekvapil 2003. „Media Dialogical Networks and Political Argumentation.“ *Journal of Language and Politics* (v tisku).
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press (německý překlad Tübingen: Niemeyer 1991).
- Levinson, S. C. 1988. „Putting Linguistics on a Proper Footing. Explorations in Goffman's Concepts of Participation.“ Pp. 161-227 in Drew, P., A. Wootton (eds.), *Goffman. Exploring the Interaction Order*. Oxford: Polity Press.
- Nekvapil, J. 1999/2000. „Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel.“ *Češtinář X*: 80-87 (viz též http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/konv_anal.htm).
- Nekvapil, J. 2000/2001. „Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu.“ *Češtinář XI*: 38-52, 72-84 (viz též http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/soc_kateg.htm).
- Nekvapil, J. et al. 2000. „Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989.“ *Romano Džaniben VII*: 77-87.
- Nekvapil, J., Leudar, I. 1998. „Masmediální utváření dialogických sítí a politické identity: případ Demokratické strany Sudety.“ *Slovo a slovesnost* 59: 30-52.
- Nekvapil, J., Leudar, I. 2002. „On Dialogical Networks: Arguments about the Migration Law in Czech Mass Media in 1993.“ Pp. 68-113 in Hester, S., W. Housley (eds.), *Language, Interaction and National Identity*. Aldershot: Ashgate.
- Nekvapil, J., Leudar, I. 2003. „Dialogische Netzwerke und politische Argumentation im Mediendiskurs.“ In Gruber, H., F. Menz, O. Panagl (eds.), *Sprache und politischer Wandel. Bruchlinien und Zäsuren im öffentlichen Diskurs der neunziger Jahre*. Klagenfurt: Drava Verlag. (přípr.)
- Psathas, G. 1995. *Conversation Analysis: The Study of Talk-In-Interaction*. Thousands Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Silverman, D. 1998. *Harvey Sacks. Social Science and Conversation Analysis*. New York: Oxford University Press.
- ten Have, P. 1999. *Doing Conversation Analysis: A Practical Guide*. London: Sage Publications.

Summary

The work reported in this paper is a part of our ongoing investigation of 'dialogical networks'. In this paper we analysed sequential structures in such networks and compared them to the corresponding structures in everyday conversations.

Dialogical networks are communications which typically occur in mass media. Among their important characteristics are that (a) contributions of individual actors are distributed in time and space, and (b) they are often duplicated. The duplicativeness in question may involve the multiple performance of a contribution, as well as the multiple report of that contribution. Such networks allow political actors to interact in public without meeting face to face or acknowledging each other as valid communicative partners.

We developed the concept of 'dialogical network' while analysing British media, and subsequently used it in our studies of Czech mass media. That we would find such networks here was by no means a foregone conclusion. It is remarkable that these networks appeared in Czech political life in the early 1990s, and one might speculate that they are characteristic of societies in which public participation and debate are important parts of political culture.

Dialogical networks are thematically coherent, and each usually develops a polemic on a notable and pressing socio-political problem. They are partly structured by the coordinated use of lexical and argumentative resources, but the main glue holding them together are sequential structures. The types of these structures that we found in our networks were essentially the same as those one finds in face-to-face conversations. The former nevertheless had the following distinctive properties: (i) several actors often react to the first part of a sequence, (ii) the second part in a sequence is often a reaction to a distributed first part, consisting of several tokens. In network structures, some slots in sequences can be filled by several contributions. These contributions could be provided by several independent participants, and so the response tokens might be mutually contradictory. The third distinctive feature was that (iii) the connection between the parts of sequences in networks was often mediated by journalists. From the analysts' point of view the mediation is crucial, but we saw that participants in networks formulate the happenings in the network in terms of sequential structures and ignore the fact that connections between their parts are mediated. This is simply irrelevant to their concerns. This means that analysts' and participants' concerns coincide in some respects, and diverge in others.

ČEŠTINÁŘ

Češtinář je odborný časopis se složkou lingvistickou, literárněvědnou a didaktickou. Je orientován především na bohemistiku a částečně na slavistiku. Velká pozornost je věnována aplikacím výsledků těchto oborů ve výuce na základních, středních a vysokých školách.

Vydává Ústav českého jazyka a literatury Univerzity Hradec Králové
v nakladatelství Gaudeamus.

Adresa redakce a distribuce: Češtinář, Ústav českého jazyka a literatury,
Univerzita Hradec Králové, Václavské náměstí 573, 503 00 Hradec Králové.

ČEŠTINÁŘ, č. 4/2001–2002

Články

Claudia Richter: *Česká kompozita - kognitivně-sémantická analýza*

Svatopluk Pastyřík: *Dehypokorizační proces a jeho různé výsledky*

Václav Viška: *K výzkumu pasivního bilingvismu současných českých vysokoškoláků*

Recenze

Východoevropská sociolingvistika (Jiří Zeman)

Pocta Jiřímu V. Neustupnému (Jiří Zeman)

Evropská integrace a minority (Jiří Zeman)

Etymologický slovník po 33 letech (Jan Malý)

Přelom v mapování pomístních jmen (Kateřina Hučíková)

Znovuobjevená disertace (Leoš Křeček)

Proti současným jazykovým chybám (Miroslav Ježek)

Siločáry folkloru (Božena Plánská)

Wilhelm von Humboldt: *O rozmanitosti stavby l'udských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj l'udského rodu*

Bratislava, Veda, vydavateľstvo Slovenskej akademie vied 2000, 260 s., přeložil a předmluvu napsal Slavomír Ondrejič.

Nakladatelství Slovenské akademie věd si zaslouží ocenění za příkladný čin: v překladu Slavomíra Ondrejičie připravilo k vydání základní dílo jednoho z nejvýznamnějších myslitelů novověké západní civilizace Wilhelma von Humboldta (1767-1835). Nemůžeme očekávat, že se Humboldtova kniha, která poprvé vyšla díky Wilhelmu bratru Alexandrovi v roce 1836 v Berlíně pod názvem *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, stane předmětem zájmu široké veřejnosti. Rovněž je krajně nepravděpodobné, že se do Humboldtova spisu ve větší míře ponoří odchovanci soudobých lingvistických autorit. Přesto zde máme před sebou vskutku paradigmatické dílo, jehož současná marginalita není dána tím, že by jeho autor byl dějinami zvážen a shledán lehkým, ale paradoxně pravým opakem: Humboldtovy podněty byly v devatenáctém a dvacátém století rozvinuty intelektu tak skvělými, že jejich lesk poněkud zastínil původního demiurga.

Není záměrem recenze hodnotit úroveň Ondrejičieva překladu z němčiny do slovenštiny, tento úkol ponechme povolanejším, stojí však za povšimnutí, že krátký intelektuální portrét Wilhelma von Humboldta uvedený v úvodu knihy (str. 11-35) odráží (přes svoji svědomitou faktografičnost) velmi tradiční až poněkud anachronický pohled na jeho dílo a ohlas. Nechceme snižovat význam ruských (či sovětských) lingvistů, o jejichž práci se Ondrejičův rozbor Humboldtovy studie do značné míry opírá. Musíme se však s vědomím jednoznačně záporné odpovědi ptát, zda horizont sovětské jazykovědy (jakkoliv rozšířený v době perestrojky) nebyl přece jenom příliš úzký pro plnohodnotnou analýzu Humboldtovy inspirace, která se v nejvyšší míře projevila na rozhraní psychologické a lingvistické antropologie, to znamená ve sféře, z níž marxistická ideologie všechny přemýšlivé duchy v dosahu své moci na dlouhá desetiletí vypudila. Je příznačné, že mezi použitými primárními a sekundárními prameny (str. 35-37) nalezneme

s výjimkou dvou vlastních autorových studií pouze tři práce (jedna z nich je pregraduální učebnice lingvistické antropologie od Zdeňka Salzmann), které byly vydány po roce 1990! Vzniká tak podezření, že zde byl doháněn nakladatelský záměr, jehož původní příprava spadala ještě do předlistopadového údobí. Případný zájemce o soudobý pohled na Humboldtovo dílo a jeho interdisciplinární dimenzi může dnes čerpat z poměrně bohaté nabídky německých nebo anglosaských pramenů; v souvislosti s formováním antropologické teorie devatenáctého století je to například studie Matti Bunzla „Franz Boas and the Humboldtian Tradition“, uveřejněná ve sborníku *Volksgeist as Method and Ethics*, který v roce 1996 vydal známý historiograf antropologického myšlení George W. Stocking.

Slovenská specifika překladatel zohlednil stručnou informací o vlivu, který měl Wilhelm von Humboldt prostřednictvím A. F. Potta na Ludovíta Štúra, jenž v letech 1838 až 1840 studoval u Potta v Halle, a v menší míře na Jána Kollára. Slavomír Ondrejič naznačuje v posledním odstavci svého komentáře (str. 35), že existuje možná souvislost mezi opětovným zájmem o Humboldtovo dílo, který odráží vlna nových či vůbec prvních překladů do španělštiny, italštiny, angličtiny, japonštiny, srbsštiny nebo slovenštiny, a atmosférou „konce tisíciletí“ – tu však blíže nespecifikuje. Můžeme se proto pouze dohadovat, zda má na mysli potřebu znovu se hlouběji zabývat problematikou vztahů mezi jazykem, myšlením, kulturou a civilizací, nebo zda údajná Humboldtova renesance nevyvěrá z nového partikularistického „jara národů“, které v devadesátých letech razantně pohřbilo veškeré vyhlídky na „konec dějin“ a jež se mimo jiné opírá o obrozený lingvistický nacionalismus.

Vraťme se však k Humboldtovu intelektuálnímu odkazu a k otázce, proč i ti, kteří se zrovna nechystají Humboldta číst, by měli alespoň brát vážně autory, kteří se na něj odvolávají.

Životní dráhu Wilhelma von Humboldta lze rozčlenit do tří etap, z nichž každá odráží vysoké aspirace prozrazující velmi cílevědomého a ambiciózního ducha. Během studií na univerzitě v Jeně se Humboldt podílel společně se zdejší profesorem filosofie Johannem Gottliebem Fichtem na vydávání literárního časopisu *Die Hören*, který řídil slavný dramatik Friedrich

Schiller. Právě v tomto periodiku uveřejnil Wilhelm von Humboldt v roce 1795 dvě studie (*Über den Geschlechtsunterschied und dessen Einfluss auf die organische Natur a Über die männliche und weibliche Form*), které předznamenal jeho teorii výchovy (*Bildung*), usilující ve smyslu herderovského „humanitního ideálu“ (*Humanitätsideal*) o dosažení „nejvyšší míry lidské dokonalosti“. Immanuel Kant sice v dopise Schillerovi označil oba eseje za naprosto nesrozumitelné, avšak Humboldta to neodradilo. Ve druhé polovině devadesátých let se zrodil jeho „program komparativní antropologie“ (*Plan einer vergleichenden Anthropologie*). Wilhelm von Humboldt byl přesvědčen, že obecná povaha lidstva (*Gattungs-Charakter*) se projevuje prostřednictvím individuálního charakteru národů. Každé národní společenství (*Volk*) se vyznačuje svébytnou povahou (*Nationalcharakter*) neboli národním duchem (*Volkgeist*), který je vnějším výrazem vnitřních duchovních sil národa (*Geisteseigenthümlichkeit*) a zahrnuje soubor tradice, zvyků, náboženství, jazyka a umění. Výchova (*Bildung*) představuje především kultivaci specifických národních schopností. Komparativní antropologie by měla podle Humboldta určit, do jaké míry dosáhl určitý národ naplnění svého kulturního a vzdělanostního potenciálu. Některé národy – například staří Řekové, Italové, Francouzi, Angličané nebo Němci – dospěli podle Wilhelma von Humboldta do stádia, které může posloužit jako příklad maximálního rozvoje národních schopností.

Po roce 1800 Wilhelm von Humboldt nastoupil – po relativním intelektuálním neúspěchu – diplomatickou a politickou dráhu. V roce 1802 byl jmenován pruským vyslancem u papežského stolce v Římě; později se účastnil Vídeňského kongresu a jeho politická dráha vyvrcholila v roce 1819, kdy byl pověřen vedením ministerstva pro stavovské záležitosti. Následoval však pád a odchod do ústraní. Během svého působení ve vrcholné politice nicméně prosadil reformu pruského vzdělávacího systému podle svého ideového programu a otevřel brány humanisticky orientovaných gymnázií, zaměřených především na výuku historie, jazyků a matematiky.

Třetí, závěrečnou fázi svého života ohraničenou lety 1820 až 1835, prožil Wilhelm von Humboldt jako soukromý učenec. Nyní vyvrcholilo jeho lingvistické bádání, které organicky vy-

rostlo jako součást Humboldtova ambiciózního záměru ustavit srovnávací antropologické studium. Wilhelm von Humboldt byl jako přední vzdělanec své doby dobře obeznán s klasickými jazyky, latinou a řečtinou, osvojil si hebrejštinu a zajímal se o sanskr. V roce 1799 pobýval von Humboldt poprvé v Baskicku a zaujala ho „sevrženost jazyka, národa, kultury a fyziognomie“ zdejšího národa. „Objev“ baskičtiny znamenal pro Wilhelma von Humboldta přehodnocení pojetí jazykovědy a emancipaci od tradičního etnocentrického lpění na gramatice klasických jazyků Západu jako závazného vzoru při popisu mimoevropských řečí. V následujících letech se Wilhelm von Humboldt systematicky zabýval jazyky amerických indiánů, semitskými jazyky, maďarštinou, tatarštinou a malajsko-poly-nézkými jazyky.

Posmrtně vydaný spis *O rozmanitosti stavby lidských jazyků a jejího vlivu na duchovní rozvoj lidského rodu*, představující shrnutí Humboldtova lingvistického odkazu (šlo ve skutečnosti o pouhou předmluvu ke třem svazkům podrobné synchronní analýzy jazyků jihovýchodní Asie, Indonésie a Polynésie), označil jeden z tvůrců amerického strukturalismu Leonard Bloomfield za „první velkou knihu o obecné lingvistice“. Humboldtovo jazykovědné bádání se vymykalo předvládjícímu paradigmatu počátku devatenáctého století, které bylo od dob Williama Jonese zaměřeno téměř výlučně na studium indoevropské lingvistické rodiny a rekonstrukci prajazyka. Proti tomuto diachronnímu pojetí vyzdvihl Wilhelm von Humboldt „obecnou gramatickou strukturu“ (*innere Zusammenhänge*), jež je uchopena díky systematickému komparativnímu studiu. Významný Humboldtův současník, historický jazykovědec Franz Bopp (kterému Wilhelm von Humboldt svým osobním zásahem zajistil v roce 1821 místo profesora na univerzitě v Berlíně), si uvědomoval odlišnosti Humboldtova lingvistického myšlení a oprávněně je odvozoval od karteziánské *grammaire générale et raisonnée* pěstované v sedmáctém století francouzskými jansenisty v klášteře Port-Royal. Humboldtův synchronní přístup tak navázal na racionalistickou jazykovědu sedmáctého století a předznamenal strukturalismus století dvacátého. K odkazu Wilhelma von Humboldta se přihlásil rovněž tvůrce generativní gramatiky Noam Chomsky. Humboldtova typologická klasifikace jazyků (jazyky agluti-

nační, flexivní, izolační, inkorporující) se především prostřednictvím Augusta Friedricha Potta stala trvalým nástrojem členění světových jazyků.

Obdobně jako Giambattista Vico nebo Johann Gottfried von Herder chápal Wilhelm von Humboldt jazyk jako aktivní sílu, proces neustálého tvoření (*energeia*), nikoliv jako hotový produkt, neměnný systém (*ergon*). Wilhelm von Humboldt považoval v duchu romantismu jazyk za odraz lidského ducha a zároveň za strukturu, jejímž prostřednictvím člověk nazírá svět. V popředí von Humboldtova zájmu se proto nalézal vztah mezi jazykem a národním charakterem. Jazyk je neoddělitelný od národa, protože duchovní originalita a ustrojení jazyka určitého národa spolu tak úzce souvisejí, že lze odvodit jedno z druhého. Jazyk je vnějším projevem lidového génia (*die äussere Erscheinung des Geistes der Völker*). Wilhelm von Humboldt věřil, že v jazyce se ukazuje specifický pohled na svět (*Weltansicht*) vycházející z povahy národa.

Dílo Wilhelma von Humboldta oslovilo v polovině devatenáctého století představitele školy „psychologie národů“ (*Völkerpsychologie*) Heymanna Steinthala a Moritze Lazaruse, kteří spojili Humboldtův program komparativní antropologie s učením Friedricha Johanna Herbarta. Heymann Steinthal, profesor jazykovědy v Berlíně, přirovnal svůj vztah k Wilhelmu von Humboldtovi ke vztahu „Theofrasta k Aristotelovi“. V padesátých letech devatenáctého století založil Moritz Lazarus, působící jako profesor filosofie na universitě v Bernu, společně s Heymannem Steinthalem periodikum *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, které poskytl *Völkerpsychologie* oficiální platformu. Oba badatelé se výslovně odvolávali na Herbarta, Herdera a Wilhelma von Humboldta. Za cíl vědeckého studia pokládali identifikaci a popis různých konkrétních podob, v nichž se manifestuje *Volksgesit*, který zahrnuje jednak univerzální složku obecné lidské povahy (*Wesen*) a jednak individuální charakteristiky každého národa, které – pokud jsou kultivovány – představují vklad do obecného kulturního dědictví lidstva. Z tohoto myšlenkového zdroje vzešla etnopsychologie, kterou v počátečním stádiu rozvoje reprezentovali například Adolf Bastian, Wilhelm Wundt, Theodor Waitz a Richard Thurnwald. Prostřednictvím Franze Boase přispěl Humboldtův

projekt komparativní antropologie k ustavení americké školy kulturní antropologie, která dominovala akademickému prostředí ve Spojených státech amerických až do čtyřicátých let dvacátého století. Humboldtova teze o souvislosti mezi jazykem, myšlením a národní povahou, která navázala na Hamannovu a Herderovu intuici, předjímala velmi vlivnou teorii lingvistického relativismu amerických antropologů a jazykovědců Edwarda Sapira a Benjamina Lee Whorfa ze třicátých let dvacátého století. Její současnou podobu nejuceleněji shrnul John A. Lucy v knize *Language diversity and thought, A reformulation of the linguistic relativity hypothesis* (1992).

Na druhé straně von Humboldtův hermeneutický přístup k historii založený na „porozumění“ (*Verstehen*), vyjádřený například ve studii *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers*, ovlivnil Johanna Gustava Droysena (který nazval von Humboldta obdivně „Francisem Baconem historických věd“), Wilhelma Diltheye, stejně jako Leopolda von Rankeho. Ve svém souhrnu tak může být učení Wilhelma von Humboldta kvůli prolínání transcendentálního a empirického na straně jedné a přírodovědeckého, antropologického a filozofického diskurzu na straně druhé chápáno jako svěbytný pokus o „syntézu Herdera a Kanta“.

Humboldtovo dílo musíme hodnotit především v kontextu velké proměny věd o člověku na prahu moderní doby, kdy došlo k rozkladu tradiční etnické teologie, pro kterou představovaly nezpochybnitelnou autoritu výkladu příčin lidské rozmanitosti texty Písma. Vztah mezi lingvistickými a etnickými (somatickými) kategoriemi byl až do devatenáctého století asymetrický: „jazyk a tělo sice vyprávěly stejný příběh“, ale etymologická metoda vycházející z jazykovědy byla již od dob Isidora ze Sevilly pokládána za nadřazenou studiu fyzických rysů lidských populací. Prestiž jazyka v etnologických studiích však v postosvicenské éře neustále upadala; jazyk se stával pomíjivým akcidentem, který měl o povaze lidského společenství mnohem nižší vypovídací hodnotu než jeho tělesné parametry. Rozluka mezi etnologií a filologií byla dovršena průnikem biologických metafor do antropologické terminologie v důsledku „darwinistické revoluce“ v šedesátých letech devatenáctého století a nástupem rasové teorie.

Němečtí vzdělanci údobí romantismu byli mimořádně zaujati vztahy mezi fyzickým a duchovním světem. V německých antropologických vědách zprostředkovala tuto teologicky motivovanou bipolaritu *fysis a psyché* právě díla Wilhelma von Humboldta a jeho bratra Alexandra. Problematika stability a soudržnosti institucí a společenských vztahů, která byla široce diskutována v anglosaském světě a ve Francii a jež vyústila ve zrození sociologie a sociální antropologie, zůstávala ve střední Evropě spíše na okraji akademického zájmu. Lingvistický determinismus zrozený z Humboldtova odkazu a sociologismus vzešlý ze souběžného západoevropského myšlení představovaly dvě alternativní odpovědi na výzvu, kterou před západní vědu postavili v devatenáctém století protagonisté rasového esencialismu Cabanisé, Courtetem a Gobineauem počínaje a Vacherem de Lapougem a Chamberlainem konče.

Ve Spojených státech amerických zůstalo pouto mezi jazykem a kulturou především díky zprostředkovanému vlivu německého romantismu a učení Wilhelma von Humboldta na post-boasovskou generaci do značné míry zachováno, což se projevilo při ustavení *lingvistické antropologie* jako jedné ze čtyř hlavních antropologických subdisciplin.

Ivo T. Budil

Rajend Mesthrie, Joan Swann, Andrea Deumert, William L. Leap: *Introducing Sociolinguistics*

Edinburgh, Edinburgh University Press 2000, 502 s.

Recenzovaná publikace je obsáhlou příručkou sociolingvistiky. Jak její autoři v úvodu upozorňují, předmět sociolingvistiky – vztah jazyka a společnosti – je vymezen poměrně široce a zahrnuje pestré škálu témat; některá z nich jsou již desítky let v centru pozornosti sociolingvistů, jiná stojí zatím spíše na okraji jejich zájmu. Základním problémem obdobných publikací je tedy to, která z těchto témat do příručky zahrnout. Recenzovaná práce obsahuje hlavně ta témata, která patří tradičně mezi klíčové oblasti studia sociolingvistiky, výběr a zpracování však odráží i badatelskou profilaci jednotlivých autorů; zdaleka největší autorský podíl má na knize R. Mesthrie,

docent lingvistiky na jihoafrické Univerzitě v Kapském Městě (University of Cape Town).

Jak je patrné z úvodní kapitoly (Clearing the Ground: Basic Issues, Concepts and Approaches), autoři chápou sociolingvistiku jako lingvistickou interdisciplínu. Vycházejí z analýzy termínu „jazyk“, zasazují jej do sociálního a historického kontextu, sledují zájem o sociolingvistickou problematiku v historické lingvistice a strukturalismu (zejména americkém deskriptivismu) a zaměřují se na konstituování sociolingvistiky jako vědního oboru v opozici k chomskyánské lingvistice. Další část kapitoly představuje tři dominantní sociologické teorie lidské společnosti (funkcionalistickou, marxistickou a interakční) a jejich vliv na chápání vztahu jazyka a společnosti (zvl. řečové komunity). Závěr kapitoly je přehledem základních problémů, kterými se současná sociolingvistika zabývá. I když autoři k sociolingvistice přistupují především z lingvistického hlediska, zaznamenávají i existenci sociologie jazyka, která je někdy považována za sociologickou subdisciplínu. Podle názoru autorů příručky jsou hranice mezi oběma proudy prostupné, a proto lze publikaci podle nich považovat za úvod do obou oblastí, které zastřešují společným názvem sociolingvistika.

Dalších dvanáct kapitol zpracovává klíčová témata současné sociolingvistiky; některá z nich se postupně vyčlenila v samostatné sociolingvistické subdisciplíny (např. tzv. kontaktní lingvistika). Každá z kapitol vymezuje v úvodu předmět svého zájmu, definuje základní termíny a upozorňuje na různé přístupy k tématu. Autoři se neomezují jen na popis jevů, ale na základě rozboru důležitých případových studií poukazují i na metodologii sociolingvistické práce. Závěry kapitol shrnují hlavní myšlenky. Výklad je ilustrován příklady, mapami i obrazovým materiálem.

Druhá kapitola (Regional Dialectology) je zaměřena na vztah jazyka a regionu. Těto oblasti se už od 19. století věnovala dialektologie jako specifický lingvistický obor zkoumající nářečí. Autoři se koncentrují hlavně na užívanou metodologii a poukazují na její omezenost: povyšovala totiž regionální charakteristiky nad sociální, a tak se orientovala více na jazyk (dialekt) než na funkce, které plnil. I když dialektologové zaznamenali i sociální rozrůzněnost, užitá metodolo-

gie nemohla tento jev adekvátně popsat. Regionální dialektologie však zřejmě dosud nevyčerpala všechny možnosti svého rozvoje; naznačují to některé novější výzkumy, které se zabývají např. vlivem urbanizace na regionální dialekty apod.

Dvě kapitoly (Social Dialectology; Language Variation and Change) jsou věnovány teorii variantnosti. Variantnost jazyka je centrální pojem, který prolíná celou publikací. Autoři vymezují její tři druhy (kontextovou, časovou a individuální) a zaměřují se především na variantnost kontextovou a časovou; jejich pozornost je tak – v souladu se současným sociolingvistickým výzkumem – orientována více na skupiny než na jedince. Na základě teorie variantnosti pak kapitola prezentuje hlavní rysy kvantitativní sociolingvistiky a nové metodologie, které modifikují a rozšiřují přístupy rozvíjené labovovskou školou.

Jestliže se předchozí část publikace zabývala převážně variantností v monolingvních komunitách, další kapitoly zkoumají jazykovou variantnost v komunitách vícejazyčných. Pátá kapitola (Language Choice and Code-switching) se zabývá přepínáním jazykových kódů, „výměnou“ jazyka, resp. jazykovým posunem (shift) apod. Šestá kapitola (Language in interaction) se zaměřuje na analýzu jazykové interakce, tj. jak jsou jazykové variety využívány ke komunikačnímu efektu v různých kulturních kontextech. Výklad je dokumentován na transkriptech rozhovorů a autoři se v něm věnují hlavně rozdílům ve způsobech udržování komunikace, vyprávění příběhů, žertování, argumentování, zvládání nedorozumění aj. Obě kapitoly současně představují další významný sociolingvistický proud – kvalitativní (interakční, interpretativní) sociolingvistikou.

První polovina publikace poskytuje čtenáři obecnější vhled do toho, jak se postupně měnily předmět sociolingvistiky, užívané metody i interpretace dosažených výsledků (např. rozdíly v kvantitativních a interakčních studiích o mluvních stylech). S předchozím výkladem úzce souvisí sedmá kapitola (Gender and Language Use) o vztahu jazykové variantnosti a pohlaví, která zkoumá variování mužských a ženských forem jak v jazykových strukturách, tak v interakci. Připomenut je zde i odraz sexismu v jazyce a konstituování feministické lingvistiky jako sociolingvistické subdisciplíny.

Jednou z centrálních oblastí sociolingvistiky je výzkum jazykových kontaktů. Autoři vybrali z „kontaktní lingvistiky“ dvě hlavní témata. Osmá kapitola (Maintenance, Shift and Death) sleduje jazykové kontakty spojené se sociální interakcí mezi lidmi sousedních teritorií, kteří užívají odlišných jazyků. Analyzuje se zde bilingvizmus, tj. schopnost užívat dvou a více jazyků, a s ním související problémy ovládnutí jazyků, jejich preferování v komunikaci a problém zániku jazyka (*language death*) jako specifického typu jazykové změny. Výsledkem složitého procesu spojování a míšení již existujících jazyků jsou tzv. hybridní jazyky (hlavně tzv. pidžiny a kreoly), jimž je věnována devátá kapitola (Pidgins, Creoles and „New Englishes“). Všimá si jejich společenského postavení, vztahu ke koloniálním jazykům a jejich fungování v oblasti vzdělání a kultury.

Důraz na historické a sociální aspekty vzniku hybridních jazyků (koloniální expanze, obchod s otroky, plantážní systém apod.) je motivován skutečností, že jazykové kontakty jsou často výsledkem násilného šíření politické moci a mohou být zdrojem jazykových konfliktů. Vztahu jazyka a moci je věnována desátá kapitola (Critical Sociolinguistics: Approaches to Language and Power). Představena je v ní hlavně kritická analýza diskurzu, která zkoumá, jak jazyk odráží mocenské mechanismy, projevy dominance a hegemonismu, zneužívání moci v různých politických a sociálních situacích, konflikty a názory vedoucí k diskriminaci určitých společenských skupin aj. Cílem lingvistického kriticismu, který se vyvíjel pod silným vlivem některých sociologických a filozofických teorií, je vypracovat metodologii, která by uživatelům umožnila odhalit zakódovanou ideologii. Tímto tématem přechází publikace k aplikované sociolingvistice. Autoři se soustřeďují hlavně na dvě oblasti, které jsou v centru jejich vědeckých zájmů. Jedenáctá kapitola (Sociolinguistics and Education) pojednává o vztahu jazyka a vzdělání. Většina badatelů zkoumala tento problém v případě vyučování a klíčové bylo to, jakou roli hraje jazyk při školním (ne)úspěchu (B. Bernstein). V současnosti se do popředí dostává problematika výběru vyučovacích jazyků v multilingvních školách a jeho důsledky pro efektivní politiku při vzdělávání minorit a imigrantů. Dvanáctá kapitola (Language Planning and Policy) je věno-

vána jazykovému plánování a jazykové politice. Publikace se soustřeďuje především na problémy spojené s podporováním minoritních jazyků a uskutečňováním pluralitní jazykové politiky. Autoři poukazují na skutečnost, že navzdory intenzivnímu bádání není teorie jazykového plánování dosud schopná nabídnout pevná pravidla pro vedení úspěšné jazykové politiky.

Při výzkumu vztahu jazyka a společnosti se většinou předpokládá, že komunity se dorozumívají přirozeným etnickým jazykem. Ke komunikaci však mohou užívat i jiné znakové systémy. Necháme-li stranou tzv. plánové jazyky (esperanto a desítky dalších víceméně neúspěšných návrhů), o nichž se publikace zmiňuje hlavně ve dvanácté kapitole v souvislosti s jazykovým plánováním, jde o systémy nazývané poněkud nešťastně jako „znakové jazyky“. Závěrečná kapitola (The Sociolinguistics of Sign Language) je proto věnována sociolingvistice znakového jazyka neslyšících. Autoři v ní analyzují jeho strukturu a vymezují jeho uživatele jako specifickou minoritu. Ukazují, že „znakové jazyky“ podléhají stejným sociolingvistickým faktorům jako přirozené etnické jazyky (jazykový kontakt, bilingvismus, standardizace aj.), srovnávají postoje uživatelů „znakových jazyků“ k jejich vlastnímu „znakovému jazyku“ i k jazyku majority a všimají si fungování „znakových jazyků“ ve vzdělávací sféře.

Publikace je zaměřena na širší okruh čtenářů, do něhož lze zahrnout nejen studenty, ale i badatele dalších vědních oborů. Předpokládají se jen minimální lingvistické znalosti; jejich rozsah vymezuje v závěru stručný oddíl (Glossary), kde jsou definovány potřebné termíny z oblasti fonetiky a fonologie (klasifikace hlásek), gramatiky a sémiotiky (jazykový znak). Základní sociologické pojmy obdobným způsobem vysvětleny nejsou.

Publikace nepředstavuje sociolingvistiku jako vědní obor univerzální povahy; klade důraz na postižení různých přístupů k sociolingvistickému výzkumu, které jsou ovlivněny hlavně pluralitou pohledů na dva základní pojmy – společnost a jazyk. Epilog knihy, který na tento fakt upozorňuje, tak budoucím sociolingvistům ukazuje různé možnosti, kudy se jejich zájem o vědecký výzkum může ubírat.

Jiří Zeman

Peter Auer: *Sprachliche Interaktion: eine Einführung anhand von 22 Klassikern*
Tübingen, Niemeyer 1999, VII + 282 s.

„Pragmatický obrat v lingvistice“ patří dnes již mezi učebnicové pojmy. Stal se všeobecně přijímaným popisem vývoje, který tato disciplína znamenala od konce 60. let 20. století až do současnosti. Podle Petera Auera, profesora germanistiky na univerzitě ve Freiburgu, však samozřejmost, s níž se užívá spojení jako „pragmatický obrat“, „komunikace“ či „mluvní akt“ apod., skrývá určitá nebezpečí. Jak poznamenává v úvodu k recenzované knize, vzniká tak dojem, že v lingvistice existuje vypracovaná a obecně přijímaná teorie jazykového jednání. Ve skutečnosti je spíše opak pravdou: v současné pragmaticky orientované lingvistice se sbíhají velmi disparátní myšlenkové tradice a jejich prvky jsou někdy kombinovány, aniž jsou přitom vždy dostatečně reflektovány souvislosti a rozdíly jejich teoretických východisek. Kniha *Sprachliche Interaktion* je pokusem o nápravu tohoto stavu či alespoň dílčím krokem k ní. Peter Auer v ní ve 22 kapitolách představuje 22 autorů, které považuje za klasiky analýzy jazykové interakce, a zároveň v každé kapitole vysvětluje myšlenku či koncept, jímž daný autor k této oblasti zkoumání přispěl nejvýznamněji. V celku tak příslušná hesla podávají základ vědění, jež dnes je nebo by podle Auera mělo být pro analýzu jazykové interakce relevantní. (Pokud si výklad některých teorií nežadá jejich rozlišení, užívá autor pojmů „sprachliche Interaktion“ a „sprachliches Handeln“ synonymně.)

Autoři, které do své knihy Auer zařadil, patří svým původním nebo hlavním zaměřením do různých humanitních disciplín: jsou tu např. filozofové L. Wittgenstein, J. L. Austin a francouzský poststrukturální myslitel M. Foucault, klasik německé sociologie M. Weber, představitel fenomenologické sociologie A. Schütz a jeho žák T. Luckmann, zakladatel etnometodologie H. Garfinkel a jeho spolupracovník H. Sacks, současný francouzský sociolog P. Bourdieu, psycholog jazyka Karl Bühler a psychoanalytik P. Watzlawik, antropolog Clifford Geertz, literární vědec a estetik M. M. Bachtin a samozřejmě lingvisté; ti jsou však – uvážíme-li téma knihy – v nápadné menšině: vedle představitelů lingvistické antropologie J. Gumperze a D. Hy-

mese zbývají vlastně jen R. Jakobson a E. Benveniste. Auerem sestavený „kánon klasiků“ se samozřejmě nemůže vyhnout otázkám a pochybnostem, které v podobných případech vznikají vždy: proč jsou zde právě tito a proč zde chybí jiní? Lingvistický antropolog by tu mohl postrádat B. Malinowského, sociolog G. H. Meada, u německého autora je možná překvapivá absence J. Habermase. Podobně je možné u některých autorů zpochybňovat výběr klíčových pojmů, které mají reprezentovat jejich přínos teorii a analýze jazykové interakce. P. Auer s těmito námitkami počítá a připouští, že jeho výběr je zčásti veden osobními preferencemi. Budeme-li knihu číst souvisle od začátku až do konce, a nikoliv jen jako „medailonky“ či izolovaná slovníková hesla, jimiž tyto kapitoly být nemají a nejsou, přesvědčíme se, že subjektivnost výběru tu rozhodně neznamená nahodilost: jednotlivé kapitoly jsou spolu provázány četnými odkazy a sledují jistou vnitřní logiku. Dvě až tři po sobě následující kapitoly vytvářejí někdy tematické bloky, souvislosti se však vynořují i na velké vzdálenosti, „napříč“ textem, a to jak v podobě vědomého – souhlasného i polemického – navazování, tak i v podobě náhodných shod mezi teoriemi, jež o sobě navzájem nevědí.

Prvním třem kapitolám – *Komunikace* (Claude E. Shannon) (7-17), *Apel - Výraz - Zobrazení* (Karl Bühler) (18-29) a *Funkce jazyka* (Roman Jakobson) (30-38) – je společné téma modelu komunikace, vyjádřeného vždy určitým grafickým schématem. Autor se tu ovšem především snaží ukázat, že za schémata, která si mohou být na první pohled podobná, se skrývají zcela rozdílné přístupy. Zatímco v Shannonově, resp. Shannonově a Weaverově modelu jde o komunikaci jako jednosměrný přenos informací od vysílače k příjemci za pomoci společně sdíleného kódu, v Bühlerově modelu jsou mluvčí a posluchač (spolu s denotátem) ústředními dimenzemi jazykového znaku: znak se konstituuje výhradně v komunikační situaci, tj. ve vztahu mezi těmito třemi faktory, jimž podle Bühlera odpovídají tři funkce jazyka. Tento model není podle Auera modelem „komunikačním“ v tom smyslu, v jakém ho známe od Shannona a některých jeho pokračovatelů, nýbrž je modelem „znakovým“. Jejich rozdíl vidí Auer v tom, že zatímco ve znakovém modelu jde o konstituování se znaku ve vztahu k nejdůležitějším aspektům

komunikační situace, v modelu komunikačním jsou znaky pouze inertními věcmi, které si mluvčí a posluchač mezi sebou posílají; na tom, jak znaky vypadají, jak jsou konstituovány, přitom nezáleží (s. 24-25). Zařazení kapitoly o Shannonovi na začátek knihy má ostatně ve struktuře Auerova výkladu funkci jakéhosi odrazového můstku. Autor zde upozorňuje, že tento model, jenž vznikl na půdě matematické informační teorie a původně ani nebyl zamýšlen jako model přirozené mezilidské komunikace, navozuje představu komunikace jako „potrubní pošty“, tj. předávání informací v pevných jednotkách (nádobách) od vysílače k příjemci. Tato představa je hluboce zakořeněna v našem každodenním mluvení a myšlení o jazyce v podobě výrazů jako „zachytit slovy“ či „prázdné řeči“, jejichž metaforičnost si již ani neuvědomujeme. Shannonovým modelem se tato – Auerovými slovy – „lido- vá ideologie“ etablovala v jazyce západní vědy, a možná právě pro toto souznění s běžnými představami se vliv tohoto modelu v lingvistice projevoval až do 50. a 60. let (v teorii masové komunikace ještě déle). Výklad ve všech následujících kapitolách se k té první vztahuje přímo či nepřímo polemicky, teorie ostatních představených autorů ukazují, v čem a proč je Shannonův model neadekvátním popisem lidské komunikace.

Jakobsonův model funkce promluvy lze podle Auera chápat jako syntézu obou předchozích modelů. Jeho grafická podobnost se Shannonovým schématem však vedla k tomu, že Jakobsonův funkční model jazyka byl často chápán a reprodukován jako rozšíření či doplnění lineárního, „přenosového“ modelu a jako takový byl také (zčásti i právem) kritizován. K tomuto částečnému nepochopení přispěla patrně také skutečnost, že Bühler byl na dlouhou dobu pozapomenut a v anglosaském světě nebyl znám vůbec. Jakobson byl však s Bühlerovým myšlením dobře obeznámen a (stejně jako ostatní členové Pražského lingvistického kroužku a v návaznosti na ně i česká funkční lingvistika) na ně vědomě navazoval. Auer zdůrazňuje, že v Jakobsonově schématu nenalezneme žádnou šipku zleva doprava, tj. projev chápání komunikace jako jednosměrného přenosu. K obraně Jakobsona lze dodat, že již uvědomění si existence např. fatické funkce jazyka svědčí o tom, že jazyková komunikace rozhodně nebyla pro Jakobsona jednosměrným předáváním informací.

Výkladem Bühlerovy teorie dvojího pole – pole symbolického a pole (po)ukazování (Zeigfeld), v nichž jsou znaky zasazeny, je uvedeno jedno z témat, které se v Auerově knize, resp. v myšlení dalších představených autorů neustále vrací, totiž otázka významu deiktických slov, indexikálnosti znaku a promluvy, jejího situačního významu. Deiktickými či indexickými jazykovými prvky se v lingvistice (a nejen v ní) mini takové výrazy, které odkazují k různým aspektům konkrétní komunikační situace, např. k osobě mluvčího (osobní zájmena *já, ty...*), místu a času komunikace (příslovce *tam, tady, teď, včera, zítra...*) apod. Šíře pojetí deixe a terminologické rozlišení pojmů deixe a indexikálnost se u různých autorů a lingvistických teorií liší: Auerův výklad se opírá především o ty autory, kteří kladou důraz na poznání, že každá promluva jako celek odkazuje k situaci, v níž probíhá, a chápání indexikálnosti u těchto autorů je tedy širší, než je běžné např. v gramatikách (srov. níže). Příklad Benvenistův (*Énonciation*, s. 51–60) ukazuje, že cesta k rozpoznání nutnosti teorie jazykového jednání začíná často právě problémy s významy deiktických slov a nemožností uchopit situační význam promluvy bez překročení striktně chápaných hranic lingvistického zkoumání, omezujícího se na systém v saussurovském pojetí. Otázka, kdo nebo co je zdrojem významu či spíše smyslu promluvy, resp. v širším, sociologickém záběru smysluplného, symbolického jednání, se ukazuje jako ústřední téma knihy, jako problém, k němuž dospělo myšlení většiny uváděných autorů. Jak je zprostředkován vztah mezi individuálním, subjektivním (jazykovým) jednáním a objektivním, intersubjektivně sdíleným významem, co je zde primární a co sekundární? Kladení takových otázek souvisí patrně také s tím, že autor, ač se na první straně odvolává na pragmatický obrat v lingvistice, nenazývá to, o čem píše, lingvistickou pragmatikou, ale právě teorii jazykového jednání či interakce. Auer odmítá pojetí pragmatiky jako třetí, přidatné dimenze sémiózy, pragmatiky jakožto „*podmínek, za nichž jsou výrazy užívány, pokud je nelze formulovat syntaktickými a sémantickými pravidly*“, jak ji definuje původce tohoto pojmu v lingvistice, americký sémiotik Ch. Morris (*Základy teorie znaku*, 1938, cit. podle Palek, B. (ed.): *Sémiotika*, Praha: Univerzita Karlova 1997, s. 231). Naopak vyzdvihuje Bühlerův model sémiózy právě pro

to, že „*situativní pole mluvčího a posluchače není součástí nějaké dodatečné pragmatiky, (...) situativní pole spíše vstupuje již od začátku do konstituování jazykového znaku*“ (s. 25). Auerův přístup by tak bylo možno nazvat „pragmatizací sémantiky“, v protikladu k „sémantizací pragmatiky“, postupu běžnému v lingvistice už od počátků generativní gramatiky.

Na skutečnost, že svět mluvením nejen popisujeme, ale že také pomoci mluvení jednáme, se pozornost akademických kruhů v Severní Americe a západní Evropě obrátila významně počátkem 60. let pod vlivem práce britského filosofa jazyka J. L. Austina *How to do things with words* (české vydání *Jak udělat něco slovy*, Praha: Filosofie 2000). Austinovi je proto právem v Auerově knize věnována samostatná kapitola (*Performativa*, s. 70–79). Pokus o systematizaci Austinových myšlenek v teorii mluvních aktů J. R. Searla (v rec. knize kap. *Mluvní akt*, s. 80–90) ovšem nedvedla k vypracování teorie jazykového jednání, namísto toho vyústila ve složité definování podmínek platnosti mluvních aktů neboli v jednu z podob počínání, kterému P. Auer říká spolu s H. Garfinkelem „*lčení nevyléčitelné indexikálnosti jazyka*“ (srov. níže). Také vůči H. P. Griceovi (kap. *Konverzační maximy*, s. 91–102) a jeho úsilí určovat význam tzv. nepřímých mluvních aktů odvozováním pomocí implikatur specifických pro logiku rozhovoru se Auer staví poměrně kriticky. Polemizuje především s radikálním subjektivismem Griceova inferenčního modelu komunikace, v němž je pro význam promluvy rozhodující intence mluvčího, resp. její rozpoznání posluchačem a k tomu potřebné inference. Jazyk jako objektivní, sdílený kód se tu stává druhotnou záležitostí, význam určitého slova je abstrakcí z početných promluv, jež vzniká tím, že v mnoha srovnatelných případech je tímto slovem míněno něco podobného. Odvozování významu výrazu z jeho užití vyvolává spojitost s L. Wittgensteinem, od něj se však Grice podle Auera zásadně liší právě svým subjektivismem, neboť Wittgenstein, jak Auer zdůrazňuje, odmítá spojovat význam promluvy s tím, co jí mluvčí minil: nelze čimkoli minit cokoliv a promluva neztrácí svůj význam ani tehdy, když jí mluvčí neminil vůbec nic. Postulování základních principů komunikace, proslulých konverzačních, resp. komunikačních maxim, svědčí o tom, že i Grice cítí nutnost přidat intenci

mluvčího vnějším, objektivně platným pravidlům. Komunikační maximy však poskytují v tomto smyslu ještě méně spolehlivou oporu než vágni a proměnlivý jazykový kód, neboť jsou postaveny na příliš silném předpokladu racionality lidského jednání a z něho vyplývajícího modelu komunikace jako efektivní výměny informací, umožněné tzv. kooperačním principem. Z každodenní zkušenosti si asi většina z nás snadno vzpomene na nějaký rozhovor, jehož účastníci spolu nespolupracovali a spolupracovat nechtěli; Grice sám ostatně neoznačuje své maximy za popis skutečné komunikace, nýbrž jen za její normu, k níž se – zpravidla nevědomě – vztahujeme, když interpretujeme případy jejího každodenního porušování.

Ludwig Wittgenstein (kap. *Užívání*, s. 61–69), jímž se Auer zabývá v kapitole zařazené před výklad zmíněných tří angloamerických filosofů jazyka, považuje přirozený jazyk za dokonalý tak, jak je, a odmítá myšlenku, že by bylo nutné konstruovat jazyk lepší, tj. přesnější: „*Na jedné straně je jasné, že každá věta naší řeči je v pořádku tak, jak je*. To znamená, že *neusilujeme o nějaký ideál: jako kdyby naše obvyklé, vágní věty neměly ještě žádný zcela bezchybný smysl a jako kdyby dokonalá řeč měla být teprve námi konstruována. – Na druhé straně se zdá jasné: Kde je smysl, musí být dokonalý řád. – Dokonalý řád musí tedy vést i v nejvágnější větě.*“ (Wittgenstein, L.: *Filozofická zkoumání*, Praha: Filosofia 1998, § 98). Pro Auerův další výklad je důležité nejen to, že „význam nějakého slova“ je pro Wittgensteina „způsob jeho použití v řeči“ (tamtéž § 43), ale zejména to, že význam promluvy se ukazuje tím, že je jí rozuměno, tím, jak druzí na řečené reagují (Auer, s. 68). O tom, jak význam jazykového výrazu z jeho použití rekonstruovat, však L. Wittgenstein již nic neříká, konstatuje autor závěrem této kapitoly. Ti, kteří se zabývali způsobem, jak rekonstruovat smysl z konkrétní události jazykového jednání, a vyvinuli metodologii pro analýzu jazykové interakce, tedy etnometodologové a konverzační analytici, čerpali ovšem z jiných myšlenkových zdrojů než z Wittgensteina, s nímž je jejich myšlení v některých bodech kongeniální. Navazovali především na tradici rozumějící sociologie, již je v Auerově knize věnován značný prostor. Od M. Webera, přes A. Schütze, jímž se tato linie myšlení dostává do Severní Ameriky, až po zakladatele etnometodo-

logie H. Garfinkela a H. Sackse sledujeme hledání odpovědi na otázku, jak se subjektivně míněný smysl lidského jednání stává smyslem objektivně platným. Důležitá role tu připadá A. Schützovi (*Každodennost*, s. 115–124), který Weberův pojem intersubjektivního smyslu externalizuje: praktickou instancí, jež rozhoduje o smyslu jednání, již není sám jednající (mluvčí), nýbrž ten druhý (posluchač), tak je umožněn přechod od subjektivně míněného, jen jednajícímu přístupného smyslu ke smyslu sociálně objektivnímu (s. 123).

H. Garfinkel (*Indexikálnost/Reflexivnost*, s. 127–135) jde v tomto směru ještě dále: nezajímá ho již smysl jako obsah vědomí jednajících, ale přesouvá jej do sociálně-objektivní skutečnosti interakce. Přichází přitom s metodologickým požadavkem rekonstruovat sociální skutečnost důsledně z perspektivy členů určité kultury; v případě analýzy jazykové interakce to pak znamená, že význam v ní má jen to, na co se orientují sami její účastníci. Klíčový pojem Garfinkelova myšlení – indexikalita, resp. reflexivita – je odpovědí na snahy některých logiků a filosofů odstranit z přirozeného jazyka vágnost a závislost významu na kontextu promluvy, tj. indexikalitu. Garfinkel vysvětluje paradox naznačený ve výše uvedeném citátu z Wittgensteina – jak je možné, že i v té nejvágnější větě vězí dokonalý řád – reflexivitou smysluplného jednání. Rozumí se jí skutečnost, že jednající sami organizují kontext svého jednání tak, aby jejich jednání bylo v daném okamžiku pro všechny praktické účely srozumitelné. Každá naše promluva – zpravidla aniž bychom si to museli uvědomovat – obsahuje vodítka, jimiž svým partnerům v rozhovoru naznačujeme, jak mají naši promluvy rozumět. Analýzou interaktivní produkce smyslu v konkrétních komunikačních situacích navazuje na Garfinkela analýzou sekvenčního průběhu rozhovoru tvůrce etnometodologické konverzační analýzy H. Sacks (*Sekvenčnost*, s. 136–147). V podstatě shodný přístup k indexikalnosti jazykového jednání se ale objevuje i v pojetí kontextualizace u představitele tzv. etnografie komunikace J. Gumperze (*Kontextualizace*, s. 164–174). Gumperz zavádí pojem kontextualizační prostředky (*contextualisation cues*), jímž označuje ty povrchové rysy sdělení, pomocí nichž mluvčí signalizují a posluchači interpretují, jak má být promluva rozuměna. Jde o jevy z různých rovin

jazyka, které z hlediska ekonomie sdělení jsou zdánlivě redundantní: např. prozodické rysy, syntaktické formy, střídání kódů, tj. různých jazyků či dialektů, apod. Podstatné v Gumperzově pojetí je to, že tyto kontextualizační prostředky, jejichž definice se v podstatě shoduje s vymezením indexických prvků v jiných teoriích, kontext komunikační situace nejen odrážejí, ale zároveň jej – ve shodě s Garfinkelovým principem reflexivity – i budují: co je a co není relevantním kontextem rozhovoru, vyjednávají účastníci tohoto rozhovoru v jeho průběhu. Gumperz tím obrací do té doby v lingvistické pragmatice běžné pasivní a jednosměrné chápání vztahu kontextu a indexikálních jazykových prostředků, kdy kontext určuje interpretaci jazykového výrazu a rysy kontextu jsou považovány za existující před komunikační situací a aktivitami mluvčích a nezávislé na nich; u Gumperze (podobně jako u Sackse) je tento vztah naopak viděn jako obousměrný a aktivní – kontextualizační prostředky (ale i samy promluvy) jsou tu nejen prostředky kontextově závislými, ale také kontextotvornými.

Autor recenzované knihy nijak nezastírá, že jeho vlastní teoretické stanovisko stojí nejbližší právě etnometodologii, resp. konverzační analýze, a autorům, kteří ji svým myšlením předznamenávají nebo se s ní – ať již vědomě nebo náhodou – v zásadních bodech shodují. Zcela zjevné je to z častého posuzování způsobů, jimiž vykládání klasikové řešili určité problémy, z jejich srovnání s pozdějším řešením v konverzační analýze. Srovnání vyznívá pravidelně ve prospěch konverzační analýzy (srov. např. závěr kapitoly o Searlovi) a ta se tak jeví jakýmsi úběžníkem Auerova výkladu. Přesto H. Garfinkel, H. Sacks a metodologicky s nimi spříznění autoři nepředstavují „happy-end“ příběhu interakční analýzy, jak bychom se z výše uvedeného snad mohli domnívat. Přes autory usilující uchopit konkrétní interakci v její mikrostruktuře a popsat její řád (E. Goffmann, *Řád interakce*, s. 148-163) a žánry, v nichž probíhá (*Komunikační žánry* T. Luckmanna, s. 175-186), postupuje autor k myslitelům, kteří se snaží popsat a vysvětlit strukturu společenských podmínek, v nichž komunikace probíhá. Poslední volný tematický miniblok tvoří čtyři autoři, jež spojuje téma vztahu jazyka (diskursu) a moci: V. Vološinov (*Ideologie*, s. 212-221), M. Bachtin (*Intertextualita*, s. 222-231), M. Foucault (*Diskurz*, s. 232-239) a P. Bourdieu (*Jazy-*

kový trh, s. 240-252). Přestože se etnometodologové a další američtí sociolingvisté a lingvističtí antropologové stavěli kriticky k racionalistickým modelům komunikace, ať již založeným na kódu nebo na inferenci, západní racionalistický mýtus jazyka jako nástroje, který autonomní a rozumní jedinci užívají k dosažení svých cílů, zůstal v podstatě zachován. S Vološinovem opouštíme optimistickou atmosféru americké střední třídy, v níž svobodní a v zásadě sobě rovní jedinci vstupují do interakce a vyjednávají v ní smysl svých promluv. Pro uvedené čtyři autory není jazyk neutrálním nástrojem přístupným všem členům společenství stejně (Bourdieu mluví o iluzi „*jazykového komunismu, která straší v celé lingvistické teorii*“), žádná slova a žádný předmět řeči nejsou nevinné, neboť promluva vždy vstupuje do pole předchozích, vlastních i cizích promluv, které již byly o tomto předmětu vysloveny, a anticipuje zároveň promluvy další (Bachtin). Jazykový znak tu není arbitrární jako u Saussura, resp. to, co je na něm arbitrární, není důležité, podstatná je jeho sociální určenost, to, že každý znak je ideologický (Vološinov), že je zalidněn, přeplněn úmysly druhých (Bachtin), že je součástí určitého sociálního habitu a jako takový má svoji hodnotu na jazykovém trhu (Bourdieu). Pro myšlení všech čtyř autorů platí, že „*ze světa znaků není úniku*“. V tom, jakou míru svobody v rámci tohoto světa znaků připisují mluvčímu jako autonomnímu subjektu, se však navzájem různí. Zatímco pro Bachtina zůstává mluvčí, resp. autor svobodně jednajícím subjektem, kterému slovo poznamenané hlasy druhých sice nikdy úplně nepatří, ale může se ho pokusit alespoň částečně přivlastnit – „naplnit svými akcenty“, u M. Foucaulta není existence subjektu mluvčího předpokladem diskursu, nýbrž výsledkem diskursivních praktik, mluvčím subjekt je diskursem konstituován. P. Bourdieu představuje jistou snahu o syntézu obou přístupů, neboť mu jde o teorii sociálního jednání, která by postihla právě ono napětí mezi individuálním jednáním a společenskými tlaky, jímž je individuální jednání podrobeno. V případě jazykového jednání spatřuje spojnicí mezi těmito dvěma póly v sociálním hodnocení jednotlivých forem jazyka; právě toto hodnocení, a nikoliv jazyk sám, je tím, co sjednocuje určité společenství a je také určujícím faktorem pro výběr jazykového prostředku. Bourdieuovo řešení vztahu moci a jazykových fo-

rem je tu Auerem označeno za úspěšnější než pokusy jiné, což vzhledem k tomu, že francouzský sociolog je posledním v knize představeným klasikem, vyznívá jako celkem optimistický závěr.

Peter Auer uzavírá Úvod k svému „Úvodu na základě 22 klasiků“ konstatováním, že o tom, jak se odehrává „skok“ od individuálního jednání k jazyku jako sociálnímu systému, víme ještě velmi málo. Jeho kniha si neklade ambiciózní cíl definitivně tuto mezeru v našem vědění zaplnit, na druhé straně je však rozhodně víc než běžnou učebnicovou příručkou. Autor v ní znovu přezkoumává otázky filozofie jazyka, jež tvoří teoretická východiska teorie jazykového jednání. Předkládá svůj pohled na jejich vzájemné souvislosti a vybízí tak k diskusi o nich a k novému promýšlení předpokladů, o něž by bylo možno opřít jakékoliv naše uvažování o vztahu jazyka, jazykového jednání a společnosti.

Kamila Karhanová

Jana Hoffmannová, Olga Müllerová:

Jak vedeme dialog s institucemi

Praha, Academia 2000, 188 s.

Už na první pohled má tato kniha čtenářsky lákavé téma. Autorky, vědecké pracovnice Ústavu pro jazyk český AV ČR, nás uvádějí do prostředí takových zařízení, jako je lékařská ordinace nebo telefonická ohlašovna požáru. Rozhodly se ukázat širšímu okruhu čtenářů, jak se lze skrze rozbor komunikace dobrat toho, abychom s pracovníky „institucí“, kteří dialogem s námi plní svou profesionální roli, jako občané dokázali lépe vycházet a lépe si s nimi rozuměli. Zvláště ti, kdo si z pera jazykovědců zvykli spíše na suchopárné rozborů oprostěné od praktického rozměru každodenní zkušenosti, budou mile překvapeni, že se lingvisté vydávají do terénu, aby zde pracovali s nahrávkami skutečných rozhovorů obyčejných lidí v každodenních situacích jejich života.

Tento empiricky orientovaný přístup ke zkoumání jazyka, řeči a komunikace, který tvoří vedle analýzy médií hlavní spojnici mezi lingvistikou a jinými obory společenských věd, zejména empirickou kvalitativní sociologií, je stále poměrně málo obvyklý v českém kontextu. Autorky se jako na svou hlavní metodologickou inspiraci

odvolávají na konverzační analýzu – je třeba však zdůraznit, že pracují pouze s některými konverzačněanalytickými postupy a jiné, netypické prvky si zase přidávají.

Konverzační analýza, která se vyvinula jako samostatný proud z etnometodologie v 60. letech 20. století, je ve své novější fázi založena na detailním rozboru průběhu rozhovorů převážně mezi aktéry zastávajícími různé role v rámci daného komunikačního prostředí: například prodávač – nakupující (v obchodě), úředník – klient (na úřadě) a podobně. Při analýze takovýchto situací se zejména jazykovědci soustřeďují na několik hlavních rysů, na jejichž základě se snaží danou komunikaci popsat. Autorky vyjmenovávají tyto: výběr slovní zásoby, gramatika, formulace replik, výstavba sekvencí replik (hlavně otázka – odpověď) a celková organizace rozhovoru, jeho struktura. K tomu, aby mohli konverzační analytikové tyto komplexní a jemné detaily popisovat, používají zvukové záznamy rozhovorů a jejich podrobné přepisy. Není tedy náhoda, že se techniky konverzační analýzy rozvinuly až tehdy, když bylo možné začít pořizovat záznamy na dobré technické úrovni prostřednictvím zařízení, které bylo přenosné, snadno ovladatelné a také, v neposlední řadě, nepřilíš nápadné.

Autorky si pro svou práci vybraly čtyři různá komunikační prostředí, která lze zahrnout pod jimi velmi široce definovaný pojem instituce. Instituci autorky chápou „...dosti volně jako zařízení, podnik, úřad, organizaci, která má širší působnost, řídí se ve své činnosti více nebo méně přesnými pravidly a může zasahovat do soukromého života člověka“ (str. 7).

První, a také zdaleka nejdelší, studie z pera O. Müllerové je nazvána poněkud široce: Komunikace v lékařské ordinaci. Text totiž pojednává pouze o komunikaci v ordinaci dětského praktického lékaře. Takový typ ordinace lze právem považovat z komunikačního hlediska za velmi specifický, což je dáno hlavně tím, že zde větší místo jednoho z hlavních aktérů interakce – pacienta promlouvá někdo jiný – jeho doprovod, rodič, prarodič, starší sourozenec. Komunikace je tedy mnohem složitější než například v ordinacích lékařů-specialistů, už tím, že je do ni zapojeno více osob. Proto musí lékař být mimořádně schopný či trénovaný v komunikaci, aby byl při své léčbě úspěšný. A právě takový je

zřejmě pediater, který je středobodem autorčiny studie – na první pohled nadprůměrně bystrý, vtipný a zároveň i citlivý. Máme tedy před sebou velmi specifický obraz lékařské ordinace s dominantní osobou lékaře, který většinu verbální komunikace zastane sám. Ostatní aktéři jsou ukryti v jeho stínu, o jejich komunikaci a o nich samotných máme možnost se dovědět mnohem méně. Autorka této disproporci v komunikaci sama podléhá a i ona věnuje nejvíce pozornosti lékaři, zatímco pacienti v porovnání s ním vynikají pouze jako slabí a málo kompetentní aktéři.

Nabízí se pak otázka, jaký je statut takto získaných poznatků. Co se vlastně dovídáme o „komunikaci v lékařské ordinaci“, jak slibuje název kapitoly? Autorky se samy v úvodu knihy zmiňují o tom, že výběr konkrétních situací byl podmíněn především možností získat souhlas alespoň jedné strany s nahráváním komunikace. Avšak místo opatrných závěrů, vyslovených s vědomím omezené možnosti zobecňování, o povaze komunikace a faktorech, které ji ovlivňují (jako prostředí, vzdělanostní rozdíly, zkušenost a trénink profesionála) se v textu O. Müllerové objevují tyto věci: setkáme se tu na jedné straně s detailním opisem průběhu komunikace, ale s malou přidanou hodnotou oproti samotným transkriptům, a na druhé straně se snahou o psychologizující a sociologizující generalizace nezakotvené v datech, ani v žádné citované literatuře, jako je například tato: „Otec a/nebo matka mají za dítě přirozenou odpovědnost (i odpovědnost podle zákona), mají k dítěti rodičovský vztah, vědí, že pečovat o ně je jejich povinností. Toto vědomí je u nich většinou stejně silné, když je dítě úplně malé, i když roste a z péče rodičů se pomalu vymanuje.“ (str. 68) Domnívám se, že podobná tvrzení do takovéto studie nepatří, pokud nejsou ničím podložena a neslouží například jako interpretace průběhu nějakého konkrétního rozhovoru. Ani závěr úvodní studie nevyznívá přesvědčivěji, když místo toho, aby byl obhajobou použité metody ve vztahu k získaným poznatkům, je pouze krátkým a nejistým shrnutím s náznakem snahy nalézt zobecnitelné výsledky.

Následující dvě studie, které pocházejí z pera druhé ze spoluautorek – J. Hoffmannové, jsou na první pohled méně ambiciózní (i co se rozsahu týče), o to přesvědčivějším dojmem však na čtenáře působí. J. Hoffmannová si je o poznání více vědoma problematičnosti prostředí, která

se rozhodla zkoumat, ve vztahu k široké definici pojmu instituce. I ona totiž musela pracovat tak trochu s tím, co bylo k máni. Namísto pojmu instituce navrhuje pracovat jako s hlavní analytickou kategorií s tím, co nazývá institucionálním dialogem. Současně se snaží rozlišovat mezi dvěma póly diskurzu, *institucionálními*, který charakterizuje jako profesionální, autoritativní, distancovaný, formální, oficiální. Naproti tomu *fatický* diskurz je popisován více jako „rozhovor pro rozhovor“ – jako soukromý, přátelský, vstřícný, nemanipulativní. Rozhovory, které jsou analyzovány v prvních dvou textech knihy, tedy podle J. Hoffmannové nejsou prototypem institucionální komunikace, protože svým charakterem oscilují mezi institucionálním a fatickým diskurzem.

První ze dvou studií J. Hoffmannové se týká rozhovorů, které vedla sestra-pečovatelka s klientkami „babičkami“ v domově důchodců a které by bylo možné označit jako terapeutické. Žádná z autorek bohužel nevěnuje ani zmínku tomu, jak se jí podařilo konkrétní analyzované nahrávky získat, prostřednictvím koho, kdo z aktérů o nahrávání věděl a kdo nikoli, což lze z hlediska pravidel psaní odborného textu (a to nejen sociologického) hodnotit jako problematické. Mám na mysli především hledisko etické, zvláště jedná-li se o prostředí a rozhovory intimní, což zde nepochybně platí, a také hledisko metodologické. Takto totiž nelze ani posoudit, které reakce aktérů rozhovorů mohly být ovlivněny tím, že interakce je sledována a že bude předmětem analýzy.

Zdravotní sestra se v citovaných rozhovorech snaží pomoci vhodně volených otázek prolomit komunikační bariéru mezi klientkami a okolím, hovořit s nimi o jejich problémech a trápeních a pomoci jim smířit se s mnohdy neradostnými událostmi jejich života a se situací, ve které se ocitly. Důležitým rysem těchto rozhovorů je to, že se jedná z velké části o rozhovory biografické – sestra se snaží z klientek „vylákat“ vzpomínky na blízké i vzdálené události jejich života. Terapeut je zde ve vztahu ke klientovi vlastně v podobné situaci, v jaké bývá výzkumník ve vztahu k respondentovi. Čtenář-sociolog, psycholog nebo sociální pracovník zabývající se prací s hloubkovými rozhovory mají skrze detailní pohled na průběh komunikace terapeuta s klientem příležitost podobnou situaci, kterou sami často zažívají, vidět jako problematickou, a tedy jako relevantní součást svých vlastních výzkumných zá-

jmů. Zároveň se jim dostává vodítek k tomu, jaké faktory, které ovlivňují průběh komunikace a její výsledek, mohou při své práci sami reflektovat.

Druhá studie J. Hoffmannové se zabývá komunikací občanů s telefonickou ohlašovnou požárů. Zde stojí za zmínku zejména fakt, že se autorka rozhodla použít komparaci dat ze dvou různých prostředí. Jedním z nich je telefonický dispečink požární stanice v okresním městě, druhým ohlašovna požáru v Praze. To, že je umožněno srovnání dvou v mnohém odlišných lokalit, dodává textu na zajímavosti a závěrům na přesvědčivosti.

Na rozdíl od dvou předchozích typů se rozhovory při ohlašování požárů vyznačují strohostí a zjevnější svázaností s pravidly instituce, jejíž cíle jsou jasné a nadřazené všemu ostatnímu – uhasit požár, zachránit majetek a životy. Komunikace dispečera má svá přesná, kodifikovaná pravidla, připomínající komunikaci při telefonickém vyplňování dotazníku – je třeba zjistit co, kde, jak, jak moc a pak už není moc o čem mluvit, je třeba jet hasit. Je-li tomu tak, zásadní je samozřejmě následující metodologický problém: lze pochopit pravidla této komunikace bez souběžné analýzy daných směrnic, pokynů a tréninkových manuálů, podle kterých dispečer jedná, jak se o to pokouší autorka? Toto dilema je ostatně přítomné i v obou předcházejících studiích, kde profesionálně rovněž jednají podle nějakých psaných či nepsaných pravidel, a i ve studii následující. Postačuje konverzačněanalytický materiál tvořený transkripty „autentických“ rozhovorů pořízených bez přítomnosti výzkumníka pro uchopení tak komplexních sociálních jevů, jakými se autorky zabývají? Neměly by se buď více držet problémů jazyka, které vyjmenovávají v úvodu a které jsou prostřednictvím transkriptů zkoumatelné spíše, a nebo přibrat do své výzbroje více výzkumných metod jako zúčastněné pozorování, rozhovory s aktéry komunikace (především s profesionály), nebo studium dokumentů, jak to dělají jiní kvalitativní „terénní“ výzkumníci?

Autorkou poslední studie je opět O. Müllerová. Rozhodla se zkoumat komunikaci během veřejných schůzí obecního zastupitelstva, kde se za přítomnosti představitelů obce, jejich občanů, zástupců nevládních organizací a energetické společnosti projednává možnost vybudování úložiště jaderného odpadu v katastru obce. Jde

tedy o nejsložitější seskupení komunikujících aktérů ze všech, které jsou v knize obsaženy. Zajímavým rysem této studie je i to, že autorka měla tentokrát k dispozici videozáznam, což jí umožnilo využít výhod nepřímého pozorování. Zároveň se v textu odklání od pouhé analýzy rozhovorů, i když tento záměr explicitně nedeklaruje, a to směrem k sociologizující studii průběhu konkrétní kauzy. Na základě popisu komunikace mezi jejími účastníky rozděluje postoje aktérů na racionální a emocionální, přičemž za zastánce racionálních postojů označuje experty energetické společnosti. Na opačném pólu jejího hodnocení stojí občané obce, kteří argumentují emocionálně a celému problému dostatečně nerozumějí. Někde mezi jsou pak zástupci neziskového sektoru a státní správy, kteří leckdy problémy spíše zamlžují a komplikují, než aby napomáhali jejich řešení. Autorka se tímto poněkud schematickým popisem pouští na nejistou půdu a není úplně jasné, jak jejím závěrům rozumět. Chce skutečně analyzovat rétorické strategie různých stran dialogu, skrze něž vznikají asymetrické vztahy mezi různými aktéry a přispět k tomu, aby si tito aktéři vzájemně lépe porozuměli a jejich pozice se vyrovnaly? Místy obě její studie, obsažené v recenzované publikaci, vyznívají spíše opačně: jako snaha legitimizovat postavení a názory expertů, mezi které sama také patří, a takto je de facto nadřadit nad zájmy občanů-laiků.

Přes všechny výhrady, které lze mít, je dobře, že tato kniha vyšla. Doufejme, že nezůstane pouze u ní – už jen proto, že je to u nás dosud jedna z mála publikovaných původních prací, jejichž autorky či autoři nechávají čtenáře alespoň nahlédnout tam, kde se skrze analýzu textu rodí porozumění jazyku, řeči, sociálním jevům. Škoda jen, že autorky zůstaly tak trochu na půl cesty ve své snaze zprostředkovat toto porozumění také čtenářům z řad široké veřejnosti. Text je tak na jedné straně pro běžného čtenáře místy příliš vědecký, na druhé straně postrádá některé důležité prvky, bez kterých se plnohodnotná odborná publikace neobejde, jako je detailnější popis metodologie a častější odkazy na literaturu.

Ivan Vodochodský

Paul L. Jalbert (ed.): *Media Studies:*

Ethnomethodological Approaches

Lanham/New York/Oxford, University Press of America/International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis 1999, 284s.

Ačkoli se etnometodologie zrodila z promýšlení problémů spojených s konceptualizací sociální akce, v polemikách a návaznostech přístupů představovaných především H. Garfinkelem, A. Schützem a T. Parsonsem, nelze říct, že by byla vítána na sociologických katedrách, a ani to, že by se sama jako pouhé odvětví sociologie deklarovala. Pnutí mezi etnometodologií a (ne)etnometodologickou sociologií, z pohledu etnometodologů často „konvenční sociologií“, je zřejmé i v recenzovaném sborníku, v němž „sociologie médií“ jakožto produkt (a příklad) „konvenční sociologie“ je pozadím pro profilaci etnometodologického studia masmédií. Protože etnometodologie je u nás značně zanedbanou částí sociálního výzkumu, soustředím se ve své recenzi především na *prezentaci* jednotlivých studií sborníku. Vycházím z toho, že teprve po vytvoření společného vědomostního základu, který by se neopíral jen o encyklopedické přehledy, je smysluplné v širší míře zaujímat *kritický* postoj. (*Empiricky* založené studie, jako je např. příspěvek I. Arminena „Vyprávění životních příběhů a etnometodologie“ ve sborníku *Otevřená minulost*, ed. Z. Konopásek, Praha 1999, jsou v českém kontextu zatím ojedinělé.)

Etnometodologické stanovisko vyžaduje nejen to, aby byla sociální skutečnost studována z hlediska samotných aktérů (což je i stanovisko etnografie a symbolického interakcionismu), ale také to, „aby byla systematická pozornost věnována detailům lidského chování v reálném čase a rovněž artikulaci souborů deskriptivních výrazů charakterizujících přesně pojmy, uvažování, znalosti – širěji kompetence, na nichž takové chování závisí a které vykazuje.“ (Jalbert, „Preface“, s. XVI) Tato úvodní myšlenka charakterizuje teoretické ambice celého sborníku.

V první studii, nazvané „Seeking and Finding Society in the Text“, se Wes Sharrock a Wil Coleman, působící na univerzitách v Manchesteru, podrobně zabývají základními shodami a rozdíly mezi „sociologií a etnometodologií“ (s. 2n.). Ke shodám patří to, že sociologie i et-

nometodologie své výzkumy začínají tím, že suspendují praktický postoj ke každodennosti, a zaměřují se na její „samozřejmé“ rysy a ty chápou jako „sociální jevy“. Rozdíly jsou především v tom, jak přistupují k uspořádanosti, resp. strukturovanosti sociálních jevů (kterou rovněž společně předpokládají): etnometodologie usiluje podle autorů o *deskripci* vnitřní logiky „sociální struktury“, o formulaci její „logické gramatiky“, zatímco sociologie usiluje o (kauzální) *explanaci* „sociální struktury“. Autoři dále ukazují, že sociologie (včetně sociologie masmédií) ve svých výzkumech vychází z každodenní, resp. běžné (commonsense) znalosti sociálních struktur, aniž však toto náležitě reflektuje. Obecná tvrzení ve své náročné, argumentačně velmi propracované studii ilustrují Sharrock a Coleman kritickým rozbořením jednoho vlivného britského masmediálního výzkumu, v němž různá „čtení“ masmediálních textů jsou vysvětlována různým postavením konzumentů masmediálních textů v třídní struktuře společnosti.

Podobnou stavbu má i následující studie z pera editora celého sborníku Paula L. Jalberta „Critique and Analysis in Media Studies: Media Criticism as Practical Action“. Jalbert (University of Connecticut) v ní porovnává svůj etnometodologicky inspirovaný výzkum amerického zpravodajství o válce v Libanonu s ideologicky motivovaným výzkumem téhož předmětu od jiného analytika. Autor nejprve ukazuje, že navzdory deklarovanému principu „etnometodologické indifference“ (Garfinkel, Sacks) není kritičnost vyloučena ani z etnometodologických studií, pakliže je sama kritičnost studována jako specificky uskutečňovaná „praktická akce“. Oproti ideologicky motivovaným kritikám masmediální produkce (např. v duchu programové formulace „ve své studii chci předvést, že americké zpravodajství o válce v Libanonu bylo proizraelské“), tj. oproti kritikám, které preferují některá konkrétní „čtení“ analyzovaných textů, usiluje Jalbert o objasnění „logiky významových opcí“ (s. 48). Tu lze podle něho odhalovat na základě analýzy vzájemného působení tří faktorů: 1. předpokladů autora textu (background assumptions/belief commitments), 2. samotného textu, 3. stanoviska vyvoditelného z textu (např. ve smyslu: text podává tendenční, proizraelskou, nebo naopak faktickou informaci). Jalbert ukazuje, že týž text při změně prvního faktoru může „generovat“ ji-

né stanovisko. Z hlediska tohoto analytického schématu pak kritizuje výkony masmediálních kritiků.

S jinými problémy přicházejí Michael Lynch (University of Cornell) a David Bogen (Boston University) ve studii „The Struggle Between Testimony and Evidence at the Iran-Contra Hearings“. Masmediální „texty“ jsou zde pro ně východiskem pro detailní analýzu toho, jak televizně přenášené ústní výpovědi svědků – a následně jejich písemné záznamy – se podílejí na utváření jedné potenciální „historické události“, totiž (výsledků týkajících se) tajného prodeje amerických zbraní do Iránu, a jak tato postupně vznikající „historická událost“ zase působí na další svědecké výpovědi – řečeno spolu s autory: jak spolu zápasí svědectví a evidence. Lynch a Bogen ve své studii využívají také některé poznatky a pojmy M. Foucaulta („obřad pravdy“) a svůj příspěvek zasazují do sporu mezi J. Derriou a J. Searlem o vztahu písemné a mluvené komunikace. Jejich přístup k tomuto sporu je však typicky etnometodologický: nediskutují *teoreticky* o tom, zda psaní nebo mluvení má ty či ony vlastnosti, ale analyzují to, jak se vztah písemných a mluvených komunikátů stává *praktickým* problémem pro účastníky analyzovaných výsledků a jak je jimi řešen. Za zmínku rovněž stojí to, že v příloze ke své studii zformulovali Lynch a Bogen stručně a výstižně program etnometodologického studia (s. 70, 71) a že recenzovaná studie je vytahem z jejich obsáhlé knihy „The Spectacle of History. Speech, Text, and Memory at the Iran-contra Hearings“ (Durham, London: Duke University Press 1996).

Jeff Stetson, působící na univerzitách v Japonsku, přispěl analýzou masmediálního zachycení události, která vedla ke smrti jednoho muže/podnapilého muže/podnapilého učitele... Ve své studii nazvané „Victim, Offender and Witness in the Emplotment of News Stories“ vychází z toho, že „stejnou událost“ lze v případě nejednoznačnosti popisovat různě, s pomocí různých sociálních kategorií, přičemž ho zajímá problém, zda jejich použití může být v dané kultuře dostatečným vysvětlením toho, co se stalo; počítá tedy s tím, že *fyzikálně* stejná událost může – v dimenzi *sociální* – být nazírána jako různé události. Metodologicky autor navazuje na odvětví etnometodologie označované jako „členská kategorizační analýza“ (membership catego-

rization analysis), jehož základy byly položeny v díle Garfinkelova spolupracovníka H. Sackse a které se dnes v rámci etnometodologie dynamicky rozvíjí (vedle známější konverzační analýzy, resp. sekvenční analýzy rozhovorů). Kategorizování je v etnometodologii studováno jako každodenní činnost lidí (nikoli *jen* expertů), tedy jako „kategorizační praktiky“. Ve svém článku Stetson sleduje interpretaci, resp. konstrukci zmíněné události v japonských masmédiích v závislosti na připisování různých sociálních kategorií relevantním účastníkům události, a to v průběhu téměř dvou let. Jeho obsáhlá studie patří k nejzajímavějším příspěvkům recenzovaného sborníku a mohu ji doporučit i jako (dobrý) úvod do „členské kategorizační analýzy“.

Článek, který napsali Liz Marr, Dave Francis a Dave Randall, působící na Metropolitní univerzitě v Manchesteru, je příspěvkem k dalšímu dynamicky se rozvíjícímu odvětví etnometodologie, totiž „etnometodologickému zkoumání práce“ (*ethnomethodological studies of work*). Toto odvětví, opírající se o programové články pozdního Garfinkela a jeho spolupracovníků, analyzuje různá sociální prostředí jakožto praktické sociální akce konstituující tato prostředí, přičemž z praktického charakteru těchto sociálních akcí plyne, že se jimi zabývá vždy v konkrétních situacích, jinak řečeno „lokálně“. Etnometodology zajímá, jak sami aktéři produkují řád neboli uspořádanost (*orderliness*) sociálních prostředí, a snaží se odhalit to, co aktéři při této každodenní produkci považují za samozřejmé; viděno z jiného úhlu: co je samotným aktérům nápadné na pozadí této samozřejmosti (a tedy co stojí za zmínku, co je hodné vyprávění ...). Marrová, Francis a Randall v článku „The Soccer Game as Journalistic Work: Managing the Production of Stories about a Football Club“ se zaměřují na každodenní práci fotbalového novináře. Soustředí se na to, jak články takového novináře vyrůstají ze znalosti, které jsou sdíleny fotbalovými profesionály, fotbalovými novináři a fotbalovými fanoušky, a – v obecnější rovině – na proměnlivou a „lokálně“ uskutečňovanou (accomplished) hranici mezi „insidery“ , „outsidery“ a „mediátory“.

Douglas Macbeth, Státní univerzita Ohio, se ve svém článku „Glances, Trances, and Their Relevance for a Visual Sociology“ pokouší vypracovat alternativní přístup k semiotické analý-

ze filmu. Předmětem jeho studie je však filmování neumělecké (non-fiction), známé z každodenního televizního zpravodajství, využívané v etnografii a sociologii a masivně se rozšiřující se stoupající oblibou domácího videa. Autora zajímá to, jak filmový záběr ukazuje „divání se“ jednotlivého „lokálního svědka“; zajímá ho to, že v záběru nacházíme jakožto diváci nejen svědectví o filmované události, ale i záznam samotného průběhu podávání tohoto svědectví, jinak řečeno věnuje se tomu, jak se filmový záznam stává záznamem své vlastní produkce. Kromě reflexivity, jednoho z centrálních etnometodologických témat, spojuje Macbetha s etnometodologií důraz na analýzu „viditelného řádu“ sociálních akcí a prostředí. Macbethova stať tak v technologické dimenzi propracovává některé aspekty etnometodologie zformulované už v jejích počátcích, v šedesátých letech dvacátého století, ve studiích H. Garfinkela. Připomeňme si alespoň to, že Garfinkel ve svém výzkumném programu zdůrazňoval analýzu situačně podmíněných praktik „divání se a říkání“ (looking-and-telling). Za zmínku také stojí to, že Macbethův příspěvek se dobře orientuje v historii filmu a vydatně z ní těží.

Následující studie, „Category, Predicate and Contrast: Some Organizational Features in a Radio Talk Show“, z pera Stephena Hestera a Richarda Fitzgeralda (University of Wales, Bangor, Cardiff) nás zavádí do fungování dalšího média – rádia. S. Hester patří k významným představitelům a propagátorům „členské kategorizační analýzy“. Je například koeditorem (spolu s P. Eglinem) sborníku „Culture in Action. Studies in Membership Categorization Analysis“ z r. 1997 (viz mou recenzi publikovanou in: *Slovo a slovesnost* 60, 1999, s. 310-313). Také ve studii, kterou napsal s R. Fitzgeraldem, je v popředí aparát tohoto etnometodologického odvětví. Autoři v ní vycházejí z toho, že organizace tohoto druhu talk-show je metodickým řešením problému, jak přeměnit telefonní rozhovory v zábavný program. Zaměřují se proto především na činnost moderátora, konkrétně na to, jak od volajících elicituje specifické repliky, jak telefonáty propojuje s tématem talk-show a jak stimuluje diskusi. Z hlediska členských kategorií (a jejich vlastností, tj. „predikátů“, jimiž jsou kategorie konstituovány) jsou talk-show v nejobecnější rovině (viditelně) formována „standardizovaným

relačním párem“ moderátor – telefonující mluvčí; diskusně relevantní jsou dále kategoriální identity telefonujících účastníků v závislosti na tématu talk-show (např. „já jako doktor ...“ v debatě o AIDS). Autoři si detailně všimají i sekvencních průběhů rozhovorů, a nemají tak daleko k tradiční konverzační analýze (o komplikovaném vztahu sekvencní a kategorizační analýzy v rámci konverzační analýzy viz v mé recenzi publikované in: *Biograf. Časopis pro biografickou a reflexivní sociologii* 15-16, 1998, s. 93-100).

O „členskou kategorizační analýzu“ se opírá i následující příspěvek od Petera Eglina (Wilfrid Laurier University) a Stephena Hestera „Moral Order and the Montreal Massacre: A Story of Membership Categorization Analysis“. Autoři se v něm věnují tomu, jak byla v kanadských novinách prezentována událost, která vešla ve známost jako montrealský masakr: na jedné montrealské vysoké škole zastřelil M.L. třináct studentek a vzápětí sám sebe. Autoři svou studii zasazují do širšího kontextu prací o zločinu a deviantnosti a konstatují, že se těmito jevy nezabývají – v etnometodologickém duchu – jako předměty sociologického teoretizování (např. jaké jsou funkce zločinu ve společnosti), nýbrž jako jevy formujícími lokálně uspořádané praktické akce a praktické uvažování členů společnosti. „Morální řád“ nacházejí v takových aktivitách „členů“ (members), jako jsou oznamování, popisování, problematizování, vysvětlování a formulování zločinu či deviantnosti. V daném případě jde o výzkum tří druhů lokálních kontextů: novinové zpravodajství, vraždy zveřejněné promluvy a formulace použité v komentářích. Autoři ukazují, že příběhy vznikající v novinách při prezentování zmíněné události – a také její vysvětlování – vycházejí z kategorizační analýzy, kterou prováděli sami „členové“ (novináři, vrah, komentátoři), a že charakter a struktura těchto příběhů do značné míry vyplývají z „logiky“ použitých členských kategorií a jejich „predikátů“.

Celý sborník uzavírá pozoruhodná studie portlandského profesora sociologie Dušana I. Bjelice nazvaná „Frenching' the 'Real' and Praxeological Therapy: An Ethnomethodological Clarification of the New French Theory of Media“. Autor v ní navazuje na „francouzské přístupy“ ke „skutečnosti“ (odtud patrně poněkud neprůhledný titul jeho studie), jak jsou ztvárněny v pracích masmediálních teoretiků J. Baudrillarda

da a P. Virilia. Jádrem Bjelicovy studie je snaha vypracovat etnometodologickou interpretaci základní myšlenky těchto přístupů, totiž toho, že skutečnost ve fungování masmédií mizí, že média nabízejí pouze simulaci skutečného. Připomeňme si, že „problém skutečného“ je centrálním etnometodologickým tématem; např. sami etnometodologové vymezují etnometodologii jednoduše jako obor zabývající se tím, jaké metody užívají lidé (a jak tyto metody užívají), když rozhodují, zda je, nebo není něco skutečné (viz E. C. Cuff, W. W. Sharrock, D. W. Francis, *Perspectives in Sociology*, 1998). V souladu s etnometodologickým názorem, že význam je „praktická deskriptivní kategorie“, stavi Bjelic proti analýzám hotových masmediálních simulací, opírajícím se o „teorie kódu“, analýzu simulačních *praktik* a formuluje myšlenku, že „to, co je skutečné, není fixovaným referentem, nýbrž pohyblivým cílem, který odhaluje proměnlivou konstelaci různých perspektiv“, a to v konkrétní situaci. Studie je pozoruhodná i tím, že Bjelic detailně popisuje, jak sám byl zapojen do produkce masmediálního simulování skutečnosti, když tlumočil pro jeden americký zpravodajský televizní program rozhovor s oběťmi války v Bosně.

Jako celek je recenzovaný sborník neobyčejně zajímavou, i když náročnou četbou. Zabývá se celou řadou mediálních žánrů a nacházíme v něm detailní analýzu toho, jak mediální „texty“ konkrétně fungují. Osobitost sborníku je dána především jeho etnometodologickou orientací. Jako takový představuje nepřehlédnutelnou výzvu pro prudce se rozvíjející studium masmédií. Řada příspěvků sborníku je evidentně koncipována přímo s tímto záměrem – jejich autoři etnometodologické studium masmédií programově usouvztazňují s běžnou, tj. konvenční/neetnometodologickou sociologií médií či jiným odvětvím sociologie, a to v obecnějším konceptu „etnometodologické respecifikace“ *sociologických* problémů. Jednotliví autoři však mají také ambice rozvíjet etnometodologii jako takovou. Nejzřetelněji je to vidět na kompaktním bloku studií těžících z „členské kategorizační analýzy“. Čtenář sborníku tak získá podstatné informace nejen o masmédiích, ale i o samotné etnometodologii.

Jiří Nekvapil

Ulrich Ammon (Hrsg.): *Sprachförderung: Schlüssel auswärtiger Kulturpolitik*

Frankfurt am Main, Peter Lang 2000, 150 s.

Němčina je jazyk, který v průběhu 90. let právě skončeného století prodělal období vzestupu i ústupu. Navzdory vyklizení dříve dosti suverénních pozic ve střední a východní Evropě patří stále ještě k jazykům, který se tu vyučuje v nezanedbatelné míře na školách základních, středních i vysokých a o který se projevuje zájem v podnikatelské sféře. Její pozice však zcela stabilní nejsou a právě českého či v širším smyslu středoevropského čtenáře by mohlo zajímat, jak se sjednocené Německo stavi k otázce podpory němčiny dnes, jak se vyvíjely koncepce podpory a šíření němčiny v minulosti, jsou-li způsob a intenzita práce v této oblasti srovnatelné s podporou francouzštiny nebo angličtiny nebo jestli se např. v důsledku stále intenzivnější globalizace a růstu počtu anglicismů dokonce němčina nezařadí k ohroženým jazykům atd. – otázek na toto téma se může vynořit celá řada. Fundovaných odpovědí na takové otázky se v přehledné a komprimované podobě nejen v českém prostředí zájemce nedopátrá úplně snadno. O to více potěší, že vyšel sborník „Podpora jazyka: klíč zahraniční kulturní politiky“, který čtenáře může v základních rysech uspokojit a kromě toho mu nabídnout další literaturu.

Sborník, jehož úvodní slovo a závěr napsal profesor Ulrich Ammon z Duisburku, se skládá z celkem 12 příspěvků německých i jiných odborníků. Podává přehled o zahraničněpolitické podpoře němčiny od středověkých počátků (Franz Stark) přes císařství a Výmarskou republiku (Roswitha Reinbothe), období nacismu (Dirk Scholten), existence NDR (Martin Praxenthaler) až po dobu po znovusjednocení Německa (Hellmut Hoffmann). Způsoby a specifika podpory němčiny ze strany SRN před rokem 1990 až na několik odstavců na str. 61 a 62, resp. na str. 96 až 102 chybějí, ale jak vydavatel poznamenává, lze příslušné informace nalézt v článku v časopisu *Muttersprache* (1989, 229-263). Stať ovšem časově končí již rokem 1985. Kromě chronologických přehledů je pozornost věnována konkrétním projektům podpory němčiny v Rusku (jeden společný příspěvek Joachima Sartoria a Kathariny von Ruckteschell a další příspěvek, jehož spoluautory jsou Rupprecht S. Baur, Chris-

toph Chrosta a Claus Wenderoff). Jako v řadě jiných společenskovědních studií je i v tomto případě jistě zajímavé pokusit se srovnávat. Tomuto požadavku vycházejí vstříc příspěvky o historických konkurentech Německa v Evropě, a to i jde-li o projekci otázky podpory jazyka v průběhu evropské integrace. O francouzské jazykové politice referuje Herbert Christ a o její anglosaské variantě Robert Phillipson. Mohlo by se zdát, že jednotliví přispěvatelé pouze nashromáždili a čtenářům nabízejí suchá data a dokumenty. Teoretická argumentace, souvislosti podpory kultury podporou jazyka a opačně a modely této podpory však nechybějí (Ulrich Ammon, Karen Risager). Z tohoto stručného nástinu plyne, že jednotlivých témat a úhlů pohledu je v tomto opticky užlém sborníku obsaženo mnoho, proto se v následujícím jako germanista zaměřím na aspekty týkající se němčiny, a to ze sociolingvistického hlediska.

Franz Stark ve svém shrnutí rozšiřování německého jazyka v období od 13. století do třetí čtvrtiny 19. století vychází z několika nutných terminologických předpokladů, které se ukázaly jako nezbytné i v dalších statích. V zájmu přesnosti diferencuje mezi rozšiřováním *interním* (na území podléhající nějakému suverénovi) a *externím* (mimo území tohoto suveréna), neboť je důležité brát v potaz rozdílnost jazykových společenství a státních útvarů ve středověku a později v 19. století. O *politice* se dá mluvit jen v případě, že toto šíření probíhá *plánovaně a promyšleně*, nikoli samovolně a spontánně. A toto vše vytváří souhru za předpokladu, že dané jazykové společenství disponuje příslušným *jazykovým vědomím*.

Stark situuje zásadní bod obratu, od kterého se němčina interně prosazuje proti latině, do období přelomu 12. a 13. století. Argumentuje především užitím němčiny v právních dokumentech. Přitom rozlišuje mezi dolní a horní němčinou, což je namístě. Nemožnost izolovat němčinu od ostatních jazyků a zároveň jistý prvek soupeření jsou ukázaný na prvním zákonném ustanovení týkajícím se výslovně postavení němčiny, které je autorem vyzdvíženo. Ve Zlaté bule Karla IV. se hovoří o velké míře užívání němčiny, latiny, italštiny a češtiny, nikoli např. francouzštiny. Za reprezentanta vysloveně politického jazykového vědomí pokládá Stark Maxmiliána I., jenž se obracel i na frankofonní říšská města ně-

mecky. Avšak o kodifikaci říšského jazykového práva lze mluvit až od roku 1519. Tehdy Karel V. předepsal pro úřední styk s německy hovořícími částmi říše němčinu a pro ostatní latinu.

Externí politiku šíření němčiny ukazují Stark na příkladu hanzy představující síť měst, v nichž se dalo komunikovat dolnoněmecky. Pouze Novgorod byl výjimkou. Němčina byla velmi rozšířená. Co tedy způsobilo, že dnešní situace je s tehdejší nesrovnatelná? Již v oné době především diplomacie a nízká loajalita německých mluvčích ke svému jazyku. Za moment přímo osudný pokládá Stark mírová jednání v Münsteru roku 1648. Francouzští a španělští delegáti jednali navzdory německým zástupcům, kteří žádali latinu, francouzsky a španělsky. Říšští zástupci však němčinu odmítali a sami mluvili latinsky. Tak byly položeny základy vývoji, který němčině jakožto jazyku mezinárodní diplomacie rozhodně nepomohl – v roce 1682 na jednáních ve Frankfurtu a Mohuči o schválení francouzské anexe Štrasburku přišli dokonce sami francouzští vyjednavací s návrhem reciprocity jazyků (jednání ve francouzštině resp. němčině, formulování závěrů v latině), ale německá strana dobrovolně od němčiny upustila a dokonce i ústní jednání vedla latinsky. Proto snad už ani nepřekvapí, že např. rastattský mír (1714) byl vyjednaný i německou stranou francouzsky.

Období po založení Druhé říše (1871) však vypadalo jinak, ačkoli se deficity z předchozích století vyrovnat nepodařilo. Roswitha Reinbothe podává mj. podrobný přehled o podpoře německých škol v zahraničí. Některé kvantitativní údaje vykazující mimořádnou dynamiku jsou velmi zajímavé – ještě v roce 1878 existovalo německých škol v zahraničí pouze 15, v roce 1914 však již 900. Z nich se v USA a Latinské Americe nacházelo 734 a v Evropě 100. Podpora přicházela nejen od říšské vlády, nýbrž i od řady spolků. Na přelomu 19. a 20. století tedy o nedostatku loajality rozhodně hovořit nelze. Vzhledem k růstu koloniální říše Německa to asi ani nepřekvapí. Školství, jímž se němčina šířila, bylo velmi diferencované. Nejsilnější pozice si němčina vydobyla v Číně, kde byly zakládány německé školy v prvním desetiletí 20. století. Jednalo se např. o přípravné školy pro uchazeče o studium v Německu, ale i o odborné školy, na nichž probíhala výuka i v Číně německy. Jako příklad může posloužit v roce 1907 založená „Deutsche

Medizinschule für Chinesen in Shanghai“. V postavení mezi němčinou a angličtinou však zůstal rozdíl, zvláště když se čínská vláda chystala zavést např. na odborných živnostenských školách jako cizí jazyk obligatorně angličtinu. Němci se snažili kontrovat otvíráním dalších odborných škol (směry inženýrské, právo, lesnictví, zemědělství atd.), ale situaci se natrvalo zvrátit nepodařilo.

Vzhledem k dnešní situaci jsou velmi zajímavé údaje týkající se němčiny v USA, kam se rozšířila v důsledku masového vystěhovalectví. Za zmínku stojí, že se ještě např. v roce 1915 na veřejných školách učila německy téměř čtvrtina žáků, zatímco francouzsky necelá desetina a španělsky dokonce ani ne tři procenta. *Období po roce 1871 symbolizuje i díky pozici němčiny v zámoří éru největšího rozmachu, především díky statutu němčiny jako mezinárodního jazyka vědy.* Roku 1905 došlo k uzavření dohody mezi Harvardem a univerzitou v Berlíně o vzájemné výměně profesorů a studentů. V ustanoveních týkajících se jazyka stojí, že hostující profesor má na hostitelské univerzitě přednášet svůj obor v mateřštině. Američtí profesori, kteří měli zájem o kontakty s německými vědci (a podle dostupných údajů jich nebylo málo), se tak často učili německy. Tyto tendence však první světová válka obrátila.

Českého čtenáře jistě zaujme problematika vnucování či odpírání němčiny v období nacismu. Tyto extrémy nacistické jazykové politiky jsou včetně přechodových stupňů ukázány velmi dobře. Jak ve své stati uvádí Dirk Scholten, provozovali nacisté jazykovou politiku jak v podobě oficiálně deklarované, tak i neoficiálně (dokonce záměrně tajně). Rozdíly spočívaly v cílových skupinách. Politika vnucování němčiny se zaměřovala na německé menšiny žijící v bezprostředním zahraničí a po roce 1938 na vyložené neněmecká území (dohoda s Řeckem, Egyptem, Velkou Británií). V typologii dohod existovaly rozdíly – se spojenci byly podepisovány tzv. kulturní dohody (s Itálií, Japonskem a Španělskem v roce 1938, Bulharskem v roce 1940, se Slovenskem a Rumunskem ale např. až v roce 1942). Kulturní politika měla jednoznačně sloužit mocenským záležitostem. Tyto dohody zajišťovaly výměnu lektorů, žáků, umělců, učitelů, a tím také samozřejmě postavení němčiny jako prvního cizího jazyka ve školském systému smluvních zemí.

Na územích okupovaných se postupovalo radikálněji s cílem co nejdůkladnější asimilace (uvedeny jsou východní Belgie, Lucembursko, Alsasko, Lotrinsko). České země do této skupiny nepatřily, protože byly pokládány za rasově méněcennější než výše uvedená okupovaná území na západ od Německa. Avšak i čeština měla jako úřední jazyk protektorátu zmizet. Nejradikálněji postupovali nacisté na Ukrajině a v Rusku. Ukrajinci a Rusové byli podle Scholtena považováni za ještě méněcennější než Češi, proto jim bylo odpíráno jakékoli vzdělání a německy se na rozdíl od protektorátu nesměli učit vůbec. Ruští a ukrajinští otroci by němčinu podle Rosenberga ohrožovali.

Za příspěvkem o nacistické jazykové politice je zařazena Praxenthalerova stat' o podpoře němčiny Německou demokratickou republikou. Opírala se od počátku existence státu o dva sloupy – kursy připravující zahraniční studenty na studium v NDR a výuku oboru „němčina jako cizí jazyk“ (DaF). Vedle těchto pilířů byly uzavírány kulturní dohody se socialistickými zeměmi. Rozhodnutím ÚV SED z roku 1957 měla být NDR zastupována v kulturněpolitickém ohledu v zahraničí svými lektory, kteří měli pečovat o dobré jméno státu. Soupeření se SRN představovalo od počátku 60. let jeden z hlavních motivů i v oblasti podpory němčiny v zahraničí. Ve smlouvách uzavíraných v tomto i následujících desetiletích se neopominá ale ani prvek reciprocity, tzn. podpora němčiny ve smluvním socialistickém státě a naopak podpora jazyka partnerského socialistického státu v NDR. Cílem bylo posilovat a rozvíjet socialismus. Dohody uzavírané mezi NDR a rozvojovými zeměmi obsahovaly prvky reciprocity rovněž, avšak ta měla být realizována pouze podle možností a potřeb, tedy mnohem méně důsledně. Podepisovány byly i smlouvy se státy kapitalistickými (s Finskem, Itálií, Dánskem nebo Francií). Podle usnesení ÚV SED z roku 1977 šlo v jazykové politice vůči těmto zemím o ofenzivní politiku opět chránící image NDR. Navzdory poměrně ambiciózním cílům bylo však v červnu 1989 uznáno, že SRN dosahuje díky hmotným prostředkům ve výuce němčiny převahy. Poměrně podrobně shrnuje Praxenthaler také institucionální zabezpečení jazykové politiky NDR. Vedle stranických a vládních orgánů je nutno vyzdvihnout Herderův institut, který měl i podle usnesení SED dosáhnout ja-

kožto vědecké středisko výuky DaF mezinárodního uznání, a podporu univerzit školících v různých formách vysokoškolského studia stovky germanistů ze socialistických zemí. Germanistika požívala jako obor význačného postavení i tím, že byly zřizovány bilaterální komise germanistů (s Polskem, Maďarskem, ČSSR, SSSR, Bulharskem a Kubou) projednávající vysokoškolské studijní plány a studijní materiály.

V příspěvku Hellmuta Hoffmanna je shrnuta vládní politika SRN v období po roce 1990, což je vzhledem k aktuálnosti nejzajímavější suma informací. Jedná se převážně o kritické připomínky, protože podle autora nebyly slibné předpoklady z počátku 90. let využity a zájem o němčinu v tomto období klesá. Důsledkem (nebo spíše příčinou?) je uzavírání Goethových institutů, vysílání menšího počtu učitelů do zahraničí atp. Tento trend je dokumentován na krátké skice vývoje, kterou bych právě kvůli aktuálnosti problému shrnul podrobněji.

Podle zásad kulturní politiky SRN z roku 1970 byla *němčina nositelem, nikoli cílem* působení státu v zahraničí. O sedm let později se stává *ústřední součástí německé kultury a důležitým prostředníkem* pro porozumění mezi národy. Ve zprávě spolkové vlády k postavení němčiny ve světě z roku 1985 se konstatuje, že *němčina není světovým jazykem, ale může převzít roli dorozumivacího jazyka mnoha lidí ve sjednocující se Evropě* (citáty ze str. 61 a 62). Základní linie podpory němčiny ve světě dnes spočívá v šíření kultury, což se děje převážně podporou jazyka. Zdůrazňuje se přitom prvek souhlasu s partnery, tj. že Německo nemůže převzít zodpovědnost za výuku v cizích zemích a že pomoc ze strany Německa má povahu pomoci ke svépomoci. Co z tohoto vyplývá?

Nesledují se zájmy v klasické podobě zahraniční politiky, ale spíše „pouze“ eticky hodnotné cíle. Koncepčně a institucionálně sice zajišťuje uskutečnění této politiky velmi široká síť výborů, institutů, pracovních skupin atd., ale efektivita této činnosti zůstává otázkou. Regionálně jsou pro Německo stále ještě nejzajímavější střední a východní Evropa, dále členské země EU, Severní Amerika a pak jednotlivé státy jako Japonsko, Čína, Brazílie, Korea a Jihoafrická republika.

Adresáty v sociologickém smyslu představují nikoli všichni bez rozdílu, nýbrž především

elity těchto zemí. Oborově nemá jít pouze o spolupráci na poli germanistiky, nýbrž se má jednat též o technické a ekonomické disciplíny tak, aby lidem činným v těchto odvětvích znalosti němčiny výrazně zlepšily pracovní zařazení. Všude je tedy podle Hoffmanna nezbytné klást důraz na ekonomickou racionalitu a co nejvyšší multiplikační efekty. V této souvislosti bylo zajímavé vyslechnout na letošním zasedání IDS (Institut pro německý jazyk) v Mannheimu věnovaném právě otázce němčiny pohledem zvenku (Deutsch von außen) např. příspěvek prof. Sassela-tiho z univerzity v Dillí, podle jehož údajů např. právě v Indii vzrostl zájem o němčinu neobvyklým tempem a indický subkontinent by tak mohl díky pestrému multilingvistu představovat jakousi baštu němčiny mimo Evropu.

Postavení němčiny mezi jazyky Evropské unie kritizuje Joachim Sartorius. Zdůrazňuje však, že dnešní neutěšený stav není výsledkem útoků na němčinu ze strany mluvčích druhých jazyků, nýbrž spíše výsledkem nepřiměřeného tabuizování němčiny po druhé světové válce a velmi nezdravého nedostatku loajality Němců – především zástupců SRN v EU – k vlastnímu jazyku. Tato argumentační linie tu opět vychází na povrch ve velmi pěkných obrysech a lze s ní jen souhlasit – nejde o jev 2. poloviny století minulého, nýbrž již století 17. a 18.: Německo se po druhé světové válce chtělo i pod dojmem hospodářského vzestupu chovat velkoryse evropsky a nezavdávat absolutně jakoukoli, byť interpretačně sebevice přehnanou a nepřiměřenou příčinu k nařčení z vnucování jazyka druhým. Takto lze hodnotit spíše postupy Komise ES po roce 1990, jejíž členové upozorňovali německé úředníky, aby jednání v Praze, Varšavě a Budapešti nevedli německy dokonce ani tehdy, když o to jejich čeští, polští či maďarští partneři vysloveně žádali.

Hlavně po přijetí Velké Británie, Irska a Dánska do ES v roce 1973 tak němčina vyklidila pozice pracovního jazyka ES sama, ba přímo až iniciativně. Ještě v roce 1980 lze např. zaznamenat snahu některých zaměstnanců spolkového ministerstva zahraničí o „pragmatické“ přijetí francouzštiny a angličtiny jako jediných pracovních jazyků ES! Co tím Němci o němčině dali partnerům v ES i jinde ve světě na vědomí, je víc než jasné. Učit se německy se jednoduše nevyplatí, Německo „svůj“ jazyk nebránilo a bránit

nehodlá. Tento trend byl – jak Joachim Sartorius zdůrazňuje – zřetelně narušen jen jednou v roce 1999. SRN a Rakousko se postavily na obranu proti úmyslu Finska zatlačit němčinu ještě více do pozadí tím, že by němčina nemohla fungovat ani jako třetí jazyk na neformálních schůzkách ministrů. Absurdnost dalšího zatlačování němčiny vynikne, pokud se vezme v úvahu podíl rodilých mluvčích na obyvatelstvu EU a status němčiny jako úředního či alespoň regionálního jazyka v některém z členských států EU (SRN, Rakousko, Lucembursko, Jižní Tyroly, východní část Belgie). V čem tedy – posuzovanou touto optikou – spočívá rozdíl mezi němčinou na straně jedné a francouzštinou a angličtinou na straně druhé?

Samotný objem investovaných finančních prostředků nelze přeceňovat. Loajalita Francouzů k francouzštině a Britů či Američanů k angličtině představuje jeden ze zásadních rozdílů (srov. podrobněji např. francouzskou ideologii na str. 108-110 nebo fenomén frankofonie na str. 112-114, kde ofenzivní přístup k francouzštině ve světě doprovází neméně ofenzivní přístup k čistotě tohoto jazyka). Za součást loajality se však dá pokládat i např. nabídka alespoň jednoho televizního kanálu do kabelových televizí zadarmo nebo okolnost, že např. německé firmy nebudou při výběru svých zaměstnanců v zahraničí klást větší důraz na angličtinu než na němčinu. Rovněž stojí za úvahu, jestli konference pořádané v Německu a vztahující se k domácím problémům musejí být pořádány v angličtině.

Sledování zahraničněpolitických zájmů v tradiční podobě – tedy formou kulturní politiky – nabízí rozdíl další. Svou roli jistě hrají i dopady kolonialismu, který jazykové poměry ve světě formoval velmi účinně. Důsledky lze nalézt v ukotvení toho kterého jazyka v mezinárodních organizacích, což se právě pro jeho mezinárodní renomé jeví asi jako nejzásadnější. Jde o to, aby se němčina používala v souladu s mezinárodním právem co nejčastěji. S pozicí jazyka souvisejí hospodářské možnosti, které mohou nabývat velmi různých podob. Je zajímavé, že i výuka a šíření vlastního jazyka může představovat silný zdroj příjmů. Konstatuje to Robert Phillipson na příkladu britské ekonomiky, v níž klade výuku angličtiny co do vydatnosti příjmů pro národní hospodářství Velké Británie hned na druhé místo za příjmy z těžby ropy (str. 125).

Je však jasné, že musí být překročen jistý práh zájmu o daný jazyk a roztočena spirála výnosů převyšujících náklady. Takový cyklus promění dotace do výuky jazyka daného státu v jeho skutečný čistý zisk. Tato proměna, kdy se za možnost učit se daný jazyk platí, v případě němčiny nenastala.

Češtinu v tomto kontextu otázek asi příliš tematizovat nemůžeme. Neznamená to však, že by informace a úvahy ve sborníku obsažené měly přínos pouze pro germanisty, anglisty nebo romanisty. Informovat by se konec konců mohli i čeští politici – v diskusi na již zmíněném zasedání IDS v Mannheimu byla načrtnuta úvaha, jestli se SRN a Rakousko nemají snažit o posílení pozic němčiny jakožto pracovního jazyka EU tím, že by argumentovaly poměrně velkým rozšířením „svého“ jazyka v kandidátských zemích střední Evropy (Česko, Polsko, Maďarsko, Estonsko). Noví středoevropští členové EU by tak v jazykové otázce podle některých diskutujících v Mannheimu mohli po roce 2004 takřikajíc hrát za německé a rakouské barvy.

S češtinou však souvisí jeden faktor, který hraje v otázce podpory jazyka jistě svou roli, který byl ale ve sborníku celkem opomenut – obtížnost jazyka a způsoby, jak ji v očích nerodilých mluvčích alespoň částečně zmírnit. Némčina je především Angličany, Američany a Francouzi pokládána za jazyk s např. velmi složitou flexí, což může pro rodilé mluvčí slovanských jazyků vypadat poněkud absurdně.

Fakta a argumenty ukazují, o jak zajímavý, i když spleťtý problém se v otázce podpory jazyka může jednat. Je proto škoda, že se do vydání útlého, ale obsahově hutného svazku vloudilo dost překlepů nebo že vypadly nebo naopak přebývaly dokonce celé řádky (především na rozhraní stran 57 a 58 resp. 86 a 87).

Vít Dovalil

Leoš Šatava: *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*

Praha, Cargo Publishers 2001, 160 s.

Na poli společenských věd je pro současnou dobu příznačná interdisciplinarita, a tak není překvapující, že autorem knihy se sociolingvistickými tématy je etnolog.

L. Šatava je známým a zkušeným etnologem, který působí v Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Donedávna pracoval také v Lužickosrbském institutu v Budyšině v Německu, kde se podílel na výzkumu lužickosrbské menšiny. Není třeba připomínat, že je to on, kdo je autorem odborníky, studenty i laiky vděčně přijímané příručky *Národnostní menšiny v Evropě* (Praha, 1994). Problematika etnických menšin je i tématem zde recenzované knihy.

Téma je zpracováno z pozic dvou vědeckých disciplín – etnologie a sociologie jazyka Joshuy A. Fishmana. V Šatavově práci se obě východiska projevují jako výrazně komplementární. Samotný text knihy je možné rozdělit na dvě části – první teoreticko-informační a po ní následující část „instruktažní“, praktickou.

V Úvodu autor začíná stručným nástinem vývoje konceptu etnicity a jeho forem. Uvádí dvě krajní pojetí etnicity: (1) jako objektivně daného faktu a (2) jako „imaginárního“ sociálního konstrukt, tedy etnicitu jako jeden z několika možných principů vytváření kolektivit. Autor poukazuje na to, že ačkoli ve vědě postupně převládá druhé pojetí, vývoj ve společnosti naopak směřuje k tomu, že se etnické příslušnosti přikládá velká důležitost.

Lidé, kteří koncept etnicity akceptují, podle autora zastávají v praktické rovině dvě koncepce: (1) koncepci *bud'-anebo*, nebo (2) koncepci *nejen-ale i*. První koncepce vylučuje koexistenci dvou nebo více etnických identit – člověk je členem buď toho, nebo onoho etnika. Tato koncepce převládá ve východní Evropě a z hlediska zachování kultury etnické skupiny může být zhoubná (jako např. v Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině v 90. letech), ale může být z tohoto hlediska také – jak říká autor – pozitivní (viz např. kultury pobaltských národů versus rusifikace). Druhá koncepce znamená soužití majority a minorit, směřuje tedy ke kulturnímu pluralismu. Tato koncepce se prosadila v západní Evropě, odkud se šíří na východ, a v USA v 60. letech, kdy došlo k odklonu od modelu *melting pot*, který se ukázal jako nefunkční.

Obě uvedené koncepce etnicity mají podle autora společně to, že znamenají přetrvání etnických pospolitostí a jejich kultur (ačkoli s různými kvalitami, vyplývajících z odlišného charakteru vzájemného kontaktu).

Vedle zastánců etnicity se objevují i zastánčí názoru, že etnicita je nejen něčím imaginárním, ale i nepraktickým, anachronickým a apriori konfliktotvorným. Tento názor však podle L. Šatavy (nechtěně) přivírá oči nad zánikem kulturní a jazykové rozmanitosti, kterou podporuje právě existence etnicity. Autor navíc odmítnutí etnicity nevidí jako reálné, protože jde o trvalý, historicko-sociálně zakořeněný koncept. Uvádí také názor, že za „moderní formu etnicity“ neexistuje v některých sférách lidského života náhrada a že přinesla i prospěch (kulturní, ekonomický, technologický). V této souvislosti L. Šatava zmiňuje, že diskuze kolem projevů etnicity se většinou soustřeďuje na dva její extrémy, na asimilaci a konflikt, a upozorňuje na postřeh J. A. Fishmana, že sociální vědci věnují málo pozornosti „umírněnému“, „střednímu proudu“ projevů etnicity.

Šatavova otázka, co dobrého přináší pocit etnické příslušnosti aktivním „nositelům“ etnického vědomí, je pro jeho knihu podle mého názoru klíčová. Na ni totiž stojí oprávnění existence knihy. Autor ve své práci dává de facto „návod“ na zachování a revitalizaci etnojazykových menšin, ale příliš nezvažuje, zda jeho kniha není pro společnost kontraproduktivní, resp. zda nepřispívá k zvyšování rizika etnických konfliktů. L. Šatava explicitně rezignuje na „konečnou odpověď“ na otázku po smyslu a účelu etnicko-revitalizačních aktivit“ a nechává ji na čtenáři. Přesto se o odpovědi pokouší a několik ne zcela dotážených pokusů uzavírá tvrzením, že „hluboce pocítovaná národní/etnická identifikace se (vedle potencionálního nebezpečí šovinismu a konfliktu) může stát zdrojem jak osobní radosti, tak i společenského obohacení,“ (s. 29). Východiskem, kterým autor implicitně opravňuje existenci své knihy, je tedy to, že etnická identifikace může být i pozitivní. L. Šatava se zajímá jen o praktickou stránku toho, jak zachovat a revitalizovat nějaké malé etnojazykové společenství, neptá se však na následky vybuzeného etnického vědomí, na následky zachování a revitalizace, neklade si otázku, co s takto zkonsolidovaným etnikem dál. Svou podporu pro zachovávající a revitalizační aktivity opravňuje požadavkem kulturní rozmanitosti, která je pozitivní, život obohacující hodnotou a základní lidskou potřebou. Obrácení se k „domácí“ kultuře, k důvěrně blízkému, regionálnímu je také kompenzací za pro-

jevy globalizace a „skrýši“ před nimi. Toto své stanovisko autor průběžně několikrát opakuje a ve prospěch kulturní rozmanitosti přesvědčivě argumentuje.

Jednou z překážek zachování kulturní plurality je to, že členové majority mnohdy nemají pro problémy etnojazykových minorit pochopení. Autor to vysvětluje tak, že o etnojazykových minoritách bývá majorita málo informována a že členové majority neprožívají etnicitu a otázky jazyka tak intenzivně. Každý etnický uvědomělý člen některé menšinové populace je tedy svou situací „do určité míry i handicapován,“ (s. 39). L. Šatava však vybízí k uvědomění si „alternativy, která (často téměř neviditelně) existuje současně s majoritním úhlem pohledu,“ (s. 41) a která v dané společnosti existuje právě díky přítomnosti etnojazykových menšin. Hodnota této alternativy – jak většinou implicitně naznačuje autor – převyšuje praktické problémy. Toto přesvědčení je dnes mezi odborníky široce přijímáno, proto mezinárodní společenství za posledních 15 let vyvíjí tlak na garanci a dodržování práv etnojazykových menšin. Tuto Šatavovu obecnou konstataci, doprovázenou příklady, je možné doplnit o výmluvný příklad z Chorvatska, kde přijetí ústavního zákona o právech etnických menšin bylo dokonce podmínkou pro uznání Chorvatska jako samostatného státu.

Na konci druhé části knihy, nazvané *Malé etnické a jazykové skupiny – současné aktivity na poli přetrvání a revitalizace identity a jazyka (teorie a praxe)*, autor popisuje možnosti úspěšné revitalizace a ukazuje na několika příkladech, že revitalizace je možná.

L. Šatava však není pro zachování a revitalizaci „za každou cenu“. Upozorňuje na to, že etnické pospolitosti a jazyky nejsou něčím konstantním a neměnným, a říká, že není třeba litovat každé nenásilné, „přirozené“ změny, popř. zániku. Na druhou stranu varuje před fatalizmem nebo utilitarizmem. Je podle něj třeba situaci každé etnojazykové menšiny posuzovat zvlášť a kromě toho počítat i s tím, že neexistuje univerzální revitalizační program.

Ve třetí části, pojmenované *Smysl snah o zachování etnické identity a jazyka: argumentace*, autor uvádí dva typy argumentace ve prospěch revitalizace: (1) „idealistickou“ a (2) „praktickou“. Idealistická argumentace se týká už zmi-

ňované pozitivní hodnoty, která je spatřována v kulturní rozmanitosti. V oddíle o praktické argumentaci se L. Šatava omezuje na jazyk a jeho používání. Snaží se doložit, že znalost druhého (menšinového) jazyka je mnohostrannou praktickou výhodou, ačkoli sami mluvčí menšinového jazyka to tak mnohdy nevnímají a svůj jazyk kvůli ekonomickému a společenskému vzestupu „házejí přes palubu“. Autor tvrdí, že důvodem je často nereflektovaný společenský nátlak a neohleduplné postoje majority a jejich projevy (vysmívání se, odmítání používání menšinového jazyka na veřejnosti a ve školách, neochota se ho naučit atd.). Negativní postoje majority jsou příčinou nesvobodné volby jazyka a vzniku pocitu méněcennosti u členů menšiny. K těmto Šatavovým tvrzením, se kterými není možné nesouhlasit, je třeba na druhou stranu podotknout, že „náprava“ takového nesvobody a diskriminace někdy vyžaduje radikální opatření.

Časté obavy rodičů ze zatěžování dětí tím, že se budou učit menšinový jazyk, jsou – jak ukazuje autor – často klamné a můžou dokonce dítě ochuzovat. K četným Šatavovým argumentům pro bilingvní výchovu dítěte patří mj. to, že každá další jazyková kompetence otevírá nové zdroje poznání a usnadňuje pochopení pro kulturní a názorovou různost a odlišnost. Jazyková výchova k bilingvistu však musí být osvěcená a dodržovat jistá pravidla. K cizojazyčným instruktážním publikacím pro veřejnost, které uvádí L. Šatava, můžeme přidat snad jedinou z našeho prostředí, a to od Jozefa Štefánika *Jeden člověk, dva jazyky* (Bratislava: Academic Electronic Press, 2000).

Čtvrtá část Šatavovy knihy (*Co dělat?*) je orientovaná na praxi revitalizačních aktivit a můžeme ji považovat za ústřední. Aktivitu etnických skupin, které jsou ohroženy asimilací, ale které se chtějí zachovat, autor rozděluje do dvou skupin: teoretické a praktické.

Teoretické aktivity skupiny podle autora mají (resp. by měly mít) za cíl: (1) vytvořit ideu a vizi, (2) deklarovat znaky své specifčnosti a vybudovat (imaginární) hranici mezi sebou a jinými skupinami (tady autor varuje před extrémem izolace a uzavření skupiny), (3) posilovat motivaci a zaujetí pro ideu a vizi a (4) posilovat vůli zůstat zvláštní skupinou, tj. vitalitu (její model autor v knize představuje). Těmito čtyř-

mi tematickými okruhy se L. Šatava zabývá podrobněji v příslušných oddílech.

Praktické aktivity by se měly podle autora zaměřovat na tyto oblasti: (1) právní normy, které by zajistily politickou nebo kulturní autonomii (L. Šatava tvrdí, že specifická politika pro menšiny nepopírá ideál občanské rovnosti, a upozorňuje na to, že je důležité i využívání těchto norem), (2) etnické vědomí, (3) postoje k jazyku a volba jazyka pro komunikaci v různých doménách, (4) prestiž a propagace jazyka, (5) jazyková politika a jazykové plánování (autor tu prezentuje jazykové programy z různých míst světa), (6) školství (tady je zajímavé autorovo doporučení získat v jazykově smíšených oblastech do tříd s menšinovým jazykem i majoritní děti), (7) úřední styk, (8) média (včetně softwaru, populární hudby a filmů v menšinovém jazyce a zviditelnění menšinové kultury v širší společnosti), (9) ekonomika (tj. používání menšinového jazyka při obchodování, v podnicích atd.), (10) kontakty s jinými etnojazykovými menšinami (kvůli výměně zkušeností, spolupráci atd.) a (11) mládež (aby bylo zajištěno mezigenerační předávání jazyka). Není jasné, podle jakého kritéria autor vymezil a roztrídil jednotlivé oblasti. Některé jsou v inkluzivním vztahu nebo se překrývají, a autor se proto někdy opakuje, což je charakteristické pro celý text práce. Opakování ale na druhou stranu usnadňuje srozumitelnost při selektivní četbě knihy.

V páté části, nazvané *Reprezentativní modely na poli úspěšné etnicko-jazykové revitalizace: srovnávací materiál*, autor stručně uvádí příklady k několika typům úspěšné etnojazykové revitalizace. Zamlčuje ale negativní aspekty revitalizačního procesu v případě Basků, které „úspěšnost“ procesu podle mého názoru znehodnocují.

V *Přílohách*, které zaujmají až 35 stran knihy, autor cituje z argumentací a rad pro zachování konkrétních etnojazykových společenství ve Skotsku, Frisku, rakouském Burgenlandu, na Novém Zélandu, ve Walesu a v Katalánsku.

Podstatné a zajímavé na Šatavově knize je to, že v ní autor nedělá velký rozdíl mezi etnickým společenstvím a společenstvím jazykovým. Jeho doporučení a argumentace ve prospěch etnicko-kulturní rozmanitosti se orientuje hlavně – a to je třeba zdůraznit – na menšinový jazyk a jeho používání, ne tolik na ostatní běžné atributy

etnické skupiny. Jak sám autor upozorňuje, téma etnicity a etnických menšin se ve veřejném diskurzu zvl. v oblasti lidských a občanských práv opouští a pozornost se přesouvá na otázky jazyka a jazykových menšin. Totéž činí i L. Šatava a zvolil si podle mého názoru méně problematický přístup. Zatímco nějakým jazykem člověk mluví vždy, etnicita není člověku daná – nemusí pro jednoho člověka znamenat totéž co pro jiného nebo, jak na to u nás upozorňuje český etnolog Petr Lozoviuk, dokonce nemusí být ani vlastní jeho myšlení a chápání světa. To se týká např. několika různých sociálních skupin, které česká majorita souhrnně etnicky kategorizuje jako „Romové“, resp. „Cikáni“. Menšina jazyková je tedy lépe uchopitelná, jinak řečeno, méně „imaginární“ než menšina etnická. Jedním z možných vysvětlení, proč autor mluví o etnické skupině a přitom popisuje většinou jen způsoby zachování a revitalizace jazyka, je skutečnost, že je etnolog. Sám zmiňuje jazyk jako základní znak etnicity (např. s. 54). Možné je také vysvětlení, že zastává tzv. Sapir-Whorfovu hypotézu (neboli princip jazykové relativity). Podle této hypotézy, navazující na dílo W. von Humboldta, jazyk coby systém konceptů do jisté míry předurčuje to, jak jeho mluvčí vnímají svět a jak se chovají.

L. Šatava zastává patrně silnější verzi Sapir-Whorfovy hypotézy, což má své důsledky – v otázkách vztahu jazyka a kultury není v knize vše zcela jasné. Podle mého názoru je těžké docílit kulturní rozmanitosti při intenzivním mezikusupinovém kontaktu pouhým zachováním jazyků. Při intenzivní kulturní výměně – kultury a jazyky konvergují. Dobrým příkladem je multijazyková, ale přes „povrchové“ rozdíly víceméně monokulturní srbská Vojvodina nebo např. indiánské kmeny Jurok, Karok a Hupa, jejichž jazyky sice patří k různým jazykovým rodinám (algonquinské, siouxske a athabaské) a zachovaly si svou identitu, ale už prošly konvergentním vývojem stejně jako kultury všech tří kmenů. L. Šatava je přitom proti izolacionizmu skupin, který by dokázal konvergenci zamezit. Tuto otázku ve své knize neřeší.

Autor nezmiňuje, že kromě jazykově-kulturní homogenizace interpersonální (sociální) probíhá homogenizace i intrapersonálně, tj. jazyková kompetence u bilingvního člověka není pouhým sečtením kompetence v jednom a kom-

petence v druhém jazyce, ale je spíš jejich svéráznou „slitinou“. Totéž, ale snad v ještě větší míře, platí pro kompetenci kulturní. Tedy právě individuální bilingvizmus, v jehož prospěch L. Šatava argumentuje, ke kulturní rozmanitosti často nevede. Pravdou však zůstává, že znalost druhého jazyka otevírá možnost poznat jinou kulturu a často zprostředkuje vznik kultury nové, smíšené.

Jazyková, resp. kulturní konvergence probíhá nejintenzivněji v situacích, kdy nejsou jasné odděleny komunikační domény, ve kterých se uplatňují jednotlivé jazyky, resp. kultury, tzn. kdy v jedné doméně funguje dva či více jazyků alternativně. Realizovatelnost Šatavova požadavku, aby menšinový jazyk byl členy společnosti nahlížen jako alternativa k většinovému (s. 93), je proto diskutabilní.

Autor se však ve své knize neorientuje na tyto a další teoretické otázky, ale na praktickou stránku aktivit ve prospěch zachování a revitalizace etnojazykových společenství. Kniha je ja-

kousi informativně-praktickou příručkou účelově zaměřeného jazykového managementu. Nelze vyloučit, že čtenáři by možná uvítali, kdyby velmi zajímavá prakticky orientovaná část knihy byla dokonce ještě víc rozpracovaná a podrobnější. Přednosti recenzované publikace je bohatá doprovodná dokumentace a bibliografie k tématu. Na našem knižním trhu je Šatavova práce tematicky bezpochyby unikátní; do českého prostředí dokonce uvádí snad poprvé některé klíčové koncepty západní sociolingvistiky (např. *language maintenance*, *reversing language shift*, *ethnolinguistic vitality* ad.). Díky svému explikativnímu a terminologicky nenáročnému stylu si najde své čtenáře i mezi neodborníky. Uvítají ji zvláště aktivisté menšinových revitalizačních hnutí a jako informativní příručku odborníci, studenti nebo zaměstnanci státních organizací, do jejichž sfér zájmů spadají nejen ty „ohrožené“, ale i ostatní etnojazykové menšiny.

Marián Sloboda

Sociologický časopis CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

vědecká revue vydávaná Sociologickým ústavem Akademie věd ČR

Přináší zásadní stati rozvíjející českou sociologii, a to v kontextu sociologie světové.

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati o transformaci středovýchodní Evropy
- články o problematice sociální politiky
- překlady zajímavých textů zahraniční provenience
- přehledové stati
- metodologické články
- studentské práce
- recenze, anotace, informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Vychází 6 x ročně (4 x česky, 2 x anglicky), cena jednoho výtisku 44 Kč.

Předplatné na rok činí 264 Kč.

Informace o předplatném a objednávky na rok 2002 vyřizuje redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 1761, fax (02) 2118 3250, e-mail: prodej@soc.cas.cz

V případě objednávky vyplňte, odstříhnete a pošlete v obálce na výše uvedenou adresu:

Objednávám

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

Počet výtisků Ročník Číslo

Jméno příjemce

Adresa dodání

Jméno plátce

Adresa plátce

V dne 2002

podpis

*DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 2/2002

ČLÁNKY

Tomáš Fiala: Vývoj manželské plodnosti druhého a třetího pořadí v České republice během posledních padesáti let

Jakub Hrkal: Ekonomický model života stacionární populace

Jitka Rychtaříková: Diferenciace v přežívání mužských seniorů v Evropě koncem dvacátého století

Naděžda Koňáková: Globální aspekty migrace

SČÍTÁNÍ LIDU

Jaroslav Kraus: Sčítání lidu, domů a bytů 2001 a prostorové informace

DISKUZE

Ján Mišovič: O příslušnosti k církvím ve sčítáních 1991 a 2001

RECENZE

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín

Sociological Review

4

CONTENTS

Editorial – Sociolinguistics and the Sociology of Language (Jiří Nekvapil)	405
ARTICLES	
István Lanstyák: Hungarian in Slovakia – A Study in Variational Sociolinguistics	409
Jiří V. Neustupný: Sociolinguistics and Language Management	429
Ludmila Uhlířová: Language Services in the Light of Recent Communication Changes in the Czech Republic	443
Jiřina van Leeuwen-Turnovcová: Diglossia from the Point of View of Gender	457
Jiří Nekvapil, Ivan Leudar: Sequential Structures in Media Dialogical Networks	483
REVIEWS	501

Sociologický časopis

PE 4584
38. 2002.

REVIEW

4

CONTENTS

Editorial – Sociolinguistics and the Sociology of Language (Jiří Nekvapil)	405
ARTICLES	
István Lanstyák: Hungarian in Slovakia – A Study in Variational Sociolinguistics	409
Jiří V. Neustupný: Sociolinguistics and Language Management	429
Ludmila Uhlířová: Language Services in the Light of Recent Communication Changes in the Czech Republic	443
Jiřina van Leeuwen-Turnovcová: Diglossia from the Point of View of Gender	457
Jiří Nekvapil, Ivan Leudar: Sequential Structures in Media Dialogical Networks	483
REVIEWS	501

ISSN 0038-0288

08 >

